

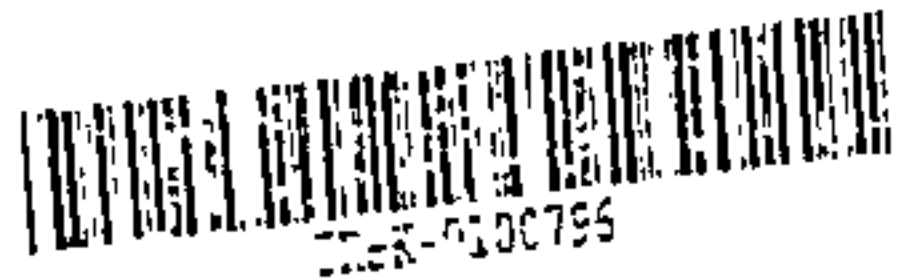

IRBK-0100796

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय न/१२५

दा क्र ७९६

IRBK-0100796

IRBK-0100796

संगीत उःशाप नाटक

दे. विनायक दामोदर सावरकर.

सोल एजन्ट्स:—

दी सारस्वत प्रिंटिंग अँड पब्लिशिंग कंपनी, लि.

खटाव भुवन, मुंबई क्रमांक ४.

आवृत्ति पहिली

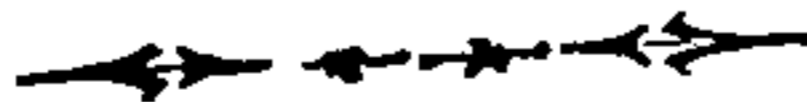

IRBF-0100796

IRBK-0100796

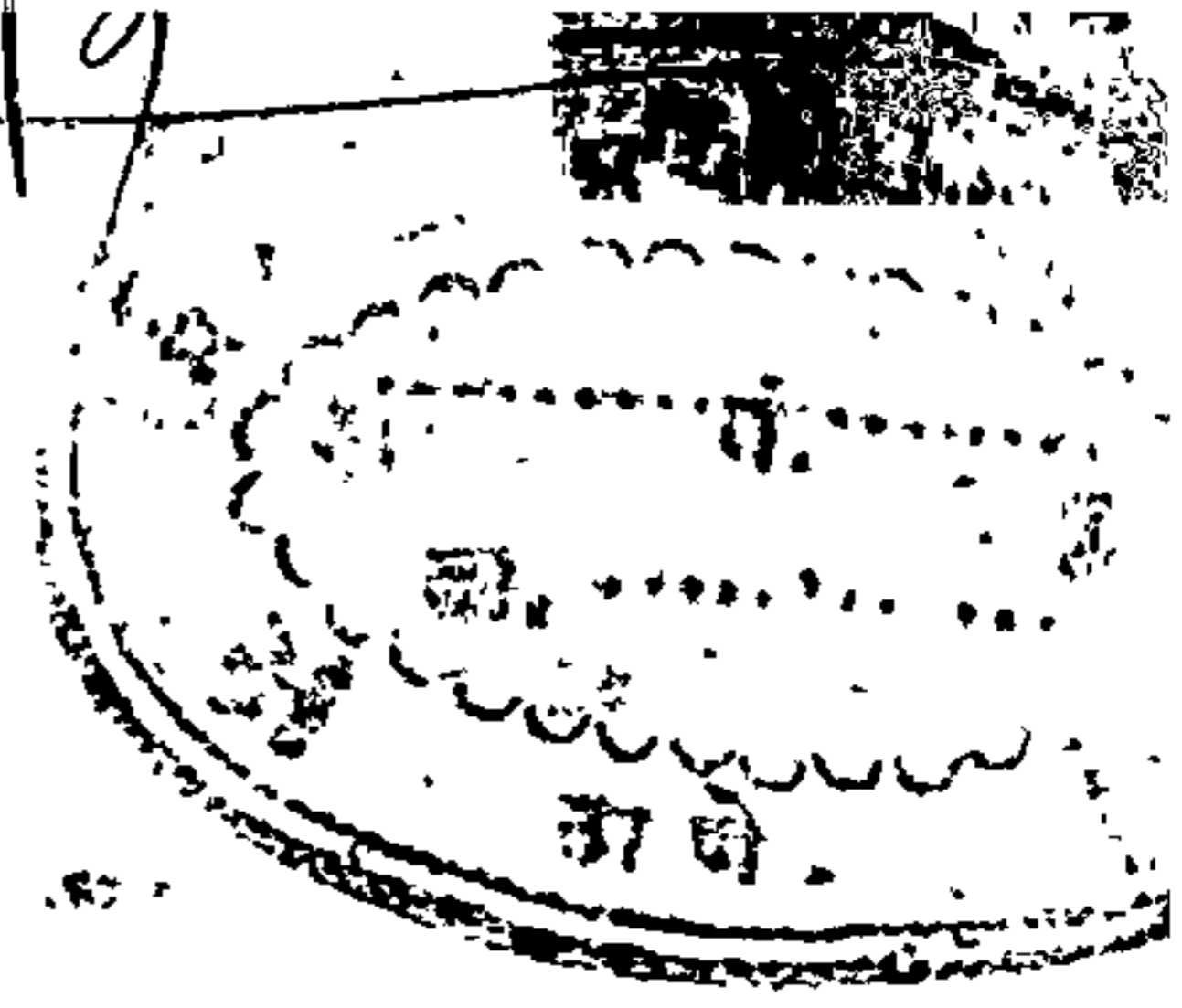

शके १८४९ सन १९२७.

मूल्य १। रुपया.

७११
१५०

विनंति.

कांहीं अपरिहार्य अडचणी येऊन नाटक छापण्याचें काम अत्यंत
गंढलीत करून घ्यावें लागलें. त्यामुळें लिखित प्रतींतील आणि
चर्च्या मुद्रितांतील दोष सुधारण्यास वेळ सांपडला नाही. शेवटीं
द्विपत्र जोडलें आहे. त्यांत बरीच अशुद्धें आणि दोष
सुधारले आहेत.

पहिल्या कांहीं प्रती छायाचित्रावांचून काढाव्या लागल्या.
रित प्रतीत छाया घातलेल्या आहेतच.

प्रकाशक

“ उःशाप ”

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ	ओळ	मूळ	शुद्ध
		अंक १ ला.	
१०	१ ली	फण्या	फण्यार
११	पद्य ५ ओ. १ ली	सुरूपें	सुरूपीं
१७	१७ वी	काडण्यांत	काढण्यांत
१८	११ व १२	‘ धूळ, नगरमार्गातील ’	नगरमार्गातील धूळ
२१	१ ली	कमलः—मी नाहीं म्हणत	कमलः—‘ हरि कुठें हर- वन्ना ’ मी नाहीं म्हणत.
२३	१० वी	चुरचुर	चुटचुट
		अंक २ रा.	
२६	२१ वी	लक्ष्मीचा	मालिनीचा
२६	२५ वी	पाटीच्या	पाठीच्या
३४	१७ वी	माझा	माझ्या
३६	५ वी	भुरगाळून	मुरगाळून
४२	२२ वी	जनब	जनाब
४६	२५ वी	कां	काय
५२	२१ वी	पुत्र तळहा वरच्या	पुत्र तळहातावरच्या
५९	२ री	पक्कड	फक्कड
६१	१६ वी	इतर	इकडे
६४	शेवटची	झडा	झडो

पृष्ठ	ओळ	मूळ	शुद्ध
		अंक ३ रा.	
७०	८ वी	अकबर बाद.....बादून	
		हिंदु झाला	हैं वाक्य नको आहे
७०	१२ वी	अकबारानं.....धर्मज्ञ	
		जमविले	हैं वाक्य नको आहे
७५	४ थी	मदना वेगें	मदनावेगें
७८	१२ वी	अहा	ते
८७	१७ वी	कोण आहे रे तूं	कोण आहेस रे तूं
८७	१९ वी	उभा	उभं
९८	१५ वी	रंगून	रंगवून
९९	२ री	प० दारुडा गुडघा टेंकतो	यान्यापुढें—दु. दारुडा:— देवी नव्हे! ही मूर्तिमंत दारुच प्रकट झाली आहे, आम्हां क्षत्रियांच्या भक्तीला भुलून! हे दारु, तुला नमस्कार असो. क्षमा कर (गुढगे टेंकतो)
१०५	१५ वी	तूझीया या	तुझिया या
१०६	१९ वी	आणि	अणि
		अंक ४ था.	
११९	२५ वी	बालत्वाची गृहिणी	बालत्वाची सवंगडी होती, जी माझ्या कैशो- रांतील सखी आणि जी माझ्या भविष्याची गृहिणी
१२०	२१ वी	विश्वासावर	निःश्वासावर
१२१	२ री	वर्म	वर्त्म

पृष्ठ	ओळ	मूळ	शुद्ध
१२१	७ वी	आई	आई
१२१	२० वी	(दुर्गंध) मूर्तियुक्त	(दुर्गंध) पूतियुक्त
१२३	२३ वी	केलात	केलास
१२४	२२ वा	बोलावीन	बोलावून
१२६	२३ वी	वटतं	वाटतं
१२९	१६ वी	हत	हात
१३०	२३ वी	स्पृश	स्पर्श
१३७	१३ वी	(आजि) गे	आजि घे

अंक ५ वा.

१४६	५ वी	आपणाहून	आपणाकडून
१४६	७ वी	कुठला	फुगला
१४६	२५ वी	कामोद्धीपक	कामांद्दीपक
१४८	२४ वी	(तो सत्यवक्ता होता) याच्यापुढें त्याची हिनं हत्त्या केलो	
१५१	२३ वी	काफरला	काफराला
१५४	या पृष्ठांत	१७ वे ओळीला आकाशवाणीभाग संपतो. त्यानंतर,	

जाफरअल्ली:—काय हें थोताड ! द्या तां चाबुक इकडे. बैल तर राहोतच, पण या चोख्यालाच मीं आसुडानं मारतां. आतां कुठं आहे तो तुझा कृष्ण ! कुठं आहे तो काफरांचा हिंदु देव ! किसन— (मागून एकदम येतो व जाफरअल्लीला कट्यार मारून खाली पाडतो) हा पहा तो हिंदूंचा देव. (श्रीकृष्ण प्रगट होतात)

१५६	७ वी	जळ	छळ
१५५	११ वी	राहिळे	राहिले

न. प्र. सं. ठाणे, वाचनालय शाखा.
 नो. दि
 दा. सं. श्रीकरुणेश्वर प्रसन्न ॥
 दि.

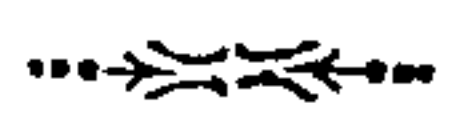
संगीत उःशाप.

अंक १ ला.

प्रवेश १ ला.

[सूत्रधार, नटी, पारिपार्श्वक उभे आहेत.]

नांदी:—पद.

देइ उःशाप हा, हिंदु जातिसी पहा ॥ हे पतितपावना,
 अमित अपराध, परि स्मर कुल-गुरु-तप महा ॥ धृ० ॥ पय
 यशोदे तुझे, पयहि यमुने तुझे, स्वकुल लोभ स्मरवुत, रिझवुत
 यदुप हरिहा ॥ १ ॥

पद २ रें.

आजवरि आचरि जो चरिताला ॥ धृ० ॥ नाट्य विषय जें
 अद्भुत व्हावें ॥ अन्य सु-कविजनाला ॥ १ ॥ अन्य चरित्रा
 नाट्यी रचिता । आजि विनायक झाला ॥ २ ॥

सत्यप्रिय:—(पडद्यांतून) थांबा ! थांबा !

सूत्रधार:—अरे ! मंगलाचरण संपतं न संपतं तोंच आम्हांला, थांबा, थांबा
 म्हणून आम्हा सोडीत हा इकडे कोण येत आहे ?

नटी:—नाथ ! विनायकाचं नांव ऐकतांच हा कुणी तरी अधिकारी नाटक
 बंद करण्याकरिता इकडे येतो आहे कीं काय, असा मला धाक वाटतो. हा

माध्यकृति विनायकाची आहे, असं आपण कशाला बरं सांगितलं ? आक्षेपाच्या प्रबल शापाचे वज्राघाताखालीं, विनायकाच्या लेखणीची देवकीच्या देववंद्य कुसव्यासारखी करुणास्पद स्थिति झालेली आहे. देवकीचीं दैदीप्यमान अपत्यं, जशीं उपजतांच मृत्यूच्या जबड्याचे थडग्यांत पुरून टाकिलीं जात, तशीच त्या लेखणीच्या अपत्याची स्थिति आजवर झाली असून, योगायोग एखाद्या काळ पुरुंधाप्रमाणं त्यास उपजतांच वस्मृतीच्या अतल पातालांत ढकलून देत झालेला आहे.

सत्यप्रियः—(पडद्यांतून) थांबा ! थांबा !

पारिपार्श्वकः—अरे बापरे ! सरकारी अधिकारीच हा ! आतां कुठं जाऊं ? अरे सूत्रधारा ! अनुभवी, सुप्रतिष्ठित आणि प्रतिभावान् असे इतर नाट्याचार्य सोडून, या नवशिक्या नाटककाराशीं गांठ घालण्याची ही आत्मघातकी दुर्बुद्धि तुला आठवली तरी कशी ? अहो सूत्रधार ! आपल्या हातांतील हें नाटकाचं सूत्रच नव्हे तर या आपल्या नाट्या अर्धांगीच्या गळ्यांतलं तें मंगलसूत्रहि आज सत्ताधिकार्यांच्या त्या क्रुद्ध कात्रींत गवसलं आहे.

सूत्रधारः—घाबरूं नकोस ! माझं मंगलाचरण म्हणजे सर्व शापांचा मूर्ति-मंत उःशाप आहे. त्या उःशापाच्या मंगलाचरणानं संतुष्ट होऊन तो दयामय भगवान्, पूर्वीं एकदां विनायकाच्या लेखणीवर झालेल्या शापाला अगस्तिमंत्रानं दीन करून टाकिलेल्या सापाप्रमाणं निरुपद्रवी करून टाकील.

सत्यप्रियः—(पडद्यांत) थांबा ! थांबा ! (प्रवेश करून) कोण हो ? गृहस्थानो ! तुम्हींच का नाटक करायला सिद्ध झालां आहांत ?

पार्श्वचरः—नव्हे, नव्हे, मी नव्हे. हा आणि ही. मी केवळ निरीक्षक म्हणून येत होतो.

सत्यप्रियः—निरीक्षक म्हणून ? नाटक करणं जर अपराध असेल, तर तें आवडीनं पाहणं म्हणजे अपराधाला प्रोत्साहन देणं नव्हे का ?

पार्श्वचरः—सरकार ! मी पाया पडतो. मी जातो. सरकारी अधिकार्यांच्या सन्मान करण्यासाठीं मी त्यांच्यापुढं नेहमींच थरथर कांपत असतो.

सत्यप्रियः—परंतु मी सरकारहि नाही किंवा सरकारी अधिकारीहि नाही किंवा त्या लोकोपयुक्त संस्थेशीं तत्त्वतः माझं वैरहि नाही. तेव्हां आपण मला भिऊं नका.

पार्श्वचरः—(उठून) सरकारी अधिकारी नाहीसना ? तर मग तूं कोणीहि ऐस. प्रत्यक्ष देव कां असेनास, तुला मी भीत नाही. भलत्या सलत्याला भिण्या-इतका मी कांहीं भेकड नाही, समजलास ? बोल. तूं काय म्हणून आमच्या रंगाचा बेरंग केलास ?

सूत्रधारः—(पार्श्वचरास दाबीत) अहो ! मी या नाटकाचा सूत्रधार आहे. आपणहि या माझ्या नाट्यप्रयोगाला अवलोकन करून उपकृत कराल का ? मला आपलं नामाभिधान कळेल का ?

सत्यप्रियः—माझं नांव सत्यप्रिय. पूर्वी चोखामेळ्याचे काळांत सत्यवान् म्हणून एक प्रख्यात धर्मप्रवर्तक होऊन गेले, त्यांच्या पंथाचा मी अनुयायी आहे. त्या आमच्या गुहूंनीं सत्य हाच धर्म होय ! असा सिद्धांत स्थापित केला. सत्य हाच आमचा वेद. एतदर्थ आमच्या पंथाला सत्यवेदी असं संबोधितात. लोक उपहासानं आम्हांला सत्वेडे असंहि म्हणतात.

सूत्रधारः—वा ! तर मग आजच्या नाट्यप्रयोगाला आपल्यासारखा सत्यप्रिय निरीक्षक लाभावा, हें भाग्यच म्हणायचं. आपले गुरु सत्यवान्, संत चोखामेळा यांच्यां समकालीन असल्यानं त्या संतांच्याच कथानकाला अभिनीत करण्यासाठीं मुख्यतः रचल्या गेलेल्या या नाटकांत आपणास आपले गुरु सत्यवान् यांच्याहि दर्शनाचा लाभ होणार आहे.

सत्यप्रियः—भलतंच ! अहो ! मद्यपानाची चटक लावण्यास जशी विपत्ति वा आपत्ति, विषयाची चटक लावायला जशी सुंदरता; संसाराची चटक लावायला जशी माया, तशीच लोकांना असत्याची चटक लावायला ही नाट्यकला कारण झालेली आहे. मी तिचं निरीक्षण करायला नव्हे तर तिचं निर्दालन करायला आलं आहे.

सूत्रधारः—पण हें कांहीं राजकीय वा शृंगारिक नाटक नाही. संतविषयक नाटकं देखील सत्याचे जीवनाला कशीं घातक होतात हें आपणासच ठाऊक !

सत्यप्रियः—नाट्यविषयक कथानक राजकीय आहे किंवा नाही, यावर नाटकाची घातकता अवलंबून नाही. कथानक नव्हे, तर नाट्यकलाच वेश्ये-सारखी स्वरूपतःच असल्याची खाण आहे. आपलं मूळ स्वरूप झाकून, आपण दुसरे कोणीतरी आहोत असं भासविण्याचा आटोकाट प्रयत्न करणं, म्हणजे केवळ ठकवाजी नव्हे का ? त्यांतहि नुसतं स्वरूपांतरच नव्हे, तर लिंगांतरहि झालं असल्याचं भासवायचं ! भासवायचंच नव्हे ! तर आपण तीच व्यक्ति आहोत म्हणून शपथेवर सांगायचं आणि ती व्यक्ति होऊन रहायचं ! कारण उत्तम नट तोच कीं जो आपल्या भूमिकेशीं त्या काळपावेतों तादात्म्य करूं शकेल. स्वतःस पूर्णपणें विसरून जाईल—जिवंतपणीं दहादां इतकं ठार मरून दाखवायचं कीं प्रेक्षकांना रडूं कोसळावं. दिवसा पुरुष आणि रात्री स्त्री, इतकं यथातथ्य होऊन दाखवायचं कीं भूमिकाधारी खरोखर पुरुष आहे कीं स्त्री, हें हजारोंजणांना निश्चितपणें त्या व्यक्तीच्या जन्मभर सांगतां येऊं नये. भर काळोख्या रात्री शपथेवर सांगायचं कीं भर उन्हांत माझे पाय पोळत आहेत. आणि एखादं बोट खुपसल्यासहि फाटून जाईल अशा पडद्याला एक अभेद्य किल्ला समजून, त्यावर तोफा डागण्याला आज्ञा द्यायची. या अत्यंत गर्हणीय असत्याचरणाची लोकांना लाज तरी कशी वाटत नाही ? माझ्या हातीं जर सत्ता असती तर मी त्या सर्व नटांना कडक शिक्षाच दिली असती.

पार्श्वचरः—(स्वगत) पुनः शिक्षा ! मला अजून वाटतं कीं हा छद्मवेष धारण केलेला कोणी अधिकारीच असावा. म्हणून त्याच्याहि वतीचे दोन शब्द बोलून टाकावे. वेळच पडली तर याच दोन शब्दी बोलाच्या अरुंद बोळांतून पळवाट काढून यःपलाय करायला सोपं जाईल. (उघड) अहो सत्यप्रिय, तुम्हीं शिक्षेचं नांव काढण्याच्या आधींच मी तुम्हांला सांगणार होतो कीं मला तुमच्या बोलण्यांत बरंच तथ्य दिसतं आहे. अहो, खड्यांच्या लढाईची गोष्ट घ्या. खड्यांच्या लढाईत औरंगजेबाच्या हस्तें सदाशिवराव भाऊ मारले गेले, हें इतिहासज्ञांना विदित आहेच. त्या सदाशिवराव भाऊंच्या मृत्यूनंतर मीच तो सदाशिवराव भाऊ म्हणून म्हणणारा एक तोतया निघाला. त्याला ती असत्य भूमिका घेण्याच्या अपराधासाठीं उंटावर उलटा बांधून मेखसूनं ओंके फोडून कीं

हो मारिलं ! सत्ययुगांत असत्याची इतकी चाड होती, पण आतां आलं कलि-
युग ! आतां पहा ! आपण सदाशिवरावभाऊ आहोंत म्हणून छातीवर हात
मारून सांगणारे, पांच सहा तरी तोतये या महाराष्ट्रांत आज रंगभूमीवर मिरवत
असतात. पानपतचा मुकाबला ! पानपतचा मोबदला ! टीचभर रंग-मंचावर
तीन लाख सेनेच्या हालचाली करवीत पानपतच्या लढाया लढत असतात. पण
त्यांचे डोकं मेखसूनं फोडणें दूरच ! पण उलट चार चार रुपयांचीं तिकिटं
काढून लोक टाळ्यांनीं त्यांना सत्कारित असतात. पेशवाई बुडाली म्हणून बरं
झालं, नाही तर, या भाऊंच्या तोतयांतील अत्यंत धाडशी, तो शाहूनगरवासी
गणपतराव जोशी पेशव्यांच्या गादीवर आपला अधिकार सांगून, पुण्यावर
स्वारी देखील करता. आणि हे प्रेक्षक आपल्या हातांतील छड्यांसच तलवारी
समजून “ हर हर महादेव ” करून त्याच्या सैन्यांत भरती होते.

सूत्रधारः—सत्यप्रियं ! वाचिक सत्य म्हणजे सत्य ही तुमची सत्याची
व्याख्या मला संशयास्पद वाटते. समाजाला मंगलास्पद असणाऱ्या ध्येयाकडे
प्रवृत्त करायला नाट्यकला—जर ती उदात्तार्थी समरस होईल तर—एक अत्यंत
उपयुक्त साधन आहे, असं मला अजूनहि वाटतं म्हणून तुम्हीं मला क्षमा करा.

सत्यप्रियः—कसली क्षमा ! अहो सूत्रधार ! तुमच्या नांवापासून सगळी
थापबाजी ! काय म्हणे सूत्रधार ! अहो तुमच्या हातांत सूत तरी धरीत जा
तेवढा वेळ, म्हणजे तेवढं असत्याचरण टाळतां येईल. तुम्हीं बळानं काय वाटेल
तें करा. पण मी तरी तुम्हांला सत्याच्या नांवानं नाटकाचा परवाना देत नाहीं.

पार्श्वचरः—आम्हांला सरकारी परवाना मिळाला आहे. आतां आम्हीं
सत्याच्या परवान्याला मुळीच भीक घालित नाहीं, समजलांत !

नटीः—पण प्राणनाथ, अभिनेय कथानकाचा प्रयोग करण्यासाठीं सज्ज
होऊन त्या पहा आल्याच मुली. मायापूर गांवच्या महारवाड्यांत त्यांनीं स्वतः
लाविलेल्या फूलवाडींत फुलं तोडायला येत आहेत, पहा ! तर चला, त्यांचं रंग-
साहित्य आपणांला तत्परतेनं केलंच पाहिजे. तर चला. (जातात.)

प्रवेश २ रा.

[स्थळः—मायापूर महारवाडा. पात्रें चंपी, सखू बोलत येतात.]

सखूः—चंपे ! खरंच, ही या कमलिनीची फुलवाडी कशी आतां एखाद्या नंदनवनासारखी शोभूं लागली आहे, नाही ? जेव्हां मोगरीला किंवा या प्राज-क्ताला बहार येतो, तेव्हां या आपल्या सर्व महारवाड्यांत सुगंधाचा दरवळ अगदीं मावेनासा होतो. या फुलवाडीच्या मध्यभागीं आपले महारांचे नाईक, जानबा महार, यांनीं त्यांच्या दोन मुलांसाठीं—आपल्या किसन आणि कमलिनी, यांच्यासाठीं—जें तुळशीवृंदावन बांधिलं आहे, तिथं तर या सुगंधाच्या दरवळ्याच्या मांडवाखालीं क्षणभर जरी उभं राहिलं तरी मन त्या देवीच्या देवळा-पार्शीं नवरात्रांत उभं राहिल्यासारखं प्रसन्न होतं, नाही ? देवळाच्या गाभाऱ्यांत असंच प्रसन्न पावित्र्य नांदत असेल, नाही ?

चंपाः—तें मला तरी कसं सांगतां येणार ? आपण महारांच्या मुली ! देवीच्या देवळाच्या तटापर्यंत फारतर लोक आम्हांला जाऊं देणार. तेव्हां त्या देवीच्या देवळाच्या गाभाऱ्यांतलं प्रसन्न गांभीर्य कसं असतं, याची कल्पना तरी आम्हांला कशी करितां येणार ? पण इतकं खरं कीं, आपल्या जानबा नाइकांना संत चोखामेळ्यांचा प्रसाद झाल्यापासून त्यांनीं आपल्या या महारवाड्यांत स्वच्छतेच्या आणि देवलसीपणाच्या अमृताचे सडे सकाळ संध्याकाळ शिंपून शिंपून,—त्यांनीं आपल्या महारवाड्याला इतकं शुचिर्भूत, शोभिवंत आणि मनोरम करून सोडलं आहे कीं, देवळांतल्या गाभाऱ्यांत मन कसं प्रसन्न होत असेल, याची थोडी तरी कल्पना आपणाला या तुळशीवृंदावनापार्शींही उभं राहून करितां यावी. कमलिनी तर जानबांची मुलगीच. त्यांचा एकुलता एक मुलगा किसन आणि ही मुलगी कमलिनी ! दोघांना ग्रंथ वाचायला, अभंग म्हणायला सर्व त्यांनीं स्वतः शिकविलं. त्यांच्याच संगतीनं आपण सर्गळ्या जणीं पण पोथी वाचूं लागलों नाही का ग ? कमलिनीला तर काय विचारावं, जानबांनीं घासून पुसून एखाद्या देवीसारखी उज्ज्वल करून ठेविली आहे. ही फुल-

वाडी, हें वृंदावन आणि त्यांची ही मनोहर प्रसन्नता म्हणजे, कमलिनीच्या शोभेची आणि भक्तीची खाली पडलेली एक छायाच आहे.

सखूः—मला किनई, पहिल्या पहिल्यानं तिच्या सांगण्याचा कंटाळा येई. नेहमीं स्वच्छ रहा ! अंग धू ! लाव हें झाड ! कर पाठ तो संस्कृत शब्द ! वाच ही पोथी ! असं तिनं सारखं म्हणावं. मी म्हणे, अग, आपण महारांच्या मुली, आपण किती धुतलं आणि पुसलं, तरी ब्राह्मणांच्या मुली का शोभणार आहोंत ? तिनं म्हणावं, अग, हा प्रश्न शोभेचा नाही. आपणाला नायकिणी थोडंच व्हायचं आहे. आपण शोभावं कसं हा प्रश्न नसून, आपण रहावं कसं, व्हावं कसं, हा प्रश्न आहे. आतां मला कोणीं, नको नको म्हटलं तरी, शेती—भातीचं आणि नगरांतलं, मार्ग साफ झाडून येण्याचं काम संपतांच, अंग धुवून पोथीच्या चार तरी ओळी वाचल्याविना जिवाला समाधान वाटतच नाही !

चंपाः—जानूबाबांनीं जेव्हा म्हटलं कीं, प्रत्येक महाराच्या अंगणांत एकेक वृंदावन पाहिजे, तेव्हां मीं स्वतः माती खणून तें आपल्या दारासमोर बांधलं. या फुलवाडीला असं गोकुळासारखं मनोरम बनवायला कमलिनीला मीं शक्य तें साह्य देत आलें वरं का ?

सखूः—हो तर ! आणि आतां या गोकुळाला, त्या गोकुळाची अगदीं सर्वांशीं समानप्रतिमा करण्यासाठीं, कमलिनी या फुलवाडींत गोपींच्या लीलाहि सुरू करणार आहे हो लवकरच ! त्यालाहि आपण साह्य द्या वरं, चंपाताई ? खरंच चंपे ! तुला कळली का एक गंमत ?

चंपाः - काय ग ती ?

सखूः—अग, कमलिनीचं त्या शंकराशीं जमलं आहे.

चंपाः—जमलं, म्हणजे ग काय ?

सखूः—काय हो ही भोळी पोर ! कळत नाही का ग तुला ? अग, जमलं म्हणजे हं—नाहीं, तसं नाही कळायचं तुला, अग, जसं तुझं त्या कमळीच्या भावाशीं—किसनशीं—जमलं ना, तसंच कमळीचं शंकराशीं जमलं हो. आतां कसं कळलं ? छडी लागे छम् छम्, विद्या येई घम् घम्—

चंपा:—सखे, जर तुझ्या त्या जिभेची छडी अशीच निष्कारण लागत राहिल मला तर तुझ्या संगतीची ही फटकळ शाळा सोडून लवकरच पळून जावं लागेल हो. जा, तूं माझ्याशीं उभी राहूं नकोस. मीं तिकडचीं फुलं तोडतें आपली !

सखू:—मी पण तिकडचीं तोडतें.

चंपा:—तर मग मी इकडचीं तोडीन आपलीं.

सखू:—अग पण माझ्यावर रागवायला काय झालं ? मीं का तुझं किसनशीं जमवलं ? तुझेच आईबाप तसं कायसं ठरवताहेत नाहीं का ? त्यांच्यावर रागाव आपली.

चंपा:—सखे, खरंच का ? कायग, पण कमळीला तिचे वडील शंकराला देणार ?

सखू:—वडील काय म्हणतात, तें कांहीं मला माहीत नाहीं. पण कमळीच्या भावानं—तुमच्या भावी यजमानांनीं—काल शंकराला तसं त्या फुलवाडींत सांगतांना मी ऐकलं आपलं उडत. शंकराचा आणि किसनचा लहानपणापासूनचा स्नेह, या नव्या बंधनानं अधिकच स्निग्ध होणार. आणि तुम्हीं तर काय—कमलाबाई—तुमच्या वन्सं होणार नाहीं का आतां ?

चंपा:—तें तूं काय वाटेल तें म्हण. पण मीं आपली कमलिनीला आणि तुला लहानपणच्या प्रेमळ मैत्रिणी म्हणूनच ओळखणार.

सखू:—अग ! आलीव ती कमळी ! गंमत करूं हो तिची जरा (कमलिनी प्रवेश करिते) कमळे ! हीं पाहिलींस का मोगरीचीं मीं किती फुलं तोडलीं तीं ? चंपीची परडी मात्र रिकामीच्या रिकामी—नुसती गप्पा मारीत होती.

चंपा:—नाहीं ग, कमलिनी, ती फुलं तोडित होती तेव्हां मीं या मोगरीला-मदनबाणाला पाणी घालीत होतें, त्यांची आळी साफ करून त्यांच्या पानाला लागलेली कीड काढून टाकित होतें, म्हणून माझी परडी जरा रिकामी राहिली. नंतर गप्पा निघाल्या, तेव्हां ती पण गप्पाच मारीत होती, कमलिनी !

कमलिनी:—अग, असंच असतं. जे झाडं लावतात, त्यांच्या पानाफुलाला लागलेली कीड झाडून त्यांना पाणी घालतात आणि त्यांची जोपासना करितात,

त्यांच्या फुलांच्या परज्या अशाच रिकाम्या राहतात. आणि जे दुसऱ्यांनी वाढविलेल्या फुलझाडांना यशार्ची फुलं लहढतांच तीं तोडण्याला मात्र पुढं सरसावतात, त्यांच्या फुलांच्या परज्या शोभेनं आणि सुवासानं भरून जातात. झाडाची जोपासना करितां करितां या चंपीची परडी आजवर रिकामी राहिली, म्हणूनच सखे, आज तुला तुझी परडी फुलांनीं चट्कून भरतां आली.

सखू:—तें खरं आहे. पण चंपा फुलझाडांचो जोपासना इकडे करीत होती, तोंवर आपण तिकडे काय करीत होतांत, तें नाहीं सांगितलंत कांहीं, कमलावाई ? ही फुलझाडांची जोपासना करीत असतांना आपण तिकडे कुणाचीशी उपासना करीत असतां म्हणे आजकाल—

चंपा:—ती ग कोणा देवाची, सखे ?

सखू:—अग सगळ्या देवांचा देव कोण ?

चंपा:—महादेव !

सखू:—त्याला दुसरं नांव काय आहे ?

चंपा:—शंकर !

सखू:—अग, त्याचीच हो ! कमलिनी की नै; त्या शंकराचीच उपासना करीत असते वरं !

कमळी:—काय ग चहाटळी ! (तिला फुलांच्या माळेनं मारते) कोण ग शंकर ?

चंपा:—अग, कोण म्हणजे काय ?

पद ३ रें.

व्याघ्रांबर धारी, नातरि नंगी । रमत मसणि जी स्वारी ॥धृ०॥

भंगड जोगी भिल्लिणिमार्गे । भटकत भालुनियां भारी ॥ १ ॥

तर मग कमलिनी ! हा एवढा परिश्रम करून तूं जी ही फुलवाडी लावलीस, तिचा तुला आतां फारसा उपयोग होणार नाहीं. शंकराव्यतिरिक्त दुसऱ्या एखाद्या सौम्य देवाची तुला उपासना करायची असती तर, त्या जाई, जुई, मोगरी, मालतीच्या फुलांच्या त्याच्या गळ्यांत मृदुल मधुर माळा घालण्याला उपयोग झाला असता, पण शंकराच्या गळ्यांत साळ असणार विषारी सर्पाची.

तेव्हां तूं आतां फण्या, मण्यार, फुरसं, नाग इत्यादि जातींच्या निरनिराळ्या रूपरंगाच्या सापांची जोपासना करण्यासाठीं वारुळ केलेली एक सापवाडी लाव इथं ! म्हणजे त्या सापांतील प्रत्यहीं ताजे ताजे साप निवडून त्यांच्या गुंफलेल्या माळा त्या शंकराच्या गळ्यांत घालतां येतील. तिथं या फुलवाडीचा काय उपयोग ?

कमलिनीः—बरं हो वहिनी ! मीं आपली सापवाडी लावीन. ही फुलवाडी मी तुम्हांलाच देऊन टाकतें हो ! ज्या देवाची आपण उपासना करणार आहां, तो तरी रंगेल देव आहेना ? माझा आपला कोणीही असो. त्या तुझ्या रंगेल किसन देवाला तर चमेली, चंपकाच्या माळा उपयोगी पडतील ना ? पण माळ जरा पक्क्या दोऱ्याची करा हो ! नाहीं तर गोपींच्या ओढाताणींत तुटून जायची पटकन. सोळा सहस्र नारी त्याच्या पीतांबराचे सोगे ओढूं पहात असतात. पण एकीच्या हातीं लागेल तर शपथ !

सखूः—बरं, आतां तुम्हीं दोघी, पीतांबरांचे आणि व्याघ्रांबराचे सोगे ओढीत सुखानं इथं नांदा हो ! मला आतां गेलंच पाहिजे. चल ग चंपे, वांटून घेऊं हीं फुलं !

चंपाः—खरंच, संध्याकाळ होत आली. मला पण गेलंच पाहिजे.

कमलिनीः—बरी वाटं देईन तीं फुलं तुम्हांला तशी ! आज या वृंदावनासमोर आपण कांहीं सुद्धां खेळलों नाहीं. मीं किनई आज आपल्या टिपऱ्यांच्या मेळ्यांतील सर्व मैत्रिणींना टिपऱ्यांचा नाच खेळायला आमंत्रण दिलं आहे. आतां येतच असतील त्या इकडे.

सखूः—चंपे, म्हटलं नाहीं तुला मघां, कीं, या फुलवाडींत रासलीला लवकरच सुरू होणार म्हणून. त्याचा रंगाभ्यास करण्यासाठीं खेळूं दे कमलला रास !

कमलिनीः—तुळशीवृंदावनासमोर काय वाटेल तें बोलतां ना ग ?

सखूः—अग, वाटेल तें काय बोललों तुळशीसमोर ? जें तुळशी कृष्णासमोर करी, तेंच तूं पण कर, इतकेंच म्हटलं बरं ?

चंपाः—अग याहि आल्याच साऱ्या पहा वेळेवर !

पद ४ थें

नव पारिजात माला ही, प्रभु कांहीं, परडींत माझिया नाही
॥ धृ० ॥ प्रीतिभरें परि तुलसीदलची । अर्पि तुला हरि
घेई ॥ १ ॥

पद ५ वें

केतकी सनाग, कंटकित गुलाब जे । सुगंधीं सुरूपें न तें
तिजसी मोल ॥ धृ० ॥ पतित हृदय वृंदा, - वनज तुळस छंदा,
(तरि) प्रभुजी धरी तवचि लोल ॥ १ ॥

(नाचतां नाचतां बाकी मुली जातात. चंपा, सखू कमलिनीच्या गळ्याला मिठी मारतात).

चंपा:—कमळे, तुला सोडून आम्हांला जावतच नाहीं.

सखू:—खरंच, काय ग ! कामुक प्रियकराचं आलिंगन आपल्या या स्नेहाच्या मधुर मिठी इतकं गोड असेल का ग ?

चंपा:—मला किनई असं वाटतं कीं आपण तिघींनीं जन्मभर असंच लहान रहावं. कमळे ! आपण जन्मभर अशाच आनंदांत एकत्र राहूं शकूं का ग ?

कमलिनी:—असं कां विचारतां माझ्या लाडक्यांनीं ? पण खरंच सांगूं का, मलाहि कसलीशी शंका व्याकुळ करित आहे. अशा प्रेमळ सुखाचा क्षण मला पुनः जन्मांत लाभेल कीं नाहीं, असं काहींसं वाटतं ! तथापि अशा सुखांत आपण जन्मभर एकत्र राहणं न राहणं, हें जरी योगायोगावर अवलंबून असलं, तरी निदान कुठंही असलों तरी एकमेकींवर असं उत्कट प्रेम आजन्म करणं, हें तर आपल्या हातीं आहेना ? ध्या मला अशा (तिघी पुनः मिळ्या मारतात).

चंपा, सखू:—जाऊं आम्हीं आंतां ?

कमल:—हो, जा वरं ! उशीर झाला आहे. रागावतील नाहीं तर तुमच्या घरचीं माणसं. जा वरं ! हं. जा. (जातात. शंकर प्रवेश करतो)

शंकर:—पाहिली वरं का, सगळी ती प्रेमलीला आपल्या मैत्रिणीची —

कमलिनी:—अगबाई ! कोण, शंकर ! मोठा चोरटा आंहेस तू, आणि किसनभाऊ कुठं आहे ?

शंकरः—तो महा लबाड आहे. तुला नि मला असं एकांतांत बोलायला सांपडावं म्हणून केव्हां केव्हां जाणूनच असा निसटून निघून जातो.

कमलिनीः—पण त्याला चोरून बोलावं, असं माझ्यापार्शीं बोलायला आहे तरी काय ? शंकर, असा भाऊ मला जन्मोजन्मीं मिळणार नाहीं. मीं त्याच्यापासून आणि तो माझ्यापासून, कांहीं देखील चोरून ठेवीत नाहीं. तुझी आणि त्याची जेव्हां दाट मैत्री जमली आणि तूं आमच्याच घरीं रहायला आलास आणि तुझं माझं उमळतं प्रेम त्यानं निरीक्षिलं, तेव्हांपासूनच तो मला म्हणूं लागला मीं माझी स्नेहदक्षिणा म्हणून शंकरालाच तुला अर्पण करणार आहे, वरं का तार्ई ? एकदां नाहीं करे, भाऊची खोडी काडून जी पळालें, ती त्या प्राजक्ताच्या झाडाआड लपलें. भाऊंनीं तुला सांगितलं, आण धरून तिला. तूं छपत आल्यानं मीं अचानक तुझ्या हातांत सांपडलं. आणि पुनः सुटून पळणार तों तूं माझा हात तुझ्या हातांत गुंफून मला धरून ठेवलंस. त्या वेळेला तुझ्या त्या स्पर्शानं

पद ६ वें.

नाम किंवा काम ना । कथित कवणा कामना ॥ धृ० ॥

देइ शिवुनी त्या क्षणा । मधुर मूर्च्छा या मना ॥ १ ॥

असं वाटलं कीं तसंच तुझ्यापार्शीं जन्मभर उभं रहावं. त्या दिवशीं माझ्या आयुष्याच्या आकाशांत नवीन उगवलेली त्या प्रेमाच्या उषेची छटा मीं लजेन आईच्या दृष्टीस देखील पडूं दिली नाहीं. पण भाऊपासून कांहीं ती लपविली नाहीं. तेव्हां त्यानं किनई अगदीं एखाद्या सखीसारखं मला एकांतांत त्या नवीन भावनेचा मोहक अर्थ सांगत काय काय म्हटलं म्हणून सांगूं ?

शंकरः—कमल ! किसनच्या विश्वासावर असा तुझा एकटीचाच अधिकार नाहीं, तर माझाहि तितकाच अधिकार आहे वरं का ? त्या दिवशीं

पद ७ वें.

लोचनिं लोलुप तुझिया या, पीतां पलभरि सौंदर्या, लीला
मिषें मीं हृदयासि वें या ॥ धृ० ॥ पुलकांची गीषी तों, गेली
गे गोड किती, जीवाभावांचें गाणें गाउनियां ॥ १ ॥

शंकरः—तो मदनमनोहर कमलाकर आमच्या या प्रीति संगमाला साक्ष असो.

कमलः—तो मदनगर्वहर श्रीशंकर आमचा हा प्रीतिसंगम मंगलास्पद करो.

आणि मीं पण तें त्याच दिवशीं त्याला सांगितलं. खरोखर कमळे, काल किसननं ईश्वरसाक्ष तुझा हात. माझ्या हातांत देऊन माझ्यावर जे अगणित उपकार केले ते मीं जन्मोजन्म विसरणार नाहीं. आतां तुझे वडील जानबा काय म्हणतील तेवढीच भिती आहे. एकदां का त्यांनीं पण हो म्हटलं, म्हणजे माझ्या लडिवाळ कमळे, आपल्या दिवसाच्या उषेची ती पहिली छटा उमटतांना धरलेला हा तुझा हात, मीं माझे हातांत असाच गुंफून प्रेमाच्या प्राजक्ताखालीं आपली जीवनाची संध्याकाळची शेवटची छटा मावळते तों तुला अशीच धरून ठेवीन.

कमलः—मनोहर तरुणा ! धरून कशाला, त्या दिवशीं तुझ्या हातांतून मीं सुद्धं पहात होतें, पण आज तुझ्या जीवनाशीं अशी लगदं पहात आहे.

शंकरः—तो मंदनमनोहर कमलाकर आमच्या या प्रीतिसंगमाला साक्ष असो.

कमलः—तो मंदनगर्वहर श्रीशंकर आमचा हा प्रीतिसंगम मंगलास्पद करो.

(किसन प्रवेश करितो.)

किसनः—हे काय, कमळे, आतां तूं शंकराचं नांव घेतलंस नाहीं का ? आतां असं उठल्या वसल्या शंकराचं नांव घ्यायची संवय सोडायची वरं का ? आतां नातं बदललं आहे. आपल्या हिंदूंच्या बायका पतीचं नांव घेत नाहीत असं येतां जातां !

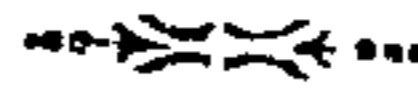
कमलः—वरं हो भाऊ ! हा तुझा निरोप माझ्या भावी वहिनींना, त्या चंपाताईंना आतांच्या आतां जाऊन सांगतें हो. लग्नाच्या आधीं नवऱ्याच्या नांवानं हांका माराव्या वाटेल तितक्या पण लग्न होतांच नवऱ्याचं नांव अगदीं टाकून द्यावं, हा बायकांचा धर्म आहे—असं किसननं तुला सांगितलं आहे, म्हणून चंपीला जाऊन आतां सांगतें.

किसनः—आतां जातेस ? जा, बापडी. पण एक उत्तम बातमी ऐकायला राहिलें नाहीं, म्हणून मागून तूच पस्तावशील.

शंकरः—खरंच कारे, एखादी बातमी आणली आहेस ?

किसनः—एक सोडून, दोन परम मंगलास्पद वार्ता मीं तुम्हांला सांगा-
यला आणत्या आहेत. पहिली ही कीं, जानुबावांना मीं जेव्हां सांगितलं कीं
कमलिनीला मीं शंकराला देऊं केली, तेव्हां त्यांनीं मोठ्या आनंदानं संमति
दिली. आणि दुसरी वार्ता म्हणजे आपल्या बाबांचे आणि आम्हां सर्व महारांचे
सद्गुरु श्री संत चोखामेळा, यांच्या दर्शनाला पंढरपुराला आपण तिघांनीं जावं,
म्हणून त्यांनीं आज्ञा केली. बाबांना म्हातारपणामुळं आतां हालवत नाहीं
म्हणून मींच तुम्हां दोघांना संत चोखामेळ्याच्या दर्शनाला न्यावं आणि
त्यांच्या पायांवर घालावं, असा त्यांचा मानस आहे. शंकर आतां तुझा मीं
वाङ्निश्चित मेहुणा झालों ! चला ! प्रथम तुम्हांला बाबांच्या चरणाचं वंदन
केलं पाहिजे. चला. (जातात.)

प्रवेश ३ रा

[चोखामेळा हातांत खराटा घेऊन पंढरपुरच्या प्रदक्षणेची वाट झाडीत आहे.]

(भजनः—गोपाल)

चोखाः—अहाहा ! रात्र संपून दिवस उजाडायच्या संधीची ही उषः-
काळची वेळ किती शांत आहे ! पापाची मध्यरात्र उलटून पश्चात्तापाची उत्तर-
रात्र संपली असतां, पुण्यकाळाच्या उदय होण्याच्या संधीला मंगलोन्मुख मन
जसं निर्मल आणि शांत होऊं लागतं, तसं हें आकाश निर्मल आणि शांत दिसत
आहे. संतांचा एखादा पवित्र अभंग ऐकतांच मनाला जसा मंजुळ आनंद होतो,
तसा आनंद त्या चिमुकल्या पक्ष्यांची ही पहिली लकेरी माझ्या मनाला देत
आहे. छे ! पण ही तुलना चुकत आहे. कारण हे माझ्या कानांनीं ! हा लके-
रीचा आनंद तुमच्यांतच गुरफटून राहत आहे. तो संतांच्या अभंगांसारखा
झरत झरत आत्म्याला जाऊन पोचत नाहीं. तो दिखाऊ आहे. ह्या पक्ष्यांचें
जें हें गाणं माझ्या इंद्रियांना सुखकर लागतं आहे, तें स्वरूपतःच सुखकर आहे
ही नाहीं, हाहि प्रश्नच आहे. क्वचित् त्या चिमुकल्या पाखराला त्याची इवलीशी
त्या अजून भेटायला आली नसेल, म्हणून विरहानं अशांत होऊन तिला बोल-

चोखा:-पंचही भूतांचा एकची विटाळ । अवघाची मेळ जर्गी नांदे ॥
तेथे तो सोंवळा ओंवळा तो कोण । विटाळा कारण देह मूळ ॥

वीत असलेली ही त्याची लकेरी म्हणजे त्याच्या व्याकुले हृदयाची संगीत तळमळ असेल. छे! छे! ज्या संगीतानं जिवाची व्याकुल तळमळ सर्वस्वी शांत होते, तें संगीत म्हणजे, श्रीहरीचं तें मनोहर नामस्मरण होय ! गोपाला ! गोविंदा ! माझ्या भक्तीच्या या उषःकालांत आतां तुझ्या ज्ञानमय प्रकाशाचा प्रत्यक्ष उदय होऊं दे !

जनक तूं माझा जननी जगाची । करुणा आमची कां हो नये ॥
कासया संसार लावियेला पाठीं । पडलीसे तुटी तुझां आह्वां ॥
जन्म, जरा, मरण आम्हां सुखदुःख । पहासी कौतुक काय देवा ॥
गहिंवरुनी चोखा उभा महाद्वारा । विनवी जोडुनि करां विठोवासी ॥

(एक रस्त्यानं जाणारे गृहस्थ प्रवेश करितात)

गृहस्थः—ए महारज्या ! तूं रस्ता झाडतोस, का तो अडवून धरतोस ? थांब, ती धूळ उडेल माझ्या अंगावर ! काय हे धेड शेफारले आहेत : मार्गावरचा झाडूवाला—खराव्यानं नाली साफ करितां करितां, यांना भजनं करायला हवीं आहेत ? काय रे महारज्या ! काय म्हणतो आहेस त्याचा अर्थ तरी कळतो का तुला ?

चोखाः—महाराज,

वेदाचा अनुभव, शास्त्राचा अनुवाद । नामचि गोविंद एक पुरे ॥
चोखा म्हणे मज कांहींच नकळे । विठ्ठलाचें बळें नाम घेतों ॥

गृहस्थः—हं सावध रहा. जर का वेदाविदांचा नामोच्चार करशील, तर कान उपटले जातील, समजलास ? विठ्ठलाचे बळाचे हात कटीवर चिकटलेले आहेत, ते तुझ्याकरतां कांहीं तो हालवणार नाही. पण आमचे हात मात्र अगदीं मोकळे आहेत. थोवाड फोडून देऊं हातीं. धेड कुठला. हं दूर, दूर, दूर, विटाळशील सांवली पाडून मला. (जातो.)

चोखाः—देवा,

पंचही भूतांचा एकचि विटाळ । अवघाचि मेळ जर्गो नांदे ॥
तेथें तों सांवळा ओंवळा तो कोण । विटाळा कारण देह मूळ ॥
चोखा म्हणे मज नवल वाटतें । विटाळापरतें आहे कोण ॥

(किसन, शंकर, कमळी येतात व चोख्याचे पाय वंदन करितात.)

चोखाः—हां हां ! हें काय ? मी एक यःकश्चित झाडूवाला महार आहे. सद्गृहस्थ हो ! माझ्या पायाला आपण असे शिवूं नका. आपण मला दुसरें कोणी तरी समजून चुकत आहां !

किसनः—नाहीं महाराज, आम्हीं सुळींच चुकत नाहीं. मी किसन आणि ही माझी बहीण कमलिनी, आम्हीं दोघं मायापूरच्या जानबा महाराचीं मुलं आहोंत. आणि हा शंकर, आमच्याच महारवाड्यांतील एक तरुण असून, त्याला ही कमलिनी वाचादत्त झालेली आहे. जानबा, आपले शिष्य, आपणाला आठवत असतील. आपल्या दर्शनासाठीं आम्हांला त्यांनींच धाडलं. ते मात्र आतां अगदीं वृद्ध झाल्यानं येऊं शकले नाहींत, म्हणून फार दुःखी आहेत.

चोखाः—या असे. रस्त्याच्या बाजूला असलेल्या या दगडावर वसूं या. जानबांची मला आठवण आहे. पण मायापुराहून या सुलीला इतक्या लांबवर कशी आणलीत ? गाडीविडी केली आहांत कीं काय ?

शंकर, किसनः—नाहीं महाराज, आम्हीं दीन दरिद्री, घरची गाडी कुठली ? भाड्याची किंवा भिकेची मागावी तर, महाराज, भाड्यानं देखील कोणी गाडींत घेत नाहीं. मग भिकेवारी कोण घेणार ?

चोखाः—तर मग पायीं ज्येथपर्यंत येण्याचे कष्ट हिला कशाला दिलेत ? इतका लांब प्रवास या वयाच्या मुलींना झेंपत नाहीं. आणि हें काय ? भजनाचं साहित्य टाळ, मृदंग पण वरोवर आणले आहांत ? वैसे, वाळे !

कमळीः—महाराज ! आपल्या या पायांच्या दर्शनानं माझ्या प्रवसाचा सर्व शोण हरण झाला. माझ्याहून दरिद्री कुळांतल्या मुलींना, नित्य मोठमोठाले भारे किंवा मोळ्या डोक्यावर घेऊन पंढरपुराला येतांना मीं पहातें. त्यांच्या दुःखाची कल्पना मला नको का यायला ? नाहीं तर त्यांच्या दुःखाची दया मला येणार नाहीं. आणि त्या जर चार पैशासाठीं पंढरपुराला पायीं प्रवास करीत येतात, तर जन्मोजन्म न लाधणारं आपल्या चरणांच्या दर्शनाचं पुण्य जोडण्यासाठीं मीं हा प्रवास केला, तर त्यांत विशेष तें काय केलं ? मीं होऊनच आलें, महाराज, पायीं !

शंकरः—पण महाराज, एक विनंति आहे. आतां आम्हीं आपला पत्ता माहित नसल्यानं या इकडून गेलेल्या गृहस्थाला विचारलं कीं, संत चोखामेळा कुठं आहेत ? तेव्हां तो रागानं गुरगुरत म्हणाला, संत चोखामेळा कोण, तें तुझ्या बापाला माहित असेल, पण इथं खराटा घेऊन प्रत्यहीं सकाळीं नगरचं मार्ग साफ करण्याचं काम करणारा एक झाडूवाला चोखामेळा आहे. तो हा इथंच झाडू मारित आहे. असं तो उद्धटपणं म्हणतांच मला मेल्याहून मेल्या-सारखं झालं. खरंच का महाराज, रस्त्यांतील झाडूवाल्याचं काम आपल्याला करावं लागतं ?

चोखाः—होय ! अर्थात्च. आपण महार-आपला धंदाच आहे तो-त्यांत अपमानास्पद तें काय आहे ?

शंकरः—कसं नाही ! भगवद्भक्तीत जो रंगून गेला आहे, जो निष्पाप, निर्वैर आणि निर्मल संत आहे, त्याला केवळ तो महारकुळांत उत्पन्न झाला म्हणून क्षुद्रांतील क्षुद्रहि जें नीच काम करायला प्रवृत्त होणार नाही, तें रस्ते झाडण्याचं काम करावंच लागावं, हें अपमानास्पद नाही, तर काय ? स्पृश्य जातींतल्या चोर, लुटारू, गळेकापू इत्यादि पाप्यांनीं केलेली ही गदळ घाण, आम्हीं महारांनीं धुवून झाडून काढलीच पाहिजे. हा म्हणे आमचा धंदा ! हाय हाय ! आम्हां महारांचं जीवन असं गांवची घाण काडण्यांत आणि नाले उपसण्यांत व्यर्थ जाणार ना ?

किसनः—महाराज, या तो खराटा इकडे ! ज्या हातांत एखाद्या शंकराचार्यांचा धर्मदंड किंवा राजाचा राजदंड शोभावा, त्या हातांत ही झाडवण घेतलेली मला वधवत नाही. यापुढं गांवच्या वाटा झाडण्याचं हें काम आम्हीं पाळीपाळीनं इथं आहों तोंवर तरी करूं. या तो खराटा. (खराटा घेऊं लागतो.)

चोखाः—बेटा, थांब थांब ! माझ्या हातांतील हा दंड, जर खरोखरच शंकराचार्यांच्या हातांतील धर्मदंड, किंवा एखाद्या राजदंड असता, तर मी तुझी विनवणी मान्य केली असती. पण बेटा, हा दंड म्हणजे माझ्या पंगु भक्तीच्या हातांतील एकमात्र आधाराची काठी आहे. हे नगरांतील मार्ग, ही प्रदक्षिणेची वाट, लोकांच्या पायांनीं तुडविलेली धूळ आणि लोकांनीं केलेली ही

घाण, झाडून टाकण्याचं, साफ करण्याचं, शूद्रांतील शूद्राहि जें काम करणार नाहींत, तें करण्याचं माझ्या वांटणीला आलं, हें मीं आपलं महद्भाग्य समजतां. यासाठीं मीं जन्मोजन्मीं महार जातींतच जन्माला यावं, अशी माझी ईश्वराला प्रार्थना आहे. अंबारींत चढून सर्व जगाच्या डोक्यावर लटकणारा राजदंड धरण्यासाठीं लोभ, मनुष्यमात्राचा हात पुढं करून सज्ज आहेच. परंतु त्या राजदंडा इतकाच मनुष्य जातीच्या जीवनाला आणि समाजाच्या सुखाला अवश्य असलेल्या, या झाडवणीच्या दंडाला शिवण्याला मात्र कोणीहि संतुष्टपणें उद्युक्त नसतांना, तें समाजाचें अडलेलं काम आम्हीं महारांनीं करावें, यांत आमचें जीवन व्यर्थ जात नसून, उलट त्याचं विशेषच सार्थक होत आहे.

किसनः—महाराज, आपला उपदेश किती तरी सोज्वल आहे.

शंकरः—तर मग आम्हीं महारांनीं कुठ्याच्या पायानं उडविलेली धूळ, नगरमार्गांतील झाडीत, लोकांच्या घाणींत आणि रस्त्यावरील मार्तांत लोळावं. आणि क्षत्रियांनीं मात्र राजदंड धरून केशर कस्तुरीच्या सुवासिक उट्यांनीं निर्मल आणि शोभिवंत राहून, ज्याच्या उपकारानं त्यांना तसं शोभिवंत राहतां येतं, त्याच महारभंग्यांना पापयोनि म्हणून पशूहून अपवित्र मानावं, ही सामाजिक कर्तव्याची वांटणी, आपणाला योग्य वाटते का ?

चोखाः—नाहीं. बलात्कारानं कोणत्याहि जातीला आधीं नीच वा पापयोनींतील म्हणून हिणवणं आणि नंतर गदळ कामं तितकीं त्यांच्याकडूनच, त्या कल्पित पापयोनित्वाच्या आधारावर बळानं करवून घेणं, हें अर्थात्च अन्यायाचं आहे. परंतु उलटपक्षीं हेंहि ध्यानांत ठेविलं पाहिजे कीं, समाजाची घाण जर काढली गेली नाहीं तर, सामाजिक आरोग्याचा नाश होणार असल्याकारणानं कोणीतरी ती घाण काढलीच पाहिजे. मग ती महारांनीं तरी कां काढूं नये ? अमुक कर्म उच्च आणि अमुक कर्म नीच, अमुक कर्म पवित्र आणि अमुक अपवित्र, या कल्पना जर हिंदुसमाज सोडून देईल आणि लोकहितसाधक तें तें कर्म पवित्रच आहे असं समजेल तर, हा परस्पर मत्सर उत्पन्न होणार नाहीं. “स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः” समाजाचं मानसिक क्लिष्टहरण करून, त्याचें आत्मिक आरोग्य राखण्यासाठीं साधुसंत झटतात. समाजाचें दैहिक

किल्मिष हरण करून त्याचं भौतिक आरोग्य राखण्यासाठी आम्ही महार झटतो. कर्तव्यबुद्धीनं, अशा साम्य निष्ठेनं पाहिलं असतां, मला ही दोन्ही कर्तव्यं पवित्रच वाटतात. हत्तीवर चढून जो कोणी सत्तेच्या अंबरीते उंच बसतो, त्याच्या मस्तकापेक्षां नरांची पायधूळ झाडतांना जेव्हां कोणी वांकतो, तेव्हां त्याच्या अहंकाराचा ताठा कमी झाल्यानं त्याचं मस्तक सहजच नारायणाच्या चरणाच्या अधिक सन्निधच गेलेलं असतं.

किसनः—महाराज, आपले हे अमृतमय शब्द ऐकून, सामाजिक कर्तव्याच्या वांटणींत सामाजिक घाण काढून टाकून सामाजिक आरोग्यरक्षणाचं हें अत्यंत किळसघाणं परंतु म्हणूनच अत्यंत उपकारक कर्तव्य, आम्हां महारांच्या वांट्याला आल्यानं परोपकाराचं शिक्षण घेण्याची ही सोन्यासारखी संधिच आम्हांला लाभली, असं मला वाटूं लागलं आहे.

शंकरः—आणि ज्या समाजाच्या आरोग्यरक्षणासाठी, आम्हां महार हें अत्यंत घाणेरडं कर्तव्य करितों, त्याच आम्हां महारभंग्यांना, तोच उपकार केला म्हणून, कुव्याहूनहि अस्पृश्य आणि पापयोनि धानण्याची आणखी एक सोनेरी संधि त्या समाजालाहि लाभली !

चोखाः—शंकर ! इतरांना पवित्र आणि शुचिर्भूतपणें जाता येतां याचें म्हणून, ज्याचं स्वतःचें अंग, विखलांत आणि धुरळ्यांत भरलेलं आहे, असा तो महार, हा एखाद्या भस्म लावलेल्या द्राह्मणाइतकाच, किंवा सर्वांगाला विभूति फांसलेल्या गोसाव्याइतकाच, सन्मान्य समजला गेला पाहिजे. त्याला कोणी नीच म्हणून हिणवील, तर तो त्या हिणविणाराचाच दोष होय. परंतु दुसऱ्याच्या हिणविण्यानं स्वतःच्या कर्तव्याला गदळ समजून जर कोणी महार स्वतःसच हीन मानूं लागला आणि असंतुष्ट होऊन रागावूं लागला, तर त्या दुसऱ्याचं तें हिणवणंहि ठीकच होतं, असं नाही का सिद्ध होणार ? दुसरा हिणवतो म्हणून, जो स्वकर्तव्य आणि लोकसेवा सोडतो, तो खराच पतित होतो. आपणाला जे पतित मानतात, त्या आपल्या धर्मबंधूंची ती चुकी सुधारण्याचा मार्ग म्हणजे, हिंदु-हिंदूनीं आपसांत एकमेकांचा मत्सर करणं, हा नाही. आम्ही महार, भंगी इत्यादि अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या लोकांनीं, स्वतःची रहाणी इतकी शुद्ध ठेवावी, स्वतःचें

मन इतकं निर्मत्सर आणि हिंदुधर्मपरायण ठेवावं, स्वतःचें आचरण इतकं परोपकारी आणि प्रेमळ ठेवावं, कीं आपल्या उच्च वर्णीय बंधूंना आपणाला हीन आणि अमंगळ लेखण्याविषयीं आपण होऊनच पश्चात्ताप व्हावा. महार अमंगळ असतात, हा ह्यांचा आक्षेप, आपल्या मंगळ वर्तमानं आणि विनयशील सेवा तत्परतेनं, आपण अशक्य करून टाकावा. आपण महार आपल्या बंधुप्रेमानं आपल्या हिंदु बंधूंना जिंकू ! आपल्या धर्मभक्तीनं भगवंताला जिंकू !

कमलः—भाऊ ! भगवान् देत आहेत हा अमृततुल्य उपदेश अक्षरशः सत्य आहे.

चोखाः—होय ना बाळे ! तर मग तुला हें आमचं सर्व संभाषण कळत होतं तर ? तूं भजन करतेस का करीं ? तुळशीची पूजा टक्कं देत नाहीस ना ?

किसनः—नाहीं, महाराज ! कधीहि टक्कं देत नाही ती तुळशीची पूजा. जानुबाबांनी तिला उत्तम उत्तम अभंग आणि पदं शिकविलीं आहेत.

चोखाः—तर मग म्हण पाहूं एखादं भजन ! शंकराचा या, तुझ्या भावी यजमानाचा संकोच करतेस कीं काय ?

किसनः—छे ! ती, शंकर आणि मी, अगदीं लहानपणापासून एकत्र वाढलों. आमच्या ताईचं हें जवळ जवळ स्वयंवरच झालेलं आहे. तिथं संकोच कसला !

कमलः—भाऊ ! काहीं काळ वेळ तरी पहावा ! अशानं मात्र मला संकोच वाटतो. महाराज मला गळा नाही. माझ्या भजनाचं आपल्याला हंसूं येईल.

शंकरः—तिचा केवळ विनय आहे हा. महाराज, तिचा गळा छान आहे.

चोखाः—तुला तसं वाटणारच. हें पहा त्या विषयांत तुझं प्रमाणपत्र आम्हीं मुळींच विश्वसनीय मानीत नाहीं. कमलिनी, तुला गळा नसला, तरी हृदय आहे. तुला भजन आषडतं ना ? झालं तर, भक्ताची आवड हाच भजनाचा गळा होय म्हण बाळे.

कमलः—म्हणूं तरी रे काय भाऊ !

किसनः—तें गोविंदाचं गाणं म्हण !

कमलः—मी नाही म्हणत, तो पहा शंकर हंसू लागला.

चोखाः—नाहीं बाळ हंसत कोणी. भजनाला कोणी हंसत नाही, म्हण !

कमलः--

पद ८ वें.

हरि कुठें हरवला, झुरत ही आकुला, सखे कथिं गे मला ॥ धृ० ॥
गृह ग्रह तारे तारे, शोधित येथ आले, परि न गवसला ॥ १ ॥

चोखाः--(तल्लिन होऊन) मुली, गोपींच्या या पराभक्तीप्रमाणं जर तूं हि आपलं प्रेम, त्या परम सुंदर श्रीकृष्णाला अर्पण करशील तर, तो गोविंद तुला अगदीं तुझ्या सन्निधच सांपडेल. तो ग्रहांवर नाही, ताच्यांवर नाही, गोकुळांत नाही, तो “ मद्भाक्ता यत्र गायंति, तत्र तिष्ठामि नारद ! ” (नारंभट व देवीसिंह प्रवेश करितात.)

नारंभटः—वाः ! ही फांकडी पोरगी घेऊन, हा कोण रंगेल गडी इथं रासलीला करित बसला आहे ? देवीसिंह, कोण हा ?

देवीसिंह—नारंभट, तुमच्या तोंडाला कां पाणी सुटलं ? फांकड्या पोरी तितक्या तुम्हींच घेऊन बपावं कीं काय ?

नारंभटः—अर्थात् ! असं गातं पाखळं माझ्या आलिंगनाच्या पिंजऱ्यांतच ठेविलं पाहिजे. (नीट पाहून) म्हणजे ! देवीसिंह, अरे हा आपल्या महार वाड्यांतला तो चोखा महार ! अरे लुच्चा ! तिकडे टाळ घेऊन कुटीत बसतोस आणि इकडे असा या फांकड्या पोरींना गोपी करून, आपण त्यांचा कृष्ण बनू पहातोस काय ?

देवीसिंहः—खरंच ! अरे चोरा चोख्या ! कृष्ण क्षत्रिय होता, हें विसरलास. फांकड्या पोरींना गोपी समजण्याच्या कृष्णाच्या अधिकाराचे, आम्हीं क्षत्रिय, श्रीकृष्णाचे वंशज, काय ते वारस आहोंत, समजलास ?

नारंभटः—आणि कृष्णाचा गुरु ब्राह्मण असल्यानं, क्षत्रिय ज्या ज्या सुंदरींना गोपी समजतील, त्यांना त्यांना आपल्या प्रियतम शिष्यिणी समजण्याचा अधिकार आम्हां ब्राह्मणांना आहे, समजलास ! (पुढें येऊन) ए घेडा, आत्तां तूं “ यत्र तत्र ” असं कांहींसं संस्कृत वाक्य म्हणालास कीं नाही ? चांडाळाला संस्कृत वाक्य म्हणण्याचा अधिकार नाही, हें माहित असतां, तूं महारांना संस्कृत

शिकवतोस ! उच्च जातीं विरुद्ध बंड करायला उत्तेजित करतोस ! आम्हीं, ब्राह्मण आणि क्षत्रिय, हे दोघेहि इथं मघांचे उभे असतां, उठून तरी उभा राहिलास का-
रे उर्मटा ! आतां उठतो पहा, तो महारडा !

चोखाः—जोहार मायवाप ! भजनांत तल्लिन झाल्यांन, मला आपण दिसलां नाहीं.

नारंभटः—तल्लिन तर ! आजच्या भजनांत, तूं कां नाहीं तल्लिन होणार ? त्या फांकडीच्या या सुरेख देहयत्रीची ही मंजुळ सतार, जर भजनाला साथ द्यायला मिलेल, तर मीं देखील आजपासूनच वारकरी बनेन !

शंकरः—हां संभाळ ! आम्हीं महार असलों तरी आमच्या मुलींचा असा उपमर्द सहन करूं, असं तुम्हीं समजतां कीं काय ? (अंगावर जाऊन) दांत पाडून टाकीन, समजलास ? जर पुनः महारांच्या मुलींविषयीं कुचेष्टेचें एक अवाक्षर बोललास तर !

नारंभटः—क्षमा कर ! क्षमा कर ! ही सुंदरी, नव्हे, मुलगी, महाराची आहे, हें आतांपर्यंत आम्हांला माहित देखील नव्हतं. महारांच्या मुलींविषयींच आम्हीं कुचेष्टा करतो, असं नाहीं. तर ब्राह्मणांच्या आणि क्षत्रियांच्या मुलींविषयीं देखील आम्हीं कुचेष्टा करतो. कुचेष्टेच्या प्रकरणांत आम्हीं सर्व मुली तिथून समान समजतो. आम्हीं अस्पृश्यतेला मानित नाहीं, तेव्हां रागावं नकोस ! (देवी-सिंहाला मागं ओढित) जाऊं दे रे—वावा ! भीक नको पण कुत्रा आवर, असं म्हणण्याची पाळी आली खरी. जाऊं दे. मरूं दे त्यांना.

देवीसिंहः—काय करूं रे ! हे सगळे जर पुरुषच असते, तर मीं त्यांना आतां क्षत्रियांचं पाणी दाखवलं असतं ! पण त्यांच्या सैन्यांत एक स्त्री आहे. म्हणून त्यांच्याशीं मला धर्मयुद्धाप्रमाणं लढतां येत नाहीं. एका शिखंडीसाठीं भीष्माचार्यांना देखील पांडव सेनेशीं युद्ध सोडून द्यावं लागलं !

नारंभटः—तेवढीच जर अडचण असेल तर, त्याची तोड माझ्याजवळ आहे. तूं त्या तिघां पुरुषांचा समाचार घेत असशील तर, मी एका त्या मुलीला बघून घेतों. स्त्रीयुद्ध ब्राह्मणांना निषिद्ध नाहीं. द्रोण शिखंडीशीं लढतच असतं. हें म्हण, कीं थोपटलेच मीं बाहु. द्वंद्व युद्धांत मीं एकल्यांन, मीं मीं म्हणणाऱ्या कित्येक स्त्रियांना, चारी मुंड्या चीत केलेलं आहे.

देवीसिंहः—आतां तसं नाही करायचं. या चोखामेळ्याचं हें बंड, आपण समूळच उपटून काढूं या. हा महाराणां वेदमंत्र शिकवतो, मुलींना गोपीभावाचा उपदेश करून, त्यांचा श्रीकृष्ण होतो, उच्चजातींविरुद्ध महारांच्या तरुणांना उत्तेजित करतो, आणि एकटा दुकटा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य वा शूद्र, भेटला म्हणजे त्याला चोप घायला, महारांच्या कडव्या तरुणांना खुणावतो, अग्नी उभ्या पंढरपुरांत आपण घोषणा करूं, चल !

नारंभटः—चल ! रंसाळ ओंठाच्या त्या पोरीचं नुसतं नांव घेतांच, या घेडानं माझे दांत पाडून टाकण्याची धमकी दिली. त्याच त्या पोरीचे तेच ते रंसाळ ओंठ, त्याच ह्या माझ्या दांतांत द्राक्षासारखे अलगत धरून, जसा भीमसेन दुःशासनाचं रक्त घटाघट प्याला, तसंच तिचं अधरामृत चुरचुर पिईन, तरच मीं नांवाचा ब्राह्मण. सूड ! सूड ! सूड !

देवीसिंहः—अरे ! अगदीं भीमसेनच झालास कीं ! तुझी प्रतिज्ञा खरी केलीस, तर तूं खरोखरच नांवाचा ब्राह्मण होशील, कारण ती पोरगी महाराची आहे, हें नाहीं तुझ्या ध्यानांत आलं.

नारंभटः—असे ना ! “ स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ” पण ती महाराची नाहींच ! अस्पृश्याची नाहींच !

देवीसिंहः—कशावरून ?

नारंभटः—मला तिला शिवावंसं वाटतं आहे, यावरून ! “ सतां हि संदेह पदेषु स्त्रीषु, प्रमाण सर्वे करणं प्रवृत्तयः ! ”

(जातात. चोखामेळ्याची बायको येते.)

सोयराः—नाथ, झालं तरी काय ? मीं ही प्रदक्षिणेची अर्धी वाट झाडून आलें, तरी आपण कोठें दिसानातच, आणि हे दोघे त्या दोघांच्या अंगावर तुटून पडलेसे कां दिसत होते ? ही मुलगी कोण ?

शंकरः—(नमन करून) माते ! आम्हीं तुला ओळखलं. आमच्या या संत गुरूंच्या पत्नीपदाला सर्वथैव योग्य अशा आपण सोयराबाईच आहांत. माते, या तुझ्या पूज्य पतीचा आणि आम्हां महार जातीच्या शिरोभूषणीय संताचा दोघा दुष्टांनीं अपमान आणि धिक्कार केला. इतकंच नव्हे तर, या

माझ्या भावी पत्नीचाहि विनाकारण उपमर्द करण्यालाहि, त्या दुष्टांना लाज वाटली नाही. म्हणून मी त्यांच्यावर चालून गेलों होतो. जर गुरुजींनीं मला दाबलं नसतं, तर मीं काय करून गेलों असतों, तें मला सांगतां येत नाही. हे म्हणे ब्राह्मण आणि क्षत्रिय ! या क्षत्रियां इतके व्यसनी, दुष्ट आणि छळ करणारे लोक पृथ्वीवर दुर्मिळ आहेत आणि हे ब्राह्मण तर, पापपुण्याची लाज कोळूनच प्याले आहेत !

चोखाः—हां, हां ! बेटा, ब्राह्मण जाती विषयींचे असे विषारी उद्गार काढून तूं आपली जीभ विटाळूं नकोस ! आपल्या हिंदु धर्माच्या महादेवाचा तृतीय ज्ञाननेत्र म्हणजे ब्राह्मण होय ! ब्राह्मण होता, म्हणूनच ब्रह्मज्ञान जगांत जिवंत राहिलं. कोण ती त्या जातीची तपस्या, ती बुद्धि, ती दया ! त्याग हाच ज्यांचा भोग, पर्णकुटी हाच ज्यांचा प्रासाद, आणि संन्यास हाच ज्यांचा संसार ! असे एक नाही, दोन नाही, अनंत महात्मे आणि हुतात्मे, ज्या जातींत उत्पन्न झाले आहेत, त्या ब्राह्मण जातीला माझं शतशः वंदन असो ! त्यांच्यांतहि कांहीं लोक दुष्ट असतील; क्षत्रियांतहि छळक लोक असतील, पण म्हणून हें हि विसरतां कामा नये कीं, श्रीरामहि क्षत्रिय होते, श्रीकृष्णहि क्षत्रिय होते आणि त्या गुरुंचेहि गुरु वसिष्ठ आणि सांदीपनि हे ब्राह्मण होते !

सोयराः—आतां मध्याह्नाचा समय होत आला आहे. तर नाथ, मला वाटतं, या पाहुण्यांना घेऊन आतां घरीं चलावं. चल बाळे.

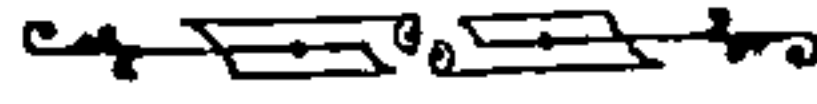
चोखाः—आणि आज आम्हां दीनांच्या घरीं, दोन घांस खाऊन आतिथ्याचं पुण्य आम्हांला लाभूं द्या. चला आमच्याबरोबर भजन करीतच घरापर्यंत सर्वजण चला.

शं०, क० कि०ः—गुरुंची ही आज्ञा म्हणजे आम्हां पतितांवर केलेला एक अनुग्रहच आहे. (भजन करीत जातात.)

पदः - ९ वें.

हें असे जगत्, नव नवसांचें ॥ धृ० ॥ परंतु दास होसि
सौख्याचा । तरि तूं ग्रास होसि दुःखाचा । कीं असे जगत्
दो दिवसांचें ॥ १ ॥

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

[नारंभटाचें घर. देवीसिंह व नारंभट बोलताहेत.]

नारंभटः—नाहीं रे ! मीं त्या आडमुठ्या यात्रेकरूला, दुसरं कांहीं म्हटलं नाही. तो म्हणाला आज माझ्यापाशीं दक्षिणा नाही, तर मीं सहज म्हटलं, तर मग कुणबटा, तुला फुकट स्नानमंत्र कोण तुझा बाप सांगेल ? कुणबी लोकांना तुम्हीं आम्हीं, असं पन्नासदां म्हणतो, पण काल तो चिडून अंगावर आला. नी म्हणाला, दांत पाडून टाकीन. मीं म्हटलं, अरे अरे, मीं ब्राह्मण सोंवळ्यांत आहे, दांतच पाडायचे तर—दुरून पाड, मला शिवूं नकोस. तेव्हां तो जात जात म्हणाला “मीं कुणबट आणि तूं भट्ट काय ? पण अशा भट्टाहून, तो चोखा महार देखील बरा.” छेः ! देवीसिंह, या चोख्या महाराचं स्तोम या नीच वर्णांत फरच माजत चाललं आहे, यांत कांहीं शंका नाही. तोच फूस देतो, म्हणून हे आमचा असा धिक्कार करतात. ही शंका या उदाहरणावरून सिद्ध होत नाही काय ?

देवीसिंहः—त्याचं प्रायश्चित्त, सनातन धर्मसंरक्षक क्षत्रिय कुलावतंस देवीसिंह, चोख्यास लवकरच देईल. भिऊं नकोस. मी पंढरपुरांत जिकडे तिकडे त्याचे विरुद्ध ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, आदि लोकांस उठविलं आहे. त्या चोख्या-विरुद्ध सर्व हिंदूंचा कट उभारला आहे. आणि ती फटाकडी आपल्या हातांत घेण्याचीहे उत्तम व्यवस्था केली आहे.—तो इब्राहिम आहे ना ? आपल्या येथील मुसलमानी सुभेदार बंगषखान याचा—मेहुणा—

नारंभटः म्हणजे ? तूं त्या मुसलमानाला, या आपल्या शुद्ध हिंदु कटांत घेणार कीं काय ? हें पहा, मीं पापी असलों तरी, ब्राह्मण आहे. महाराची पोर झाली तरी ती हिंदूच आहे. मीं मुसलमानाच्या हातांत तिला पडूं देणार नाहीं आ ! मुसलमान हिंदु धर्माचे केवळ शत्रू, तिला बाटवतील.

देवीसिंहः—हो, हो, हो, अहो धर्ममार्तंड, घाबरूं नका. अस्पृश्याचं नांव निघतांच ज्या तुमच्या कपाळाला, तिरस्काराच्या आंठ्या पडतात, त्याच तुमच्या हृदयांत, त्या महाराच्या पोरीविषयीं, केवढी ही धर्मबंधुता उत्पन्न झाली ! ती पोरगी तो मुसलमानी अधिकारी उपटील आणि मग त्या सरकारी लोखंडाच्या गजांच्या पिंजऱ्यांतून, तें पाखरूं पुनः तुमच्याकडे उडत येणार नाहीं, ही भिती पडली वाटतं ? पण त्या पोरीला मीं आपल्याच हातीं ठेवणार आहे, हो !

नारंभटः—ठेवणार, पण कुठें ?

देवीसिंहः—अरे, आजपर्यंत अशा रानपाखरास धरतांच, आपण ती ठेव जिच्या मोहक पिंजऱ्यांत आजपर्यंत ठेवित आलों, त्या गंगाजीच्या वेद्यागारांत ! ठीक आहे. बरं आतां तुझं काम म्हणजे, मीं एक नवीन कुलंगडं उपस्थित केलं आहे, त्याचा जलगडा करणं होय !

नारंभटः—हें पहा, आजपर्यंत झालं तें झालं. आतां नवीन कुलंगडीं उपस्थित करण्यांत, मीं ब्राह्मण तुला साथ देणार नाहीं.

देवीसिंहः—परंतु हें नुसतं कुलंगडं नाहीं-सोनेरी कुलंगडं आहे. हें पहा, इथले प्रमुख संभाजीराव पाटील आहेतना ? त्यांचा द्वितीय संबंध झालेला आहे.

नारंभटः—काय, काय म्हणतोस ?

देवीसिंहः—(स्वगत) कसे ब्राह्मणानं कान टवकारले पण !—(उघड) आणखो त्याचे घरीं त्या तरुण बांड पत्नीला—मालिनीवाईना—संभाळण्यास तिची वृद्ध मावशी ठेवलेली आहे. तिच्या पार्शीं धन विपुल आहे. तेव्हां तिथं तुम्हीं कसाबसा शिरकाव करून घ्यावा. साधल्यास त्या तरुण लक्ष्मीचा सु-वर्ण आणि त्या महातान्या मावशींचं सुवर्ण-अशा उभयविध सुवर्णाची, आम्हांतुम्हांस मनसोक्त लूट करितां येईल. त्याविरहित त्या संभाजीरावांस, जर का आपल्या मुडींत ठेवतां आलं, तर आपल्यास प्रत्यहीं जीं अनेक कुलंगडीं उपस्थित करावीं लागतात, त्या सर्वांन त्या पाटलाच्या पाटीच्या प्रबळ ढालीचा आश्रय आपल्यास फारच उपयोगी पडेल. चोख्याची खोड मोडल्यानंतर, संभाजीराव आपला उजवा हात होऊं शकतीलः—

नारंभटः—हैं सर्व मनोराज्य आहे उत्तम, पण संभाजीराव आपल्या मुठीत गवसण्याइतके सद्गुणी आहेत का ?

देवीसिंहः—नसते तर मी त्यांचे नांव तरी काढलं असतं का ? दुर्गुणांच्या वाऱ्यासदेखील मी उभा राहत नाहीं.

नारंभटः—काय काय सद्गुण आहेत त्या पाटलांत ?

देवीसिंहः—प्रथम ते अगदीं ढ आहेत. अगदीं भोळा, अगदीं प्रेमळ आणि हरमऱ्याच्या झाडावर वाटेल तितका उंच चढण्यास सदा उद्यत—

नारंभटः—पण त्याला ज्योतिषाची आवड आहे का ?

देवीसिंहः—अरे, आवड म्हणून काय विचारतोस ? आपण सांगितलेलं भविष्य खोटं ठरलं, असं स्वतः ज्योतिषां जरी सांगू लागले तरी देखील, तें खोटं ठरलं असं संभाजीराव मानणार नाहीत, तर या नाही त्या प्रकारं तें खरंच ठरलं असं प्रतिपादितील.

नारंभटः—वा ! मग मात्र तो अगदीं सर्व गुणसंपन्न पुरुष आहे, यांत कांहीं शंका नाही. आतां असं कर, तुझे ओळख आहेना तिथं ?

देवीसिंहः—तर ! आजच मला त्यांनीं त्यांच्या तरण्यावाड मालिनी-पाटली गवाईंसाठीं एखादा पुराणिक मिळेल का, म्हणून विचारलं ! तेव्हां तर हीं सगळीं सूत्रें चटकन् माझ्या डोक्यांत जुळलीं.

नारंभटः—मग तर प्रथम तिकडे जा. मीं एक अनोळखी ज्योतिषी म्हणून सहज हिंडत हिंडत तिथं येतो. मीं जसजसं त्यांचे पूर्ववृत्त सांगेन, तसतसं तूं आश्चर्यानें मुग्ध होऊन माझी बडेजाव करीत चल.

देवीसिंहः—अरे, पण हें पूर्ववृत्त सांगण्याइतका ज्योतिषाचा अभ्यास, तुझ्या सात पिढ्यांतहि कोणीं केल्याचें माझ्या माहितींत नाही. मग आतां तसाच एखादा ग्रंथ तुझे संग्रहांत असल्यास सांगवत नाहीं.

नारंभटः—आहे, तसाच ग्रंथ आहे माझेपाशीं.

देवीसिंहः—तो कोणता ?

नारंभटः—कोणता म्हणजे काय ? प्रत्यक्ष तूं ! तूं मला त्या पाटलाचं काय तें वृत्त सांग आणि नंतर मीं तें अनोळखी म्हणून तिथं येऊन, जसं जसं

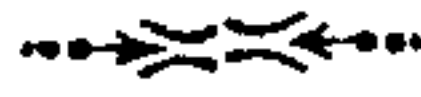
सांगेन तशी तशी तूच वाहवा करीत चल. ज्योतिष शास्त्रांतिल हा ग्रंथ अमोघ आणि सुप्रतिष्ठित आहे. बहुतेक ज्योतिषांचा धंदा, याच ग्रंथावर चालतो.

देवीसिंहः—तोड पण तोड काढलीस बुवा.

नारंभटः—ब्राह्मणाचं डोकं आहे. चल सांगत चल, त्या पाटलाची माहिती. बोल त्याला मुलं किती ? भाऊ किती ? बाप किती ? चल बोलत चल !

(जातात.)

प्रवेश २ रा

[कमलिनी एका झाडाखाली थोडी निजली आहे आणि किसन आणि शंकर तिला वारा घालून उगविताहेत.]

किसनः—झोंप लागलो वाटतं तार्ईला. किती धीराचो पण ?

शंकरः—झोंप कसली ? उन्हाच्या तापानं आणि तहानेनं तिला चक्कर आली आहे. काल पंढरपुराहून, अंगांत किंचित कसर असतां ती परत घराकडे निघाली, हीच चूक झाली. तहानेनं व्याकुळ असतां, ही हंसतमुखानं सगळं सोशित आहे. किसन, पाहिलीस ना आतां नदीवर झालेली दुर्दशा ? चोखा म्हणतात कीं, स्पृश्य हिंदु लोक आम्हां महारादिकांस जे दूर ठेवितात, त्याचं एक महत्वाचं कारण—आमची स्वतःची गदळ राहणी, हें होय. आपण शुद्धपणानं आणि निर्मळ वर्तनानं राहूं तर, स्पृश्य आपला तिटकारा करणार नाहींत. पण त्यांच्या या सात्विक कल्पनेंत आणि प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या कठोर घटनेंत, केवढा फरक आहे, पाहिलंस ना ? या—या कमलिनी इतकी आहार, विहार आणि विचार यांत शुद्ध आणि सात्विकपणें राहणारी कुमारी, स्पृश्यांतहि दुर्मिळच. तथापि ती महाराची म्हणून, नदीवर जिथं सर्व लोक पाणी पीत, तिथं तिला मज्जाव झाला. प्रथम नदी टीचभर, त्यांत जेथें कांहीं स्वच्छ पाणी चुळक्यांनीं भरतां येईल तेथें स्पृश्य पाणी भरणार, त्याचे खालीं धुणीबिणीं धुणार. तेथून खालीं गांवचीं गुरं पाणी पिणार आणि त्याच्याखालीं, जिधून नदी बहुतेक

सुकून खंडितच झालेली तिथं महारादिकांची पाणी पिण्याची जागा ! तिथलं तें डबकं, त्यांत वरून वहात आलेल्या धुण्यांचा आणि गुरांच्या घाणीचा मळ घुडाशीं बसलेला आणि पाण्यावर गुरांच्या तोंडचा वहात आलेला आणि इतर घाणींचा फेंस तरंगलेला ! अशा त्या डबक्यांतलं पाणी एक दोन घोट घेते न घेते तों, तिला उन्मळून आलं. शेतकरी पहात होता कीं ती तहानेनं कासाविस झाली आहे. पण महारणी नेहमीं तिथचं तर पाणी पितात—हिलाच काय झालं उलटी व्हायला, म्हणून टोमणा मारून चालता झाला ! अशा डबक्यास आमच्या महारवाड्याचे पाणवठे म्हणून आपणच पिढ्यान् पिढ्या नेमून द्यायचे, आणि नंतर आपणच उलट म्हणायचं—काय हो हे अस्पृश्य गदळ ! बैल पिणार नाहीं, असं घाण पाणी पिण्याची यांस खोड लागलेली. छे, छे, या संताच्या सात्विक उपदेशानं आम्हां महारांस लोक, मनुष्यं समजणार नाहींत. चित्रांतल्या सरोवरानं जशी, मला आतां लागलेली तहान भागणार नाहीं, त्याचप्रमाणं या नुसत्या शीतळ संतोपदेशानं, आम्हां महारांचा पदोपदीं होणारा छळ बंद पडणार नाहीं. त्याला दुसराच कांहीं तरी कडक उपाय योजिला पाहिजे—

कमलिनी:—भाऊ, शंकर, मला पाणी हवं आहे.

किसन:—हें बघ, येथून जवळच एक गांव आहे, तेथें माझ्या ओळखीचीं महारांचीं घरं आहेत. वाटेन एक सार्वजनिक विहीर आणि फकड सदा-उडत कारंजं पण आहे.

कमलिनी:—कारंजं ? अहाहा ! भाऊ जर ते स्वच्छ थंडगार बिंदु, तसेच उडता उडता माझ्या या सुकलेल्या जिभेवर पडतील, तर एखाद्या चातकीच्या भात्म्यासारखा माझा आत्मा शांत होईल. पाणी ! पाणी ! चल, मी प्रवासाला भीत नाहीं. चल मीं चलतें त्या कारंजावर, चल.

शंकर:—थांब, तुझ्या अंगांत किंचित् ताप आहे. हें वरतून भर ऊन. पाण्याकरितां आपण सगळेच कासाव्रीस. गांवापर्यंत तुला चालवित कसं न्यावं ! ती बघ, एक गाडी येत आहे. पहातों यत्न करून. तो गाडीवाला पुढच येतो अ हे. [गाडीवाला शीळ वाजवित येतो]

अहो शाहील, गाडी कुणीकडे चालली आहे ?

गाडीवाला:—चालली आहे मायापुराच्या वाटेनं.

शंकर:—वा ! उत्तम झालं, हें पहा आम्हां तिघांजणांना तुम्हां मायापुरापर्यंत घेऊन चालाल, तर फार उपकार होतील. आमच्या या कमळीला ताप येत आहे. चक्ररहि आली होती. आम्हीं तुमचं भांडं घरीं जातांच चुकतं करूं.

गाडीवाला:—बसा तर गाडींत, मला अनायासच भाडेकरी गधसला. त्यांत उपकार कसला राव (किसनच्या जवळ येतांच त्यास पाहून) पण हा कोण ! हा त्या मायापूरच्या जान्या महाराचा लेक नव्हे का ? आणि हा महार गाडींत येणार माझ्या ?

शंकर:—मी पण महारच आहे.

गाडीवाला:—नि घेडा, माझ्या गाडींत बसून तूं मिरवत जाणार होय मायापूरला ! चेष्टा करतोस होय मात्री ? चावकाखालीं बडवीन, पुनः असा पाजीपणाचा प्रश्न केलास तर !

किसन:—चेष्टा नव्हे. परंतु महार जरी झाला तरी त्यावर दया करूंच नये, असं का आपला हिंदुधर्म सांगतो तुम्हाला—पाटीलबुवा, माझ्या बहिणीला, तहानेनं आणि उन्हाच्या तापानं चक्रर येत आहे. तरी दया करा आणि त्या पुढच्या गांवापर्यंत तरी आम्हांस, या छायेच्या गाडींतून घेऊन चला. आम्हीं भांडं जातांच देऊं. हीं वस्त्रे पाहिजे तर गहाण घ्या, पण दया करा !

शंकर:—ही, तुम्हीं मघां म्हणालेत त्या जानबानार्ईक महाराचीच मुलगी आहे.

गाडीवाला—(जात जात) हां, हां, जान्या महाराचा, जानबा नार्ईक झाला ! तर मग, अशा थोरामोठ्या नार्ईकाच्या मुलीस माझ्या दीनाची गाडीत शोभणार नाहीं. तिला एकाद्या राजाची पालखी भेटली, तर देतो हो वाडून !

किसन:—अरे, पण तुझ्या गाडीला, वैल जोडले आहेत आणि तें बघतुं कुत्रं तूं सांखळींत त्या गाडीला बांधून, आंत बसविलं आहेस. आतां तें तुझा हात, उन्हांनं लवलवणाच्या जिभेनं चाटित होतं. मग, त्या बैलानं तुझी गाडी वाटत नाहीं, त्या कुऱ्याच्या लालेनं हात वाटत नाहींत. मनुष्यांसारखें मनुष्य आम्हीं महार, तुझ्या हिंदु धर्माचे हिंदु, आमच्या स्पर्शानं मात्र, तुझी

गाडी विटाळेल नाही ? आपत्तीत देखील आम्हीं दयेला पात्र नाही ना ? आम्हां कुठ्याहून देखील गलिच्छ आहोंत नाही ?

गाडीवाला:—माझं कुत्रं तुम्हां महाराभंग्यांप्रमाणं गांवच्या मळाच्या पांश्या उचलित नाही.

शंकर:—केवळ तो मळ, स्वतःच मात्र खात असतं, आणि मळाची पाटी म्हणशील तर आपल्या पोटाच्या पाटींत, तोच मळ भरभरून तू, ती आपल्या उरावर घेऊन आतां देखील उभा आहेस.

गाडीवाला:—धेडा, तुला भांडायचं तर त्या देवाशीं भांड, कीं ज्यानं तुला महाराच्या जन्माला घातलं आणि कुठ्याच्या घातलं नाही. माझं कुत्रं जसं मी त्या सांखळीनं गाडीस बांधून टाकलं आहे, तसं देवानंच तुम्हां महारांस रुढीच्या सांखळीनं गांवच्या शौचकुपाला बांधून टाकलं आहे, मी नाहीं. फोड त्या देवाच्या नावानं दगड ! मी चव्हाण, माझ्या गाडींत धेडांना घेऊं ? पायाचं खेटर डोष्याघर ठेऊं ? (जाते.)

शंकर:—(स्वगत) अरेरे ! काय ही आमची दुर्गति ! आमच्या डोळ्यां-देखत आमच्या स्त्रियांची विटंबना होत असतां, आम्हांस ती सहन करावी लागते. असं वाटतं कीं ज्यानं त्यानं धिक्कारलेलं हें काळ तोंड, कमलिनीस दाखवूं देखील नये. कमलिनी मनांतून मला भ्याड समजत असेल. तिच्या प्रेमास पात्र असं पौरुष, माझ्यासारख्या नुसत्या मिशांनीं पुरुष बनणाऱ्या प्राण्यांत नाहीं असं पाहून मजबरील तिचं प्रेम कमी होत असेल !

कमलिनी:—शंकर, तू कसल्या चिंतेंत पडला आहेस ? असा एकदम काळवंडलास कां ? अरे चल, मला गाडी नको नि कांहीं नको. ही मीं चालूं लागलें. तें गांव कोणचें तें जवळच आहे ना ? मिळेल तिथं आपल्याला पाणी.

शंकर:—कमळे, पण त्या पाण्यानं माझ्या—आपल्या महारांच्या तोंडाला लागलेलं, ही जन्माची काळोखी धुतली जाईल काय ? महारांच्या जीवनाचा विटाळ धुवून काढील असं पाणी भागीरथीच्या घाटावर देखील मिळणार नाही, मग इतर पाण्याची गोष्ट कशाला ? खरोखर महार जातींस जन्म घेण्यापेक्षा,

एखाद्या पशूचे जातीत जन्म घेणं या आपल्या-आपल्या कसल्या ! या हिंदु समाजाचे दृष्टीनं अधिक मानास्पद आहे. दिवानं मला महाराचा जन्म कां दिला !

कमलिनीः—(हंसत) खरंच का तुला महार झाल्याविषयीं पश्चात्ताप होत आहे ! आमच्या महारांत कांहींहि आकर्षक वाटत नाहीना ? नाहीना ? बरं तर, चलरे भाऊ, आपण आपले महार तर महार ! ज्याला आपण आकर्षक वाटत नाही, त्याचे गळ्यांत आपण कशाला उगीच लोंढण्यासारखं लोंब-कळत रहा !

शंकरः—कमळे, ए कमळे. अग, तुला कोणीं म्हटलं, आकर्षक नाहीं म्हणून ? माझ्या बोलण्याचा रोखच तुझ्या लक्षांत आला नाही. कमलिनी, महारांच्या जातींत ज्या अर्थी तूं उपजली आहेस, त्या अर्थी तरी, त्याच जातींत माझा जन्म घालून देवानं मला तुझ्या संगतीचा लाभ मिळू दिला, म्हणून मीं महार केल्याविषयीं देवाचे आभारच मानतो. मीं तें केवळ सार्वजनिक आणि सामाजिक दृष्टीनं बोललों आणि तस देखील आतां पुनः बोलणार नाहीं. ये ती, माझं कमळ तें ! चल जाऊं पुढं ! (पुढें जाऊन पुनः दुसऱ्या उघडत्या पडद्यांतून येतात.)

कमलिनीः—किती दूर असेल रे तें गांव अजून, शंकर ? मला किनई—अगवाई—! (अंग टाकते.)

शंकरः—अरे हिला पुनः चक्कर आली ! कमळे ! कमळे !

किसन—(वारा घालित) काय पोरीची दशा झाली पहा ! ताई, ताई, माझी निरपराध ताई ती.

शंकरः—किसन, तो बघ एक घोडेवाला येत आहे. कमळला आतां असं चालविणं म्हणजे निष्ठुरपणाची पराक्राष्टा होणारी आहे. म्हणून म्हणतो याला युक्ति आहे कीं या घोडेवाल्यास, इला घोड्यावर बसवून त्या गांवापर्यंत नेण्यास विनवावं.

किसनः—अरे विनवूं वाटेल तितकं. पण महारांस घोड्यावर बसणं निषिद्ध आहे ना ? आपल्या हिंदूंच्या सामाजिक रूढीप्रमाणं, पालखींत कोणीं बसावं, हत्तीवर कोणीं, घोड्यावर कोणीं, बैलावर कोणीं, रेड्यावर कोणीं, उंट्यावर कोणीं, कोणत्या वाहनावर कोणत्या जातीनं बसावं तें ठरलेलं आहे. सर्व वाहनं

अर्शाच उच्च जातीपासून खालपर्यंत वाढून देण्यात येतां येतां, महारांच्या वांट्यास, इतर वाहनं संपल्यामुळं, त्यांच्या स्वतःच्या पायांची दुचाकी गाडी मात्र तेवढी उरली. तिथं घोड्यावर महारास घेणार कोण ?

शंकरः—तिथंच तर एक युक्ति करावी, कीं आपण महार म्हणून सांगूच नये. तें सामानवाहू बाजारी तट्टूच आहे. तो पहा घोडेवाला उतरून इकडेच येत आहे. (घोडेवाला येतो.)

शंकरः—दादा, राम राम ! एक नम्र विनंति आहे. ही पहा, प्रवासांत उन्हाच्या चटक्यानं एकाएकीं ही आमची कमलिनी चकर येऊन पडली आहे. पाण्याविना आमचे जीव सुकून गेले आहेत. तर या शेजारच्या गांवापर्यंत त्या मुलीला घोड्यावर बसवून पोंचवाल तर, आपले उपकार आम्हीं विसरणार नाहीं. दया करा. तहानेच्या तीव्र वेदना तिला असह्य होत आहेत.

घोडेवालाः—इतकंच ना ! मग इतकी गयावया कशाळा ? तुमची मुलगी ती माझी मुलगीच आहे. चला, कारंज्यावर तिला एकदां निर्मळ पाणी पाजून, त्या शीतल बागेत थोडी निजूं दिली कीं आतां ताजी तवानी होईल. बसूं या तिला घोड्यावर.

किसनः—देव तुमचं कल्याण करो ! चल कमालेनी. ताई ! उठ बाळ, आतां घोड्यावर बसून जायचं आहे. उठ, आतां पाणी येईल हो.

कमलिनीः—(एकान्त) अरे पण भाऊ, त्यांना आपण महार आहोंत हें सांगितलं का ?

शंकरः—आतां कृपा कर आणि तें नांव काढूं नकोस.

कमलिनीः—तर मग शंकर, मला घोडा नको. मीं अर्शी चालेन. पण, त्या गृहस्थास फसवणार नाहीं. कोणी दुष्ट असता तर, एक वेळ फसवलं असतं, पण हा दयाळू पुरुष आपली कथा ऐकतांच गहिवरला, याला कसं फसवावं ? आणि मी महारीण आहे, हें लपवावं तरी कां ? माझ्या आईबापांच्या पोटीं आल्याची मला तरी लाज वाटत नाहीं. घोड्यावर बसण्यासाठीं, मीं माझ्या आईबापांना—नाकारणार नाहीं.

किसनः—हे दयाळू सज्जना ! तूं आम्हाला कोण काय तें न विचारतां ज्या अर्थी शुद्ध मानवी दयेनं सहाय्य करण्यास प्रवृत्त झाला आहेस, त्याअर्थी तुझी-ती दयां इतकी उथळ निश्चयाची नसेल, कीं आम्हीं महार आहों हें ऐकतांच तिचां निर्मळ ओघ एकाएकीं मुकून जाईल.

घोडेवालाः—तुम्हीं महार आहां ?

कमलिनीः—होय महाराज, आणि महार नसलेल्यांचे जीव उन्हांत पाण्या-विना जितके तळमळतात, तितकेच महारांचेहि तळमळतात. आमचे तळ-मळत आहेत.

घोडेवालाः—विनयशील मुली, महार तर काय मनुष्यच आहेत, पण जीवजंतु देखील तहानेनं मनुष्यांसारखेच व्याकुळ होतात—मनुष्यांसारखेच दयापात्र असतात, पण काय करूं ? मीं याच गांवचा उपाध्याय. महारांस घोड्यावर बसवून माझ्याच गांवात नेईन तर तुम्हीं ओळखले जातांच, लोक मला शेंण मार करतील. माझी वृत्ति वुडेल. माझीं बायका मुलं उपाशीं मरतील !

कमलिनीः—महाराज, आपण दाखविलेल्या सहानुभूतीनेंच माझी अर्थी तहान तृप्त झाली. आपण कांहीं एक संकोच करूं नका. बरं झालं, मीं आपणास महार म्हणून सांगितलं, नाहीं तर मजवर दया केल्यानं, जर कां आपल्या बायका मुलांचा तळतळाट झाला असता तर आपल्या दयेचा झरा, माझां या कपटाच्या उक्तापानं आटून गेला असता आणि पुढें मागें कोणी अकपट सत्पात्र याचकहि, त्या झऱ्यावर येऊन आपली तृषा तृप्त करूं शकता ना ! वंचित दया परदुःखान पुनः द्रवेनाशी होते ! यावं आपण.

घोडेवालाः—उदार मुली, तुझ्या संकटांत माझ्याकडून कांहींच सहाय्य होत नाहीं; या पापाचें प्रायश्चित्त म्हणून, मीं तुला हा दंड देत आहे. मानून वे. हे वीस रुपये तुला प्रवासांत उपयोगी पडतील. [जातो.]

कमलिनीः—वीस रुपये ? छे महाराज, अगवाई गेला तो ! काय दयाळु आहे विधारा ! चल शंकर, मला पुनः बरं वाटत आहे. चल, मला चालण्याचं इतकं नाहीं कटीण जात. पण तें पाणी कधीं पिईन असं झालं आहे.

[जातात.]

प्रवेश ३ रा.

[इब्राहिम येतो.]

इब्राहिमः—लडकी होना तो ऐसी होना ! हिंदूमधील अशी एखादी फटाकडी पोर जर मुझे पहिलेहि मिळती, तो मं क्योँ मुसलमान होता ? मुसलमान होऊन मला चार वर्ष झालीं, पण मला अजून कुराणाचं एक अक्षर तरी माहित आहे का ? मुसलमान बोलतात ती हिंदी भाषा देखील अजून मला बोलतां येत नाहीं नीटशी. माझी मूळची जात हिंदु डोंब. पण हिंदु होतो तोंवर मला ब्राह्मणापासून शूद्रापर्यंत तर काय, पण हे महार देखील, नीच नीच म्हणून हडहड करीत असत. ब्राह्मण तों शूद्र महारांस हडहड करितात. महार, आम्हां डोंबाचे ब्राह्मण बनून अशीच कठोर छळणूक करणार. वरच्या वर्गाच्या तिरस्काराची लाथ जोरानं त्यांच्या मस्तकावर बसतांच, हे खालचे वर्ण, त्या जोरानं उत्पन्न होणाऱ्या क्रोधामुळं, त्याहून अधिकच जोरानं आपल्या लाथा आम्हां नीचतर वर्णांवर झाडणार. हिंदुसमाजांत अशी ही शिवाशिवीची आत्मघातक लाथाळी सारखी चालली आहे. हिंदुधर्माचं तात्विक स्वरूप काय असेल तें असो, पण ही शिवाशिवीची लाथाळी, हाच व्यावहारिक हिंदुधर्म होय, यांत कांहीं शंका नाहीं. ह्या वरच्या लाथा खात आणि खालच्यांवर लाथा झाडित, मला हिंदुधर्माची चीड आली आणि ही चीड हेंच माझं कुराण. तेंच काय तें वाचून मीं मुसलमान झालों. माझी बहीण मला भेटावयास आली तों, येथील मुसलमानी मुख्याधिकारी सुभेदार बंगषखान, स्वतःच तिच्यावर भाळले—तिला पण मुसलमान केली आणि अशा रीतीनं प्रत्यक्ष सुभेदारांचे आम्हीं शालक झालों.—इतकंच काय, पण पांचपन्नास शिपायांचे आम्हीं नाईक झालों ! काम तरी कसं अगदीं पकड मिळालें. जी जी हिंदूंची सुंदर स्त्री सांपडेल—ती ती सुभेदारांच्या चरणांवर प्रथम अर्पण करायची आणि नंतर मशिदींत नेऊन तिला मुसलमान करायची. सुभेदारांस चळच लागला आहे. हिंदु मुलींस हाताखाली घालण्याचा पण आतां ही पोर मात्र, हा पद्दत्या स्वतःच्या हाताखाली घालणार. कुंपणावर चोरून उड्या मारून, लोकांचीं फुलं वेंचण्यासाठीं कांठ्यांनीं सारं अंग रक्तबंबाळ

व्हावं आमचं आणि तोडलेल्या फुलांच्या माळेनं गळा शोभिवंत आणि शीतळ व्हावा ह्या आमच्या शालकांचा--ह्या सुभेदार बंगषखानाचा ! छट्ट, आतां ही पोर त्यांच्या दृष्टीसच पडूं द्यायची नाहीं. त्या गंगाजीकडे, देवीसिंह म्हणतो तशी लपवून ठेवायची. मग तिला असं-बलात्कारानं आलिंगायचं. असं मान भुरगाळून-चुंबन घ्यायचं आणि ती रडत ओरडत असतां, तिच्याशीं राक्षसी विवाह लावायचा. अशा रीतीनं मला ह्या जाफरअलीनं शिकवलेले संस्कार, तिच्यावर शास्त्रोक्त पद्धतीनं केले असतां, ती मशिदींत जाऊन मुसलमान होण्यास सत्पात्र ठरेलच. तिथंच तिच्याशीं लग्न लावून मग सुभेदारांस कळवायचं कीं, आतां आपल्या मेहुण्याच्या लग्नाप्रीत्यर्थ, सुभेदारास शोभेल असा एखाद्या जहागिरीचा, आपल्या शालकास-या इब्राहिमखानास-अहेर करावा ! हा आलाच देवीसिंह.

देवीसिंहः--ठरलं ना ? कशीं पण गांठलीं सावज ?

इब्राहिमः--मग धरुंच का जाऊन आतां ?

देवीसिंहः--नको, नको. मघां आपण गुपचुप ऐकलं त्यावरून हे, कारंज्यावर पाणी पिण्यासाठीं जातील. इथं या मुलीस धरलंस तर, सर्व हिंदुलोक तुझ्या नांवानं ओरड करितील कीं, इब्राहिमनं हिंदु मुलगी पळविली आणि आम्हांस उघडपणें साह्य देतां येणार नाहीं. पण ते तिघे धेड कारंजावर गेले नाहीत तों तूं त्यांना भेटून, कारंजावर पाणी न मिळाल्यास, बळानं जाऊन 'पाणी प्या' असं चिथीव. तूं सरकारी मुसलमानी अधिकारी आहेस. त्यांचा पाठिंबा करशील, असा त्यांना आधार दे. ते कारंज्यावर आले कीं आम्हीं त्यांस पाणी मिळूं देणार नाहीं. ते बळानं पाणी प्यावयास गेले कीं, कारंज्यावरचे सर्व हिंदु लोक आपणासारखेच त्यांच्यावर तुटून पडतील त्या धांदलींत मीं तुला, सरकारी अधिकारी म्हणून त्यांस धरावयाम प्रार्थना करीन, म्हणजे तूं धर. ह्या युक्तीनं तुला हिंदु लोकांचा विरोध येणार नाहीं. इतकंच नव्हेतर उलट साह्य होईल. आणि मला आणि नारंभटांना ते, धर्मरक्षक म्हणून गौरवतील चल, तूं गांठ त्यांना आणि दे चिथावून. (जातांत.)

प्रवेश चौथा

[किसन, शंकर, कमलिनी येतात.]

शंकरः—आलं पहा एकदांचं तें गांव.

कमलिनीः—पण आतां दोन घोट तरी पाणी, मला या पावलीं पाहिजे आहे. तें बघ कोणाचंसं घर—

किसनः—चौकीदाराचं आहे. चल तिथं पाणी विचारूं. हा बघ त्यांचा मुलगा आलाच पुढं; बाळा, आमचे जीव तहानेनं कासाविस झाले आहेत, थोडं पाणी पाजतोस का ?

मुलगाः—हो, हो, थोडं का ? पोटभर प्या ! या आंत. थंड-खुज्यांतलं पाणी देतो या.

किसनः—आंत नाही येता येत आम्हांला. कारण, दयाळु कुमारा, आम्हीं महार आहोंत.

मुलगाः—[जवळ येत] मग असाना. मीं परवां मामाचे घरून गाडींत वसून आलों, तरी देखील, मला कोण तहान लागली ! मग तुम्हीं तर भर उन्हांत पायीं प्रवास करीत आहांत, तुमचा जीव माझ्यापेक्षां किती तरी कासा-विस होत असेल. महार झालेत म्हणून काय झालं ?

कमलिनीः—[हात पुढं करून] बाळा, देव तुझं कल्याण करो. असं घाटतं, तुझं तोंड कुरवाळावं ! किती दयाळु आहेस.

पद १० वें.

॥ या बाळा मजला ॥ धृ० ॥

घाटे व्यावें, कुरवाळावें, त्या प्रेमला, वदनाला ॥ १ ॥

[मुलाची आई आरडत येते आणि लाटणं फेंकून]

मुलाची आईः—अग हडळी ! ए लावे ! कुठली मेली व्याद आली आहे ? माझ्या बाळाच्या इतकी जवळ येऊन, त्याच्यावर सांघली पाडण्याची लाज नाही घाटत तुम्हांला ? मेलं तोंडानं चांगलं सांगताहांत कीं आम्हीं महार

म्हणून. आणि तरी माझ्या बाळाच्या अंगावर सांवली पाडून, त्याचं तोंड कुरवाळू पहाताहेत, मेले धेड. त्याच्या खेटराचं तोंड कुरवाळ ! चल बाळ.

मुलगा:—नको ग आई त्यांना असं टाकून वोलूस !

[ती बाई मुलास ओढून नेते.]

कमलिनी:—किती दयाळु मूल तें, बाई ?

शंकर:—ती त्याची आई पण लहानपणी त्याच्यासारखीच दयाळु होती असेल आणि तेंच मूल मोठेपणी तिच्याइतकें निष्ठुर होईल. कारण दयेची आणि सहाय्युभूतीची अमृतलतिका, मनुष्याच्या मनांत बालपणी अशी लुसलुशीत दिसत असते. तिला जातीच्या अहंकाराची विषारी कीड, शिक्षण आणि रूढि, हींच पुढं लावतात. कोमल वयापासून, महार हेहि मनुष्यच आहेत, आपले हिंदु धर्माचे सखे भाऊ आहेत, त्यांचेवर दया करावी, असं शिक्षण जर स्पृश्य हिंदु आपल्या मुलांस देतील, तर त्यांना मोठेपणी महारांस हात लावावा कीं न लावावा ही शंका देखील येणार नाही. पण—

कमलिनी:—आतां प्रथम पाणी, नि मग—पण. चल तें कारंजं आलं ना ? पण तिथंहि आपणांस कुणी शिवूं दिलं नाही, तर ?

इब्राहिम:—[प्रवेश करून] तर, बळानं घुसून पाणी प्या ! तुम्हीं महार झालां म्हणून तुम्हांस पाणी मिळणार नाही काय ? देव पाऊस पाडतो, तो काय सांगून पाडतो कीं, हें पाणी स्पृश्य हिंदूसाठीं आहे म्हणून ! मीं दुरून आतांच तुमचा छळ पाहिला. हें पहा, मींहि पूर्वीं एक हिंदु डोंब होतो. इतका नीच योनींतला कीं हे शूद्रादिक असं तुम्हां महारांस झिडकारतात, तसंच तुम्हीं महार देखील आम्हांस झिडकारित होतात. असाच एक दिवस तहानेनं कासाविस झालों ! याच कारंजावर लोक मला मज्जाव करूं लागले. मीं तसाच वर घुसलों आणि 'अल्ला हो अकबर' म्हणून ओरडलों. ओरडतांच मीं मुसलमान ठरलों आणि मग, कारंज्यावर पाणी पिण्याचा तर काय, पण स्नान करण्याचाहि अधिकार सर्वसंमत झाला. हें पहा, तुम्हीं चला. मीं या पंढरपूरचा कोतवाल आहे. मीं मुसलमान राज्य-कर्ता आहे. तुम्हीं प्या पाणी कारंज्याचें. मीं पाहतों कोण भाडवा येतो तो.

किसनः—इतकं बिकरावर कंशास या ! कारंजाचं नसलं तर, गांवांत पुढं चार महारांचीं घरं आहेतच, तिथं पाणी पिऊं.

शंकरः—त्या मागच्या नदीच्या डबक्यासारखं भोरीचं पाणी ? नाही, मी तर या कारंजाचं हें स्वच्छ-अप्सरांच्या झऱ्यांतून स्रवणारं मधुर पाणी पिणार. जगांतील पाण्यावर माझाहि अधिकार आहे.

[कारंज्याचा देखावा दिसू लागतो.]

कमलिनीः—भाऊ, आलं रे आलं कारंजं ! कोण शीतळ तुषार उडता-हेत ! अरे, एक तरी तसाच्यातसाच माझ्या जिभेवर पडूं द्या रे !

किसनः—[कारंज्यावरील पाणी भरणाऱ्या लोकांपैकीं जाणाऱ्यास] वाट-सरू आहेत. कारंज्याचं थोडं पाणी आम्हांस पाजाल का ?

एक गृहस्थः—तें कां ? स्वतःच प्या कीं पोटभर. इथं सार्वजनिक कारंजं एका उदार शेटजीनं हेतुतः बांधलं आहे. तीं मुसलमानांचीं टांकीं आणि तोट्या या हिंदूंच्या या आणि प्या.

किसनः—पण आम्हीं महार आहेत.

एक गृहस्थः—आणि इतकं लगट येऊन उभे राहिलां ? काय म्हणावं तुम्हांला ? [जातो.]

किसनः—अहो दयाळु मायबाप ! आम्हां महारांस कोणी पाणी पाजतां का थोडं ?

कमलिनीः—अहो बाई, अहो आई,

पद ११ वें.

पाणी द्या हो, आम्हीं पतित, तरिहि तृषित, तरुसळे मीना-सम प्राण हो ॥ धृ० ॥ द्या बाई द्या बाई पाणो, विनवणी-केविलवाणी । शपथ न होई हा ताण सहनची । आम्हीं जुळवूं हात । आता दुरून त्यांत, घोटभरी । परि अदय हृदय व्हा आतां न । खचित्त असे आण हो ॥ १ ॥

शंकरः—अग, सोड ती विनवणी. यांचीं हृदयं दगडापेक्षांहि कठिण झालेलीं आहेत. मुसलमान या कारंज्यावर पाणी पितात आणि आम्हां महारांना

दुरून पाजण्याचा देखील यांना विटाळ होतो ! आम्हीं हिंदु ना ? मग मूर्ति-
भंजक मुसलमान, मूर्तिपूजकांपेक्षा अधिक पवित्र वाटां यांना, म्हणायचा ?
चल मी पाजतो तुला पाणी.

देवीसिंहः—[एकिकडे] हं नारंभट, काय पहातोस. ओरड ! जसा हवा,
तसा डाव पडला. ओरड, महारांनीं पाणी वाटवलं हो ओरड !

नारंभटः ओरडतो, वोंव देखील मारतो. पण त्या मुसलमान इब्राहिमला
तूं कशाला इथं आणलंस ?

देवीसिंहः—तो नाही, तर त्या पोरीला धरून न्यायची आज्ञा कोण,
तुझा बाप देईल ? तो कोतवाल आहे.

नारंभटः—पण तो मुसलमान आहे.

देवीसिंहः—हो, आणि ती पोर, सुंदर आहे. बोल, मुसलमानाचं साह्य
ध्यायचं नसेल, तर ती सुंदर पोर चालली हातची ! का सोडूं हा छंद ?

नारंभटः—नको नको छंद सोडूंस ! पण त्या छंदावर हा ह्या आरबी
घोड्याचा चाललेला नाच तेवढा मला आवडत नाही.

देवीसिंहः—अरे पण, त्याच्यावर स्वारी भरणार मीं आहे ना ? त्याच्या
हातीं नाहीं पडूं देत ती पोर. हं, आठव तिचं रूप ! बघ, तिचे ते कमळा-
सारखे विकसलेले डोळे ! आणि मिटूं देत तुझ्या धर्मवुद्धीचे ते पिचपिर्चात
डोळे, हूं !

कमलिनीः—[शंकरला सांवरित] नाही, त्यांच्या प्रामाणिक भावना,
मी तुला बलात्कारानं दुखवूं देणार नाही. आपल्या दुःखानं कळवळून, त्यांचं
कारुण्य जेव्हां द्रवेल तेव्हां, त्या पाण्यावरच मीं आपली तहान भागविन. तो
पहा, कोणसा ब्राह्मण संध्या मध्येच सोडून आणि पाण्याची लोटी घेऊन आला वध

पुरुषोत्तमशास्त्रीः—बाई पी पाणी, कर ओंजळ.

सर्वजणः—पुरुषोत्तमशास्त्री, अहो हें काय ? ते महार आहेत ! तुमचं
संध्येचं पाणी—

पुरुषोत्तमशास्त्रीः—माझ्या संध्येचं पाणी त्या पतितांस पावन करण्या-
इतकं प्रबळ आहे ! माझ्या गायत्रीचा मंत्र हा माझ्या हृदयाच्या कानदाल्या

बसवप्याइतका कर्कश नसून, दयेचं संगीत, त्या हृदयाचें तारांतून स्वस्पर्शनं जागृत करील, असा मंजुळ आहे. बैस मुली, हें संध्येचं पवित्र पाणी तुझ्या तहानेल्या तोंडांत ओतणं हेंच आजच्या माझ्या संध्येचं आरंभीय आचमन होवो.

कमलिनी:—भाऊ, शंकर, प्या तुम्हीं प्रथम प्या.

किसन:—वेडी कुठली. पी, तूं पी. चल. उरेल तें आम्हीं पिऊं.

पुरुषोत्तमशास्त्री:—अरे उरेल तें कां, सर्व पोटभर प्या. मी संध्याकाळ पर्यंत असा तुम्हांस पात्रें भरभरून पाजित राहीन. [कमलिनी ओंजळ करून पिऊं लागते.]

सर्व ओरडतात:—पुरुषोत्तम शास्त्र्यांवर सांवली पडली ! अहो हा ब्राह्मण बाटला ! महारांचे शितोडे उडाले !

नारंभट, देवीसिंह:—आणि हा पहा, तसाच कारंज्यावर जाऊन, तीच महारांच्या शितोड्याची आणि सावलीची लोटी बुडवित आहे.

सर्व: - पाणवठा बाटला ! लोटी बाटली ! अरे, बाटली ! कोण बाटली ?

[सगळा गोंधळ होतो.]

इब्राहिम:—[पुढं येऊन] हां, हां, क्या आरडा ओरड चली है.

देवीसिंह:—कोतवालजी ! अच्छे आये आप, आमची फिर्याद है. ये महार हमारे कारंजावर बळानं जाके पानी प्याला. हमारी कारंजा बाटला. धरा या महारांना. आम्हां हिंदु लोकांचं धर्मरक्षण करा ! आपण राजपुरुष आहां !

इब्राहिम:—समजलिया. अब चूप रहो. ए धेड लोक, तुम भी ठैरो. हम सब चौकशी करतों. प्रथम मला थोडी तहान लागली आहे.

[सर्व पुढं पुढं करीत.]

सर्व:—फौजदारांना तहान लागली आहे ? मीं आणतों तांब्या भरून. हा घ्या माझा तांब्या. माझा घ्या. हा अगदीं स्वच्छ आहे.

इब्राहिम:—हम खुद जाके पानी पितो.

सर्वजण:—फौजदार स्वतःच पाणी पीत आहेत, वाट घ्या. ही, ही मुसलमानांची तोटी. प्यावं पाणी. इब्राहिमखान फौजदार मोठा न्यायी मनुष्य आहे.

असे मुसलमानांत न्यायाधिकारी अजून निर्धारित, म्हणून हिंदुधर्माचं रक्षण होत आहे—मुसलमान हिंदुधर्म—रक्षक आहेत.

शंकरः—किसन, कमलिनी, पाहिलीत ही आम्हां हिंदूंची दुर्गति ! मला तर, हिंदूस 'आम्हीं' म्हणणं आणि आम्हांस 'हिंदु' म्हणणं, याची सुद्धा लाज वाटू लागली आहे. हा डोंब मुसलमान होताच, खानसाहेब झाला. तो कारंज्यावर पाणी पीत आहे, पाय धूत आहे आणि आम्हांस, दुरून दोन घोट पाणी प्यावयास, निषेध होतो. कारण आम्हीं मुसलमान झालों नाहीं, अजून हिंदूच राहिलों. मला असं वाटतं कीं, यापुढं आपण हिंदुसमाजावरच आपली सांवली टाकणं सोडून देऊन, कुठं तरी दुसरं घर पहावं.

कमलिनीः—हरि ! हरि ! शंकर, हें काय म्हणालास ? त्या निर्दय शुचि-भूतपणानं, ती दयेच्या पाग्याची धार, माझ्या तृपित ओंठापासून मधां हिसडून नेली तेव्हां, जितका माझा जीव व्याकुळ झाला नाहीं, तितका या तुझ्या तप्त शब्दांच्या आगीची धार, माझ्या कानांत ओतणारी ही तुझी अशुचिभूत दया, माझा जीव व्याकुळ करीत आहे. माझ्या प्रियकर सवंगड्या ! आपण हिंदूच आहोंत ! आणि 'हिंदु' आपले आहेत ! हिंदु धर्माचं आपलं पूर्वजार्जित घर सोडून, आपणांस दुसरं घर पाहणं असेल तर तें एका नरकाविना अन्यत्र कुठंही मिळणारं नाहीं.

इब्राहिमः—अच्छा, आव सब ऐसे. पांव पूछनेको रुमाल है ?

सर्वः—हो. हो. हें धोतर. फौजदारांचे पाय पुसायचे आहेत, ही माझी छाटी, सोंवळ्यांतली आत्तांच धुतली. [इब्राहिम छाटी घेऊन हातपाय पुसतो.]

इब्राहिमः—क्या देवीसिंह, क्या हुवा ?

देवीसिंहः—जनाव, या घेडांनीं हिंदूंचें पाणी वाटविलं, हिंदु धर्मास शिव्या दिल्या.

इब्राहिमः—इतकंच ? उसमे क्या ? हिंदु धर्मको हम भी शिव्या देतों.

गृहस्थः—हांजी ! परंतु आमचो प्रार्थना आहे कीं, आपण मुसलमान आहांत, हिंदु धर्मास नांव ठेवणं—मुसलमानांचा धर्मच आहे. मुसलमानांनीं राज्य केलीं आहेत, महारांनीं कधीं राज्य केलं आहे का ?

इब्राहिमः—अच्छा, हे तिघे मुसलमानां झाले, तर मग पाणी भरू द्याल इथं?

सर्वः—हां, जी, अर्थातच भरू देऊं. पण हे हिंदु, महार आहेत तोंवर ह्यांस पाण्यास कसं शिवू द्यावं ? आपण न्यायी आहांत. ह्यांस पाण्यास शिवू देऊं नये.

इब्राहिमः—(स्वगत) खरोखरच देवानं या हिंदु लोकांचा नाश करण्यासाठी, प्रथम यांची बुद्धि आंधळी करून सोडली आहे. महार ' हिंदु ' आहेत तोंवर, आम्हीं त्यांस पाणी भरू देणं वा शिवणं, अधर्म समजतो. पण जर ते, मुसलमान वा किरिस्तांव होतील तर, त्यांस पाणी भरू देऊं-शिवू-सन्मानानं वागवू-तो आमचा ' हिंदु धर्म ' आहे. या यांच्या वाक्यांतील प्रत्येक अक्षराच्या आघाताखाली, या अस्पृश्यांना हिंदु धर्मास बांधून टाकणाऱ्या, प्रेमाच्या आणि भक्तीच्या सांखळीचा एक एक दुवा, खाड खाड तुटत चालला आहे. [उघड] अच्छा, या खटल्याची चवकशी आम्हीं पंढरपूरच्या चावडीवर करणार. देवीसिंह, और तुम लोक, और तुम दोनों घेड, हमारे चौकीपर चलो और इस लडकीको भी चौकीके उपर हम घेऊन जातों.

शंकरः—आम्हीं तिघं एकत्रच चावडीवर येऊं. आमच्या या स्त्रीला आम्हीं एकटी तुम्हांबरोबर धाडणार नाहीं.

इब्राहिमः—क्या बोलता ? बदमाश.

देवीसिंह, इतरः—आज्ञा तोडतोस सत्ताधिकाऱ्यांची ? उर्मट पाजी.

इब्राहिमः—देवीसिंह, पकडो वो लडकीला, और तुम सब लोक बांधके ले जाव ये दोनो घेडांना. हम शिपाई अभी धाडता है. पकडो, नहीं तर सुभेदारको, तुम मेरेकू साह्य दिलं नहीं म्हणून सांगून, तुमारी घरंदारं जप्त करायेंगा भा ! सूना ? पकडो. [देवीसिंह, इतर काहीं लोक ' पकडो, बांधो ' असं ओरडत, कमलिनीस ओढतात. शंकर आणि किसन भांडूं लागतात पण त्यांस धरून बांधतात आणि कमलिनीला नारंभट घेऊन जातो. ती जातां जातां-भाऊ, शंकर, अरे धांवा, मला सोडवा, शंकर, म्हणून ओरडते. या सर्व धांदलींत इब्राहिम निघून जातो.]

प्रवेश ५ वा.

[संभाजीराव पाटील बोलत येतात.]

संभाजी:—माझ्या आयुष्याच्या या उतरणीवरच्या प्रवासांत माझ्या जीवनास, एकमात्र आधार झालेली, ही माझी मालिनी, एवलीशी द्वितीय पत्नी, थोडीशी दृष्टीआड झाली तरी मला कसं तें चैन पडत नाही. आतांच तिला सोडून आलों पण पुनः आंत जावंसं वाटतं. (दार वाजवितो.)

मालिनी:—हें काय, पुनः कशाला परतायचं ?

संभाजी:—अग मघां तूं माझे पाय रगडून थकली असशील, आतां मी तुझे पाय रगडूं का ?

मालिनी:—इश, हें असं उलटं काय करायचं ?

संभाजी:—वेडे, प्रथमविवाहाच्या पत्नीचे पाय रगडूं नयेत खरे, पण या संभाजीराव पाटलाची मालिनी, दुसरी—आवडती—कौवळी—लुसलुशीत बायको आहे. पहिल्या लग्नाची बायको, ही नवऱ्याची मुलगी किंवा नात शोभण्याइतकी लहान नसते. म्हणून प्रथमपत्नीला पाहून केवळ पतिपत्नीत्वाचें 'विषयी प्रेमच' उत्पन्न होतं. शास्त्रांत, पतीनं पत्नीचे पाय रगडूं नयेत म्हणून सांगितली, ती आज्ञा तेथें लागूं पडते. परंतु द्वितीय विवाहाच्या मुलींना पाहून मनांत नुसती 'पत्नीविषयक' प्रीतीच उत्पन्न होत नाही. ती द्वितीय संबंधाची पत्नी, आपल्या मुलीसारख्याच वयाची बहुधा असल्यानं, तिला पाहून, वराचे मनांत वात्सल्यभावहि उत्पन्न होतो. तुला पाहून माझ्या मनास, पतिविषयक सत्ताभावापेक्षां, वात्सल्याचा सेवाभावच द्रववितो. लहान मुलांप्रमाणं तुला हंसवावं, खेळवावं, असं वाटूं लागतं, म्हणून मी तुझे पाय रगडावयास कांहीं हरकत नाही. अग, तृतीय विवाहासंबंधीं तर असं सांगतात कीं, ती वधू आपल्या नातीच्या वयाची असल्यानं तिला, नातीसारखी कडेवर घेऊन देखील हिंडावयास हरकत नाही. घेऊं का तुला कडेवर ? वात्सल्य रस माझ्या हृदयांत कसा अगदीं भरून येत आहे. करूं तुझे लाड ?

मालिनी:—पुरे मेले हे तुमचे लाड. लाडच करायचे तर आतां पतीसारखे तरी कांहीं लाड करावेत. वात्सल्याचे लाड माझ्या आईबापांनीं पोटभर केले आहेत. लाडांनीं मनाचं समाधान होईनासं झालं म्हणजे तर, मुली लग्न करितात. म्हटलं नुसतं गांवचं पाटीलपण मजकडे आहे, असं म्हणून चालत नसतं. पाटीलपणास शोभेसा आतां कांहीं पुरुषार्थ गाजवावा. तरच मीं पाटलीणबाई झाल्यासारखं, कांहीं फळ हातांत पडेल. नुसतं पाय रगडीत बसून माझा वेळ नाही जात. एखादा पुराणिक ठेवावा म्हटलं, तर तो देखील अजून ठेवणं होत नाहीं.

संभाजी:—अग, विसरलोंच तुला सांगायचं. एक विद्वान पुराणिक आण-
ण्यासाठीं, कालच मीं देवीसिंहास अगदीं तांतडीनं धाडलं आहे.

मालिनी:—पण पुराणिक, नुसता विद्वान् असून कांहीं एक भागायचं नाहीं. तोंडांत तंवाखून्या बुकण्या भरीत, नाकांत तपकीर ओढित आणि दांत पडलेल्या तोंडांतून उडणाऱ्या थुंकीनं लडबडलेले, संस्कृत श्लोकांचे कर्कश आलाप चघळित, स्त्रिया पापयोनि आहेत, रत्नें दगड आहेत, सोनं माती आहे आणि भोग रोग आहेत, असं रडगाणं गाणारा पुराणिक, कितीहि विद्वान असला तरी, तो मला नको आहे. तो असाच एक मागं आणलेला होता, तसाच येणार असेल, तर मीं त्याचं तोंड देखील पाहणार नाहीं.

संभाजी:—छे, छे, तसला कुठला आणतों मी ! ज्याचं तोंड तुला घटका घटका पहावंसं वाटेल, असा रसिक, काव्यं आणि कथा सांगणारा एखादा पुराणिक ठेवतों कं. तुला दाखवून ठेविन, मग तर झालं ? बाळ तें माझं !
(घेऊं लागतो.)

मालिनी:—पुरे झाला म्हटलंना तो वात्सल्य रस ! बाळ काय ? आतां मला दुसऱ्या कुणाला तरी ' बाळ ' म्हणावंसं वाटूं लागलं आहे, कळलं का ?
(देवीसिंह येतो.)

देवीसिंह:—राम राम, पाटील.

संभाजी:—या, या, मला तुम्हींच पाहिजे होतांत. पुराणिक सांपडला का ?

देवीसिंह:—नाहीं हो अजून ! पण एक ज्योतिषी कुणी गांवांत आला आहे. त्याची लोक मनसोक्त स्तुति करीत आहेत. परंतु माझा ज्योतिषा-

बितिषावर मुळींच विश्वास नसल्यानं मीं त्याला पुराणहि सांगतां येतं कीं नाहीं, विचारलं नाहीं.

संभाजी:—ती तुम्हीं चूक केलीत. ज्योतिषी आणि पुराणिक असा उभय कलाभिज्ञ मनुष्य जर मिलेल तर माझ्या पत्नीची आणि माझी दोघांचीहि करमणुक करूं शकेल. अहो ज्योतिषावर विश्वास कां नाहीं म्हणतां ? ज्योतिषाचे अडाखे किती बरोबर असतात, तें तुम्हांस सांगितलं तर तुम्हांस खरं देखील वाटणार नाहीं.

देवीसिंह:—अगदीं खरं.

संभाजी:—माझ्या प्रथमविवाहाची पत्नी वारून मी दुसरं लग्न करीन हें भविष्य एका ज्योतिषानं केलं होतं, तें तंतोतंत बरोबर उतरलं. कां यांत तुम्हांला फारसं आश्चर्य वाटत नाहीं ? तें भविष्य केव्हां केलं होतं, हें तुम्हांला माहित आहे ? माझ्या जन्मापूर्वी ! हं आतां आश्चर्य वाटलं ! पण महाराज, महदाश्चर्य तें पुढंच आहे. तें माझ्या जन्मापूर्वी कोणाचा हात पाहून वर्तवलं होतं, माहित आहे ? माझ्या आज्ञाचा !

देवीसिंह:—म्हणजे ? तुमच्या आज्ञाचा हात पाहून सांगितलं कीं तुला एक नातू होईल, त्याचा प्रथमविवाह होईल, तें कुटुंब निवर्तेल, तो दुसरं लग्न करील.

संभाजी:—आणि ती दुसऱ्या लग्नाची पत्नी त्याच्यावर—म्हणजे माझ्यावर—अत्यंत प्रीति करील ! हें सर्व भविष्य माझ्या जन्मापूर्वी ! आज्ञाचा हात पाहून !

देवीसिंह:—मग मात्र आश्चर्य आहे खरं ! आणि हें खरं ठरलं अगदीं शेवटच्या अक्षरापर्यंत ?

संभाजी:—तर ! सांगितल्याप्रमाणं जन्मलों, विवाह केला, ती वारली, दुसरा विवाह झाला आणि या तुमच्या नव्या पाटलीण बाई, द्रौपदीनं धर्मावर केलं नसेल, इतकं प्रेम आज माझ्यावर करीत आहेत. ईश्वर करील तर कां होणार नाहीं ?

नारंभटः—(प्रवेश करून) ईश्वर करील तर काय होणार नाही, असा भाव ज्या धर्मात्म्याचा आहे, त्या तुमचं ईश्वर कल्याणच करील.

संभाजीः—या, बसा असे. आपण कोण ?

नारंभटः—मी एक ब्राह्मण आहे. लहानपणीं ज्योतिषाचा अभ्यास केला. पुढे वेद शास्त्र पुराणांत पारंगतता मिळविली, जे ईश्वरावर विश्वास ठेवितात, त्यांचेच घरीं काळ कंठावा असा परिपाठ आहे. आपले तोंडचे वरील ईश्वर-निष्ठेचे शब्द ऐकून दोन शब्द बोलावे म्हणून मी आलों. आपण धर्मात्मे आहांत.

संभाजीः—छे ! छे ! कोण म्हणतो मी धर्मात्मा ?

नारंभट—ज्योतिष. ज्योतिष म्हणतं तुम्हीं धर्मात्मे आहांत म्हणून. हे पहा पाटील, विनयानं इतरत्र आपण ' छे छे ' म्हणावं. पण ज्योतिष्यांना अंतः-करणाचा ठाव माहित असतो. त्यांचेसमोर सत्य तेंच बोलावं.

संभाजीः—तरमग आपणास माझी माहिती ज्योतिषाच्या बळावर कळली ? मग या पूर्वीच इकडे येऊन आम्हांस उपकृत कां केलं नाही ?

नारंभटः—तुमच्या घराचा शोध करित होतो आज चार पांच दिवस.

देवीसिंह—वाः ! ज्योतिषीबुवा, तुम्हांला पाटिलबुवांच्या अंतःकरणांतील भुयागंच्या, कोठज्यान् कोठज्या, ज्योतिषाच्या विद्युद्दीपानं दिसूं शकल्या, आणि भर राजमार्गावर असलेला आणि या पंढरपूरच्या जन्मांधासहि माहित झालेला, हा या पाटलांचा टोलेजंग वाडा दिसूं शकला नाही ? भूत, भविष्य, वर्तमान जाणणारा तो तुमचा ज्योतिषाचा वाटाज्या, तुम्हांस घर कां नाही दाखवूं शकला ?

नारंभटः—(स्वगत) काय गाढव आहे हा ! मीं सांगितलं होतं कीं, तूं, लेच्यापिच्या शंका ज्योतिषाविरुद्ध घे आणि मी त्यांचीं उत्तरं देतांच, आजच्या चुक्या मान्य कर, म्हणजे या पाटलाचा मजवर अधिकच विश्वास बसेल. पण असल्या निरुत्तर शंका काढून मला, आयत्यावेळीं निरुत्तर करित आहे. केवळ गंमतीसाठीं, मला तोंडघशीं पाडण्याची याला पहिलीच खोड आहे. बरं, संधि साधून याला आपला थोडासा हात दाखवलाच पाहिजे. (उघड) अहो, मनुष्याच्या जन्मकालावरून, मुत्रेवरून व हातावरून त्याची

पत्रिका करितां येते. पत्रिकेवरून इतिवृत्त सांगतां येतं. पण गांवांची का कोणी भौगोलिक पत्रिका करीत असतो ? गांवास मुद्रा नाही, हात नाही. म्हणून गांवाचं वृत्त व्यक्तीवृत्ताच्या मार्गानं जाणतां येत नाहीं. इतर मार्गांनीं तेंहि सांगतां येईल कीं गावांत गल्ल्या किती, घरं किती, नाले किती, पाजी लोक किती, त्यांचीं नांवं काय (देवीसिंहाकडे बोट दाखवून) सांगूं एखाद दुसरं नांव त्या पाजी माणसांतलं ?

देवीसिंहः—नको, नको, काय करायचं ! आमचा विश्वास आहे आपल्यावर. आता थोडा पाटलांचा हात बघतां का ! कृपा करा तेवढी. आपल्या श्रमानुरूप दक्षणा देण्यांत येईल, हें सांगणं नकोच !

नारंभटः—काय दक्षिणा ? आणि तिच्यासाठीं माझ्या ज्योतिषज्ञानाची विक्री करूं ? चाललों मी.

संभाजीः—असं नव्हे, असं नव्हे, शास्त्रीबुवा क्षमा करा. केवळ उपकार करण्यासाठीं आमचा थोडा हात बघा. हें पहा देवीसिंह, बघितलंतना ज्योतिषी खरा असला म्हणजे कसा निस्पृह असतो तो ?

नारंभटः—ठीक आहे, दाखवा हात (हात पहात) आपल्यास माधुश्री दौन, बाप एक, सख्खा (देवीसिंह हंसतो) हंसतां काय ? अहो काहीं मराम्यांत पुनर्विवाह होतात आणि पहिल्या घरचीं मुलं घेऊन, बायको आपल्या दुसऱ्या नवऱ्याच्या घरीं नांदावयास येते. अशा मुलांस सावत्र बाप असू शकतो. मला लटपट करायची नाही. ज्योतिषविद्या जशी निर्मळ सत्य, तसंच आमचं सांगणं निर्भिड सत्य.

संभाजीः—काय देवीसिंह, चांगलीच शोभा करून घेतलीत.

नारंभटः—भाऊ तीन, मेले तीन, उरलांत तुम्ही एकच. विवाह एक होऊन गेला. अपत्य नाही. प्रथम पत्नी मृत. दुसरा विवाह झाला आहे. स्त्री सुंदर, तरुण, आपल्याघर अतिशय प्रीति करणारी, विश्वास टाकण्यास सर्वथैव योग्य.

संभाजीः—(माना डोलवीत) तंतोतंत अक्षरशः !

देवीसिंहः—खरं का संभाजीराव ! तर मग, ज्योतिषीबुवा, आपणयंत भविष्य वर्तावयांच्या शास्त्रावर असलेला मात्रा अविश्वास आणि अग्रदीं डळमळून टाकलात.

संभाजीः—शास्त्रीबुवा, देवीसिंहाचाहि हात आपण पहावाच. छे, छे, एवढी कृपा कराच ! देवीसिंह, दाखविलाच पाहिजे तुम्हांला हात.

देवीसिंहः—बरं बुवा, दाखवतोच आतां यांना हात !

नारंभटः—मीहि घेतोंच बघून आतां तुम्हांला. (देवीसिंहाचा हात घट्ट घरून) आई एक, बाप दोन, एक सावत्र, एक सख्खा.

संभाजीः—[हंसत] भले सिंगजी, बोला आतां खरं कीं खोटं ?

देवीसिंहः—पकडलं बुवा, होतं खरं असं. आमच्यांत स्त्रियांचे पुनर्विवाह होतात खरे. [स्वगत] काय भटुरडा पाजी आहे.

नारंभटः—बहिणी दहा, पांच मेल्या, चार जिवंत, एक जिवंत असून मेह्यासारखी.

संभाजीः—म्हणजे काय देवीसिंह ?

देवीसिंहः—तें ज्योतिषीबुवासच विचारा. ज्योतिषाला नक्की कांहीं कळलं नाहीं कीं ते अशीच गौडबंगाली भाषा वापरतात.

नारंभटः—असं काय ? एका तर स्वष्ट. ही रेघ पहा. बहीण जिवंत असून मेह्यासारखी म्हणजे, तुमची एक बहीण गणिका आहे. असे चपापती काय ? ज्योतिष म्हणजे ज्योतिष.

संभाजीः—काय देवीसिंह ?

देवीसिंहः—आहे खरं (स्वगत) काय करूं रे नाच्या ! आतां तुझं सांगणं खोटं म्हणूं तर, या पाटलाची मालिनी आणि त्यांच्या त्या मावशीची सुवर्णमालिनी, दोन्हीहि घवाडं हातचीं जातात ! ज्योतिषी खरा म्हणून, या पाटलाचा या भट्यावर विश्वास बसलाच पाहिजे, म्हणून आपल्या आईबापांचे असे धिंडवडे करून घ्यावे लागत आहेत. (डोळे वटारतो.)

नारंभटः—वाईट वाहं देऊं नका ! ज्योतिष आधीं विचारूं नये, विचारलं

म्हणजे चिडू नये. ऐका. वडिलाचं दिवाळं निघालं होतं म्हणून, तुमचं बालपण उनाडक्यांत गेलं! तादृश्य, उल्लूंपणांत, खरं? खरं आहे कीं नाहीं, बोला!

देवीसिंहः—खरं आहे. (स्वगत) काय करावं कसं अगदीं पेंचांत धरलं आहे गुंडानं! चोर.

नारंभटः—हो, हो, चोरी? आजानं चोरी केली होती. तुमचा पणजा फार सज्जन असे, दारू अतिशय प्याल्यानं मेला.

संभाजीः—काय देवीसिंहजी?

देवीसिंहः—पकडलं खरं, हातांतच हात गवसला आहे त्यांच्या. (स्वगत) असं वाटतं कीं एका लाथेसरशीं खाली पाडावा. (उघड) बरं शास्त्रीबुवा, आतां भूतकाळ पुरे झाला.

संभाजीः—आतां थोडा वर्तमान काळ आणि भविष्य काळ.

नारंभटः—वर्तमान? वर्तमान भूतापेक्षांहि भयंकर असतो केव्हां, केव्हां! ऐका! या पादलांविषयीं म्हणजे त्यांच्या विषयांच्या ठायीं, तुमचा फार लोभ आहे.

संभाजीः—अगदीं खरं, माझे ते विश्वासु मित्र बनत चालले आहेत.

नारंभटः—तुम्हांस गृहसुख कमी आहे. तुमच्या सध्यांच्या बायकोशीं, तुमच्या नोकराची काहीं देवघेव चालली आहे.

संभाजीः—काय सिंगजी?

देवीसिंहः—खरं आहे तें. मी पैसेबिसे घरांतच स्वाधीन केलेले आहेत. त्याच सगळी व्यथस्था पहातात. ती पैशाची देवघेव आहे खरीच. हं. आतां पुरे शास्त्रीबुवा, फार तसदी झाली आपल्याला. ज्योतिषाच्या सत्यतेविषयीं माझी पुरेपूर निश्चिती झाली. (हात हिसकावूं लागतो.)

नारंभटः—थांबा, भूत आणि वर्तमानाची चुणुक संपली. आतां भविष्याची चुणुक. आपल्या पत्नी सध्या गर्भवती आहेत.

संभाजीः—मग पुत्रप्राप्तीच आहे ना?

नारंभटः—हो, पण तो पुत्र यांच्या ओळखीच्या एका पुराणिकाच्या—

देवीसिंहः—(स्वगत) अरे हा रांडलेक आतां काय म्हणतो तरी काय काय मारुं लाथ आणि उखडूं ती जीभ ?

नारंभट.—त्या पुराणिकाच्या तोंडवळणावर, अंगवळणावर, अगदी त्याच्यासारखाच.

देवीसिंहः—(नारंभटाच्या बोलण्यांत बोलणं मिळवीत) अगदीं खरं. पुरे, पुरे, पटली निश्चिती. दक्षणा घ्या ही. पण-पाटलांच्या पुत्रप्राप्तीविषयीं काहीं सांगावं. (हात हिसडतो.)

नारंभटः—पाटलांच्या पुत्रप्राप्तीविषयीं सांगावयास त्यांच्या पत्नीचा हात पहावा लागेल.

देवीसिंहः—आणि मला पुत्रप्राप्ती होईल, हें माझे हातावरून कसं कळेल ?

संभाजीः—आली पुनः शंका.

नारंभटः—मी करतो पुनः समाधान त्याचं, शास्त्राचा साधारण नियम असा आहे कीं, ज्या मनुष्यावर स्त्री अनुरक्त नसते, त्याची संतति स्त्रीचे हातापेक्षां त्याच्या हातावर अधिक विश्वसनीयपणें अंकित झालेली असते. पाटलांची पत्नी सुंदर, तरुण, आणि तरीहि त्यांच्यावर अनुरक्त आहे, म्हणून तिचेच हातावर, पुत्र किंवा कन्या, तें पाहिलं पाहिजे. परंतु तुमच्यासारख्या ज्या मनुष्याची पत्नी दुर्दैवानं त्यांच्यावर अनुरक्त नसते—

देवीसिंहः—(त्याच्या शब्दांत शब्द मिळवित) संभाजीराव, शास्त्रांबुवा, खरं खरं ! वाई महाराजांचा हातच पहावा.

संभाजीः—आमच्या कुटुंबाचा हात पहावाच. कोण आहे रे तिकडे ? राम्या जा आणि पाटलीण बाईना म्हणावं, इकडे जरा बोलावलं आहे.

राम्याः—(पडद्यांतून) त्या म्हणतात, आतां मी साफ येत नाहीं.

संभाजीः—(स्वगत) अरेरे, या वेळेला तरी निदान असलं उत्तर तिचं कायचं नव्हतं (उघड) पोथी वाचित असव्यात. ईश्वरचितनांत एकदां गुंगाल्या, कीं कांहीं सुचत नाहीं त्यांना. राम्या त्यांना सांग, एक शास्त्रांबुवा लाले आहेत, पोथी संपताच यावं.

राम्याः—(पडद्यांतून) त्या म्हणतात, तर मग मी आलेच.

नारंभटः—(स्वगत) उत्तम शकून (कपडे सांवरतो.)

मालिनीः—(प्रवेश करून) काय आज्ञा आहे ?

संभाजीः—नमस्कार कर शास्त्रीबुवांना ! आजपर्यंत असा ज्योतिषी मी पाहिला नव्हता. दाखव बरं त्यांना हात.

नारंभटः—(प्रथम बोटें धरून मग मनगटापर्यंत रेषा पाहून) बाईंचा गेला जन्म ब्राह्मणकुळांत. पुराणांची फार आवड. काशीला गेल्या जन्मीं मृत्यु घडला, म्हणून या जन्मींही देवादिकाच्या कथांची फार आवड. (स्वगत) अहाहा ! हात काय मांसल आहे ! रात्रीं अंधेरांत देखील अशा हाताला धरलं असतां, त्या वरील रेखा न पहातांच, पुढें काय घडेल तें सांगतां येईल. पण वर्तमान काय सांगूं ? गेला जन्म झाला, पण इच्या या जन्माविषयीं देवीसिंहास कांहीं वृत्तांत विचारून घ्यावयास विसरलों. (उघड) मनगट बघूं. वाः ? पुत्र-प्राप्ती ! इतकंच नव्हे, तर बाईंचा पुत्र महापराक्रमी निपजणार !

संभाजीः—तुमच्या तोंडांत साखर पडो ! आमचे वंशांत पराक्रमी पुरुष विजयानगरच्या साम्राज्यापासून निपजत आले, ते आजपर्यंत. आतां महापराक्रमी निपजावयास पाहिजे. महापराक्रमी म्हणजे कसा, शास्त्रीबुवा ?

नारंभटः—वडिलांहून सवाई.

मालिनीः—इश, इतकंच का ! म्हणजे कांहींच नाही ! शून्याची सवापट म्हणजे शून्यच.

नारंभटः—पण ही रेषा पहा ! वाः ! (दंडापर्यंत धरतो.)

देवीसिंहः—शास्त्रीबुवा, दंडापर्यंत रेषा असतात कीं काय ?

नारंभटः—तळहातावरच्या रेषा पाहून, पुत्र तळहातावरच्या फोडाप्रमाणें लाडका होईल कीं नाही, इतकंच कळेल. परंतु तो शूर होईल कीं नाही, हें पहावयास दंडाचं वळण पाहिलं पाहिजे. कारण शौर्याचं स्थान दंड आहे. काय हें सूक्ष्म वळण या रेषेचं. (दंड अर्दीं लगडून धरतो.) अगदीं राजयोग. पाटील, तुमचा मुलगा अगदीं राजयोगी होणार. बाई, धन्य तुमचा कुसवा. (स्वागत) अहाहा ! या हातावरच्या रेखा नदीचा उगम शोधित, इच्या

लावण्यप्रदेशांत माझा हात शक्य तितका वर गेला आहे. आतां पुढं जीं हीं लावण्याच्या सुवर्णमेरूंचीं रत्नशिखरं दिसताहेत, त्यांना चढून जाण्याची, केवळ हस्त सामुद्रिकाची छाति नाही. हाताप्रमाणं जर सर्व देहावर, रेखा ओढलेल्या असत्या, तर ती जाळीदार शोभा मला यावेळीं किती उपयोगी पडली असती ! हातावरच्या रेखा नदीच्या वळणा वळणांनीं उतरत सौंदर्याच्या मानस सरोवरापर्यंत जातां आलं असतं. एक धाडस करतोंच तर आतां. (उघड) बाई, थोडी मान वर करा, आणखी थोडी, संभाजीराव, पाहिलीत ही रेखा ! (हनुवटी उचळून) बघा तें सूक्ष्म वळण कंठवरील. बाई निःसंशय राजमाता होणार. अहाहा !

संभाजी:—मी तुमचा अत्यंत आभारी आहे.

मालिनी:—पण भावी वीरमातेला आणि राजमातेला योग्य, असं शिक्षण मला एव्हांपासून देण्यासाठीं, कोणी वसिष्ठ वा धौम्य यांच्यासारखा कुलगुरु कुठं आहे ?

संभाजी:—हा इथं ! शास्त्रीबुवा, माझी एक विनंति मान्य केलीच पाहिजे, आपण. वेद, शास्त्र, पुराणांत आपण पारंगत आहांत म्हणून आदणच म्हणालांत. तर आजपासून आमच्या इथं, राजमातृपदाला योग्य, त्या त्या वीरकथा आणि राजकथा, आपण आमच्या पत्नींना सांगाव्यात. आपण आमचे कुलगुरु. काय मालिनी, शोभतात ना हे ?

मालिनी:—इश, मला काय शोभायचं ?

संभाजी:—अग, त्या भावी पुत्राला शोभतातना कुलगुरु ? ठरलं, तर, मालिनी, जा. मावशीला सांग कीं आजपासून यांचं पुराण नियमितपणं ऐकायचं आणि कुलगुरुंप्रमाणं यांचा आमच्या घरांत सर्वांनीं सन्मान ठेवायचा.

मालिनी:—नमस्कार करतें.

नारंभट:—सुतवती भव

मालिनी:—(जातां जातां स्वगत) असल्या समर्थ पुराणिकांनीं मनापासून दिला असेल तर, हा आशीर्वाद कां नाहीं सफल होणार ?

नारंभटः—वरं आहे. आम्ही आतां देवदर्शन कराय्यास जाऊनं मग येतो.

संभाजीः—जशी कुलगुरुंची इच्छा, देवीसिंह, यावं आतां तुम्हीहि. (नारंभट, देवीसिंह उठतात. आणि पुढील पडदा पडतो.)

देवीसिंहः—अरे भटुरज्या, तूं यांच्या कुळांतला गुरु झालास. तेव्हां आतां गुरांसारखा झोडपून काढायला कांहीं हरकत नाही. पाडूं का आतां दात ? काय म्हणालास मघां माझ्या बायकोला ? (अंगावर जातो.)

नारंभटः—अरे, अरे, इष्ट कार्य साधलं म्हणून तूं मला धन्यवाद द्यावेस, तें हें काय ? तुझ्या त्या जुन्या बायकोला काय म्हणालों तें, ही नवीन बायको तुला मिळवून दिली, या आनंदांत विसर आतां. मित्रा, आणि तूं मला, एकदां दोनदां, वांकडे प्रश्न करून तोंडघशीं पाडित होतास तो कां ?

देवीसिंहः—तो माझा मूर्खपणा होता.

नारंभटः—आणि म्हणूनच, मूर्खपणाची टकळी बंद पाडण्यासाठीं, त्याला असा थोडासा पेंचांत दावून धरणं, हा माझा शहाणपणा होता. जाऊं दे तें. जें अंतीं गोड, तें अवघें गोड. एका महिन्यांत या मालिनीला तुझ्या गळ्यांतली माळ करून देतो, मग तर झालंना ? हें पहा पण मालिनीची जी ठेव आपण गंगाजीच्या भंदिरांत परवां नेऊन ठेविली, ती त्या इब्राहिमच्या दृष्टीससुद्धा पडली न पाहिजे अं. हिंदु पोरिंवर, हिंदूंचाच हक्क आहे.

देवीसिंहः—अरे; गंगाजी म्हणजे. तुझा माझा, गुरु आहे गुरु ! आज-पर्यंतच्या ठेवी तिनं कशा सांभाळून ठेवल्या आहेत ! ठेव तर सुरक्षित ठेवतेच, पण दहा पंधरा दिवसांआड आपण जातांच, ठेवीवरच्या व्याजाचे रुपये पण, चुंबनी चलनांत कसे मोजून देते, छण छण !

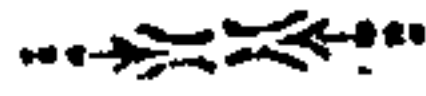
नारंभटः—हें काम जमलं. आतां त्या देवळासमोर दुकान मांडून वसणान्या चोख्यास आरडा ओरड करून पिटाळून लावायचा नाही का ? पूजेस येतां जातां त्या घेडाची सांवली पडते अंगावर.

देवीसिंहः—लुच्चा शिंचा ! हुसकायला पाहिजे त्याला तिथून ! देवळांत येत्या जात्या मुलींवर डोळा असतो त्याचा. सगळा भ्रष्टकार मांडला आहे त्यानं.

पण आतां आमच्या विथावणीनं आणि त्याच्या शिवाशिवाला कंटाळून, सर्व हिंदु लोक उलटले आहेत त्याच्यावर. अस्पृश्य म्हटला की मला कशी किळस येते !

मारंभटः—आणि खरं सांगू का, माझ्यापेक्षा अधिक सद्गुणी असा मनुष्य पाहिला म्हणजे मलाहि पण त्याची अशीच किळस येते. मीहि काय कमी सज्जन आहे कारे ? हाः हाः ! (हंसतो.) आज त्या चोख्याला देवळाच्या समोरून उखळू या चला. (जातात.)

प्रवेश ६ वा.

[चोखा मेळा देवळाचे मार्गावर बसला आहे.]

चोखाः—प्रभुजी ! पांडुरंगा ! आमचा आजचाहि जीवनदिन संपत आला. तरीहि, भगवंता, अजून तुझे चरण नाहीतच—पण तुझ्या देवळाचं द्वारहि आम्हांस दिसू शकत नाहीं. कालाच्या उषःकालापासून तों, आतां या क्षणापर्यंत, युगांच्या घटकांच्या घंटा एकसारख्या मोजित भगवान्, तुमच्या देवळाची वाट मीं एकसारखा चालत आलेला आहे. पण ही अवघड चढणीची वाट, अजूनहि संपत नाहीं. एक एक योनीची एक एक पायरी चढत, चौऱ्यांशीं लक्ष पायऱ्या चढलों, परंतु अजून देवळाच्या तटासहि स्पर्श करितां आला नाहीं ? या तुझ्या देवळाच्या वाटेला, शेवट आहे का ? हिच्या टोंकास देऊळ तरी आहे का ? का नुसती वाटच वाट ? जो जो प्रवासी, ती वाट देवळाकडे जाते या आशेनं ती चालत गेला, तो तो वाटेंतच थकून देह ठेविता झाल्यानं, पुढें कुठं तरी देऊळ आहे कीं नाहीं, हें सांगावयास कोणी परत येऊं शकला नाहीं—आणि म्हणून ही देवळाची वाट कोणत्याहि देवळास जात नाहीं, ही गोष्ट अजून लोकांना समजलीच नाहीं, असं तर नसेलना ? कसंहि असो, ही अवघड चढण चढतां चढतां आमचे पाय तर थकले. आपल्या स्वतःच्या कर्मांच्या गतीनं तुझ्या देवळास येईन, ही निश्चिती डळमळली. आतां या वाटेवरच हा असा—

सर्व आशा आणि निराशा तुझ्या पायांवर, जे पाय देवळाचे तटाचे आड असल्यानं मला अजून दिसत नाहीत, त्या पायांवर, पतितपावना,—अर्पून, मीं हा तुमच्या गांवचा थकला भागलेला महार, या वाटेवरच—या धुळीतच वसणार. तुझ्याकडे येणाऱ्या माझ्या कर्माची गति खुंटली. आतां माझ्या दुर्बलतेची दया येऊन, हे दयामंया, माझ्याकडे येणाऱ्या तुझ्या कारुण्याची गति, तुला मजकडे आणील तर आणील.

(अभंग)

॥ भवाचिया भेणें येतां काकुळती । धांवें करुणामूर्ती देवराया ॥

॥ पडलोंसे माया मोहाचिया जाळीं । येवोनि सांभाळीं देवराया ॥

॥ गहिवर नावरे चोखियाचे मनीं । धांवें चक्रपाणी देवराया ॥

देवा ! निदान त्या तुझ्या संतांनीं वर्णन केलेल्या मनोहर मूर्तीचं तरी दर्शन या माझ्या डोळ्यांना घडूं द्याल का ? हे हजारों जन या देवळांत जात येताहेत; तुला पूजेचीं फुलं वाहतात; तुझा प्रसाद घेतात आणि परत येतांनां तुझं तें सांवळं सुकुमार रूप, डोळं भरून पाहतात, पण मला देवाचं दर्शन कोण घेऊं देणार ? मी महार ! मी पतित ! तुझ्या देवळाच्या भोंवतीं, या तुझ्या पूजकांनीं उभारलेला, हा अस्पृश्यतेचा दुर्लभ्य तट वलांइन, मला पतिताला तुझं दर्शन कसलं घेतां येणार ? पण देवा, तुझ्या भक्तासाठीं, तुझ्या पूजकांच्या ह्या स्पृश्यतेच्या तटावाहेर येण्यास, तुला देखील अशक्यच आहे का ? अहो, कोणी मला विठ्ठलाचं दर्शन घेऊं द्याल का ? विठ्ठलाचं दर्शन, विठ्ठल घेऊं देतां तेव्हांच होतं. पण निदान त्याच्या मूर्तीचं तरी दर्शन घेऊं द्याल का ?

अभंग.

श्रीमुख चांगलें कांसे पीतांवर । वैजयंति हार रुळे कंठीं ॥

तो माझ्या जीवींचा जिवलग सांवळा । भेटवाहो डोळां संतजन ॥

चोखा तयापार्शीं घाली लोटांगण । वंदिले चरण प्रेमभावे ॥

पन्नालालः— (प्रवेश करून) अरे, हा देवळाच्या वाटेवरच कोणी भिकाऱ्या बसला आहे कटकट करीत ! भिकुशेट, कोण हा ?

देवीसिंहः—शास्त्रीबुवा, दंडापर्यंत रेखा असतात कीं काय !

भिकूशेटः—अहो हा माहित नाही का ? हा तो चोखा महार. हा अमंगल महार आपल्या भिकारज्या भक्तीचं प्रदर्शन करित, या वाटेवर नको नको म्हणत असतां असा नित्य बसलेला असतो. पन्नालालशेट, याला हुसकला पाहिजे येथून.

पन्नालालः—खऱ्याच भक्तिभावानं बसतो कीं काय ?

भिकूशेटः—अहो कसली भक्ति ? घरीं खायला नाही, उद्योग करायला नको, रांडा पोरं तर हवीत—म्हणून येथे हें भक्तीचं दुकान घालून बसतात, हे ढोंगी लोक ! इतरांचा इतका त्रास तरी नसतो. पण हा महारडा, देवळांत येणाऱ्या जाणाऱ्या पूजकांना आणि दर्शकांना, प्रसादच द्या—विठोबाचा कांहीं निरोपच सांगा म्हणून वेड्यासारखा विचारीत इतका पुढं येतो कीं, सावली पडून विटाळ झालेल्या लोकांचा, देवळांत भ्रष्टाकार माजतो. भजन इतक मोठयानं म्हणतो कीं, प्रदक्षिणेच्या वाटेवर कुणी मंत्र तंत्र म्हणत जायची चोरी झाली आहे. त्यांच्या स्तोत्रा मंत्रांच्या उच्चाराला याचा हा महारडा आवाज शिवतांच ते पवित्र मंत्र विटाळले जातात. हा पहा आलाच प्रसाद मागायला, पाहिलात ?

चोखाः—महाराज, पांडुरंगाच्या नैवेद्यांतील कांहीं प्रसाद मला मिळेल का ?

पन्नालालः—मग तूं स्वतःचं ताट वाढून नैवेद्य कां नाही दाखवित देवाला ? दुसऱ्यानं दाखविलेल्या नैवेद्यांतील प्रसाद कां मागतोस ? ही तुझी भीक मागण्याची एक लबाड युक्तीच दिसते.

चोखाः—महाराज, मला—महाराला नैवेद्य नेऊं घाल का, माझ्या नारायणापुढं ? अहाहा, बोला. मीं माझ्या जावनाचं सार्थक झालं असं समजेन कीं, जर एक दिवस तरी, हें माझं पापपुण्याचं वाढलेलं ताट नेऊन, त्या भगवंताचे पायावर प्रत्यक्षपणें समर्पण करितां येईल आणि ती मूर्ती डोळे भरून पाहतां येईल.

भिकूशेटः—अरे, तुला महार आम्हीं केलं का देवानं ?—त्याला विचार तुला नैवेद्य आंत नेण्याची परवानगी. कसला नैवेद्य दाखविणार ? मृत मांसाचा ना ?

चोखा:—शिव, शिव, शेटजी, हा चोखा उभ्या जन्मांत मृत मांसास तर काय, पण मांसासहि शिवला नाही.

भिकूशेट:—तूं शिवला नसशील तर तुझा बाप शिवला असेल.

चोखा:—असेलहि, महाराज. जाणून वुजून आम्हीं महार. तुम्हीं ज्या रीति, जाती जातीच्या घालून दिल्यात, त्याप्रमाणं वागतों. आणि म्हणूनच, जीव विट्टलाचे दर्शनासाठी कासाविस असताहि, हें त्याच्या देवळाच्या कळसाचं तेवढं दर्शन घेऊन, मीं समाधान मानतों. आणि दुपारीं त्याच्या प्रसादाचीं चार उष्टीं शितं कोणीं फेकलीं तर, तीं वंदून आणि सेवून, मग अन्न ग्रहण करितों. हीच माझी पूजा.

(अभंग)

॥ यातीहीन देवा, न कळे अन्य कांहीं सेवा ॥

॥ आम्हां नीचांचें तें काम, वाचे गावें सदा नाम ॥

॥ उच्छिष्टाची आस, तुमच्या दासांचा मीं दास ॥

नारंभट:—(प्रवेश करून) हं, हं. आतां तूं आमच्या दासांचा दास झालास का ? अहो हाच चोखा, जो त्या दिवशीं महारांना ब्राह्मणासारखं स्नान करून शुचिर्भूत व्हा, म्हणून शिकवित होता. आणि कारंज्याचं पाणी बळानं वाटवून, ब्राह्मणांना शिव्या देण्यास सांगत होता.

पन्नालाल:—खरंच कीं काय, तोच का हा ? अरे धेडा !

भिकूशेट:—तुला ब्राह्मण व्हायला पाहिजे का ? नमस्कार करूं तुला आम्हीं ?

चोखा:—अशी अमर्यादा मी कशी करीन, महाराज, तुम्हां सर्वांची ? नमस्कार नव्हे, तर

(अभंग)

॥ जोहार मायबाप जोहार । तुमच्या महाराचाही महार ॥

॥ बहु भुकेला जाहलों । तुमच्या उष्ट्यासाठीं आलों ॥

॥ प्रसादाची आस । तुमच्या दासाचा मीं दास ॥

॥ चोखा आणी पांटी । प्रसादाचे उष्ट्यांसाठीं ॥

नारंभटः—परंतु हैं उग्रं, ती फटाकडी पोर खाईल का तुझी ? अहो त्या दिवशीं, एका पक्कड कुमारीच्या गळ्यांत हात गुंफून, ही स्वारी गोपींचीं गाणीं तिच्याकडून म्हणवून घेत होती.

देवीसिंहः—पक्का बगळा भगत आहे तो. मी तुम्हांला सांगतो कीं या प्रदक्षिणेच्या वाटेवर हा पाजी जो बसतो, तो एवढ्याचकरितां कीं, याच्या बापजन्मीं ज्या आम्हां क्षत्रिय वैश्यांच्या सुंदर बायकांचं, नव देखील ज्यास दिसायचं नाहीं, त्यांचीं तोंडं ह्याला एकसारखीं निरखितां यावीं. देवळाच्या वाटेवर बायका आल्या कीं, हा लागला पहायला टकमक, टकमक त्यांचेकडे. ऐकलंत भिकूशेट.

भिकूशेटः—अरे चांडाळा, तरीच बरं का ! अहो साहजिकच आहे. महाराज्यांतील कुरूप कुत्रासास कंटाळलेले हे. या पतितांचे डोळे, आम्हां ब्राह्मण, वैश्यांच्या स्त्रियांचें स्निग्ध सौंदर्य पाहतांच, असे हपापलेले होतात कीं, दुष्काळांत पाला खाऊन दिवस कंठगारी कंगाल भूक, एखादा द्राक्षांचा लुसलुशीत घड पाहून जशी हपापते. हुसका याला येथून.

नारंभटः—अहो हुसकलाच पाहिजे याला. तुम्हां आम्हांला एकमेकांच्या बायका इतक्या डोळे भरून पाहतां येत नाहीत कीं, जितक्या या घेडाला—इथं बसल्या बसल्या पाहतां येतात. चल चोख्या. का लगावूं थप्पड.

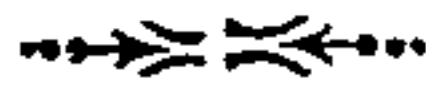
देवीसिंहः—विटाळ झाला तरी चालेल, लगाव थप्पड. हकालो सालेकू. हा इथं बसून ही वाटच विटाळतो. स्नान केलंच पाहिजे एवीं तेवीं.

चोखाः—पण मी आपलं काय वाईट केलं आहे ? मी पायां पडतो.

भिकूशेट, पन्नाः—दूर दूर, सावली पाडली अखेर चांडाळानं. अहो हुसका या महाराज्याला येथून.

(मुलीवर डोळा ठेवतो, शिवतो, भ्रष्टाकार करितो, ब्राह्मण होऊं पाहतो, अशी ओरड करित नारंभट, देवीसिंह असे सर्व त्यास धक्के मारीत हुसकून देतात).

प्रवेश ७ वा.

[चोखा हुसकून दिल्यानंतर दुसऱ्या वाटेवर उभा आहे]

चोखा:—हाय, हाय, कोण ही माझी दुर्गति ! माझीच काय, पण आम्हां अस्पृश्यांची कोण ही केविलवाणी स्थिति ! देवाचं दर्शन तर नाहीच, पण देवळाच्या कळसाचं तरी दर्शन मला त्या देवळाच्या वाटेवर घडत होतं. स्पृश्यतेच्या तटाचे आंत नाही तर नाही, पण तटाला लागून मी बसत होतो, त्यामुळं भगवंताची आरती देवळांत चाले तेव्हां, ते मधुर घंटा, तासांचे ध्वनी तरी माझे कानावर पडून, माझा प्रियकर त्यावेळीं काय करीत असेल, याची मला कल्पना करितां येई, पण आतां तेंहि सुख मला पारखं झालं. आतां त्या वाटेवर मला कोण बसूं देणार ? प्रसादाचीं चार उर्थीं शितं खाल्ल्यावांचून अन्नग्रहण करणं नाही, हा माझा नियम. पण आतां तीं चार शितं देखील मला आज मिळालीं नाहीत, आतां मी देवाची सेवा कशी करूं.

(अभंग)

हीन याती माझी देवा । कैसी घडे तुझी सेवा ॥

दूर दूर हो मज म्हणती । भेटूं तुजला कवण्या रीती ॥

माझ्या गोविंदा गोपाळा । करुणा भाकी चोखा मेळा ॥

का मी खरोखरच इतका नीच मनुष्य आहे कीं, मला हे सर्वजण म्हणतात तसा, देवभक्तीचाहि अधिकार नाही ? मी महार आहे म्हणून माझा हे धिकार करतात, कीं मी नीच मनुष्य आहे म्हणून ? पण मी मनुष्य तरी आहे का ? का कोणी धुळींत रांगणारा किडा आहे. इतका निकृष्ट किडा कीं, त्याला तुडवण्यासाठीं देखील कोणी, पायानेंहि शिवूं नये ? मघां मला ज्यांनीं हुसकून दिलं, त्यांच्या पायां पडायला गेलों तर तो देखील त्यांनीं विटाळ मानला ! पण त्यांना दोष कां द्यावा ! त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणं खरोखरच शास्त्रांची आज्ञा असेल तर माझीच चूक आहे. मला देवाच्या दर्शनाचा अधिकार, खरोखरच का नाही ? मला देवाच्या सेवेचा, देवाच्या वाटेवर बसण्याचा, देवाच्या प्रसादाचं उष्टं

खाण्याचा, मोठ्यानं देवाच्या द्वारीं भजन करण्याचा अधिकार खरोखरच का नाही ? मला देव तरी आहे का ? हाय ! हाय ! मग आम्हां अस्पृश्यांच्या जन्माचं इतिकर्तव्य तरी काय ?

(अभंग)

किती धांवाधांवी करावी कोरडी, न कळे कांहीं जोडी हानी लाभ ॥

मीं जें जें करीं तें तें फुलकट, वाऊगेचि कष्ट दुःख भोगीं ॥

चोखा म्हणे देवा ऐसा मीं करंटा, कशी तुझी आतां सेवा करूं ॥

हे कोण ? हे शाब्दशास्त्री येताहेत. हा ब्राम्हण परोपकारी आणि शास्त्राधां-
रांचा आधारस्तंभ म्हणून, उभ्या पंढरीस माहित आहे, ह्यांसच आतां आपला प्रश्न टाकूं. पण त्याचे हातांत प्रसादाचं ताट असून, तोंडानं तो कांहींसं पुटपु-
टत आहे. तेव्हां हांक तरी कशी मारूं ? नाही तर अस्पृश्य आवाजानं त्याच्या पवित्र मंत्रोच्चाराला विटाळ होईल ! खुणावून पाहूं आले तर ! (ते किंचित जवळ येतांच जोहार करून हात चोळित पुटपुटत बोलतो.) महाराज, एक शंका विचारायची आहे.

शाब्दशास्त्री:—चोखा, तुला मीं कितीदां खुणावलं कीं, तूं वाटेंतून बाजूस होऊन माझ्या दृष्टीस पडूं नकोस म्हणून. आपल्या इतर म्लेंच्छ राज्यांत अनाचार वाढला आहे. परंतु हिंदु धर्माचं शुद्ध स्वरूप जिथं अजून नांदत आहे, त्या दक्षिण प्रांतीं वैदिकादिक ब्राम्हण महारादिकांच्या दर्शनाचाहि विटाळ मानितात. महारादिक नुसते अस्पृश्यच नव्हत तर अदृश्यहि आहेत. त्यातहि हा भगवंताचा नैवेद्य घरीं नेणं. आतां तुझ्या दृष्टीनं अपवित्र झालेला नैवेद्य मला केवळ फेंकून दिला पाहिजे. असा गहिंवरून येऊं नकोस. चोखा, तूं सुशील आहेस, देवलसी आहेस, पण तूं महार आहेस. मला तुझी दया येते, पण शास्त्रवचन दुर्लभ्य आहे. उद्यांपासून तरी असा वाटेला उभा राहूं नकोस. विचार आतां आज-काय तें. एवीतेवी विटाळ झालाच आहे.

चोखा:—महाराज, आतां मी जें विचारणार आहे, त्याचं उत्तर मिळतांच हा चोखा उद्यांपासून या वाटेवरच काय पण क्वचित् या जीवनाचे वाटेवराहि

पुनः उभा राहणार नाहीं, कोणास दिसणार नाहीं मला जातांच देवळाचे वाटे-
वरून धक्के मारून मारून हुसकून देण्यांत आलं. देवा, मी शपथेवर सांगतो कीं
त्या निंदेनं मी उद्विग्न झालों नाहीं. निंदा ही अहंकाराची सांचलेली जाळी
झाडून टाकून माझं हृदयगृह प्रत्यहीं साफसूफ करून ठेवण्यास अत्यंत उपयोगी
पडते, परंतु आज माझ्यापुढं एक गाढ अंधेराचा ढग येऊन जी अरुंदशी
एक पाउलवाट माझ्या महाराच्या जीवनांतहि मला परममंगलाकडे, चिरंतन
सुखाकडे जायला दिसत होती, तीहि एकाएकीं दिसेनाशी झाल्यानं मी असा
कासावीस झालों आहे. महाराज, मला थोडक्यांत सांगा. भगवंताच्या मंदिरा-
कडे ज्ञान, दान, तप, योग इत्यादि जे राजमार्ग जातात, त्यावर अस्पृश्यांनीं
बसूं नये हें मला माहित आहे. परंतु नामाची जी एक अरुंद पाऊलवाट त्याच
पावन मंदिराकडे जाते तीवर तरी अस्पृश्यांस बसावयास अधिकार शास्त्रांनीं
दिलेला नाहीं का ? देव देखील आमच्या स्पर्शानं वाटतो म्हणून हे पुजारी
म्हणतात हें खरं का ? प्रसादाचं पावन ताट आमच्या दृष्टिपातासरशी अपवित्र
होतं, आम्हांला प्रसादाचीं उष्टीं चार शितं खाण्याचाहि अधिकार नाहीं हें खरं
का ? महाराज, महारांस या जन्मांत उद्धार नाहीं हें खरं का ?

शाब्दशास्त्रीः—चोखा, शास्त्र विचारतोस म्हणून मी तुला सांगतो कीं
हें खरं आहे. अस्पृश्यांस नामाचाहि अधिकार नाहीं. अस्पृश्य, अस्पृश्यच नसून
अदृश्यहि आहेत. या जन्मीं त्यांना उद्धार नाहीं.

चोखाः—पण शाब्दशास्त्री महाराज--

अजामिळ पापरागी । तोहि नेला वैकुंठासी ॥

रोहिदास चांभार । आणिक वैष्णव अपार ॥

शाब्दशास्त्रीः—तूं म्हणालास ना कीं तर्कवाद करणार नाहीं, नुसतं
शास्त्र काय तें विचारतोस म्हणून ? शास्त्र, मला कळतं तसं मी तुला सांगि-
तलं. चोखा, मला तुझ्या सद्गुणाकडे पाहून फार दया येते. पण बाबा, शास्त्र
निष्ठुर आहे) तथापि हेच तुझे सद्गुण तुला पुढील जन्मीं कोण्या योग
भ्रष्टाच्या कुळांत जन्म घायला कारण होतील, आणि मग भगवंताच्या देवळाचीं
या जन्मांत तुला न उघडलेलीं दारं, उघडूं शकतील. जातो मी आतां.

चोखा:—एक क्षणभर थांबा-महाराज-या शास्त्रांचा आपण दिलेला निर्णय सर्वमान्य आहे काय ? (व्याधानं गीता उपदेशिली, ज्ञानरायानं रेडा, बोलविला.)

शाब्दशास्त्री:—चोखा, पुनः तर्क ? हें पहा, शास्त्रांचा मी दिलेला निर्णय सर्वमान्य आहे. तथापि ह्यांना अपवाद आहेत, हेंहि खरं आहे.

चोखा:—शेवटचा प्रश्न-हे अपवाद कोणचे आणि शास्त्रांशास्त्रांतहि भिन्नता दिसतांच तिचा निर्णय करणारा समर्थ अधिकारी कोण ? शास्त्रावरहि कोणी अधिकार गाजवूं शकतो का ?

शाब्दशास्त्री:—होय ! पण तो अधिकार कोणी मनुष्य गाजवूं शकत नाही. केवळ सर्व शास्त्रांचा कर्ता आणि धर्ता जो परमेश्वर, तोच काय तो शास्त्रांवरहि अधिकार गाजवूं शकतो. त्याचा जो निर्णय तो शास्त्रांनाहि स्वमस्तकावर सादर धारण करावा लागतो.

चोखा:—होय ना महाराज ! मग यावं आतां, आपणच माझे सद्गुरु, आपण मला खरा मार्ग दाखवलात. आतां मी माझ्या बुद्धीनं वा लोकबुद्धीनं, कांहींच सत्य किंवा असत्य, वैध किंवा अवैध, असं ठरविणार नाहीं. आतां सर्व शास्त्रांचा कर्ता आणि धर्ता जो परमेश्वर, त्याला मी प्रत्यक्ष हा प्रश्न विचारणार ! माझ्या एकट्यासच नव्हे तर कोटि कोटि अस्पृश्य जातीच्या जीवनाचं अंतिम ध्येय कोणतं, आम्हांसहि देव आहे किंवा नाहीं ! याच जन्मीं, हेच देहीं, हेच डोळां, भगवंताचं दर्शन आम्हांस घडूं शकतं का नाहीं, याचा निर्णय प्रत्यक्ष पांडुरंगाचे मुखानं हा पतित लावून घेणार.

शाब्दशास्त्री:—वेड्या, अशा वल्गना करूं नकोस !

चोखा:—वल्गना ! नाहीं महाराज, व्रत. मी प्रसादार्ची चार शितं मिळाल्यावांचून अन्नग्रहण करीत नाहीं. आजपासून प्रसाद मिळणार नाहीं मला. मी पण अन्न घेणार नाहीं. जेव्हां पांडुरंग येऊन प्रत्यक्ष प्रसाद देईल तेव्हांच खाईन नाहीं तर—

शाब्दशास्त्री:—या हट्टापारीं व्यर्थ आत्महत्या करावी लागेल !

चोखाः--लागो ! कोटि कोटि अस्पृश्यांना ह्याच जन्मीं उद्धार आहे कीं नाही, ह्या महान् प्रश्नाचं अंतिम उत्तर मिळण्याच्या, कोटि कोटि अस्पृश्यांना मनुष्यत्वाचे अधिकार मिळवून देण्याच्या, सहत्तम कर्तव्यां एकाची हत्या घडली तर ती हत्या नसून तो हविच होईल !

शाब्दशास्त्रीः--पहा बुवा मी जातो आतां, मला स्नान केलं पाहिजे. बरं हा प्रसाद विटाळलाच आहे तर आज हा तूं घे आणि अन्नग्रहण कर.

चोखाः--आभार आहेत महाराज आपले ! पण आतां मनुष्याच्या हातून देवाचा प्रसाद घेणं नाही. कारण क्वचित् तें खरोखरच शास्त्राच्या विरुद्ध असेल तर मी पापाचा वांटेकरी होईन. मनुष्याचे हातून आतां प्रसाद घेणं नाही. मनुष्याच्या तोंडून आतां शास्त्र ऐकणं नाही. आतां घेणंच, तर प्रसाद प्रत्यक्ष त्या पतितपावनाचे हातूनच घेणं, याचं आपण, जोहार.

शाब्दशास्त्रीः--(जातां जातां) काय असेल तें असो, पण सच्छील, सभ्य, व्यवसित आणि साधु वृत्ति चोख्यास पाहून, मला पटकन त्याला नमस्कार करावासा वाटतो. काय करावं, तो महार. शास्त्र, रूढि व्यक्तीला अनुलंघ्य आहेत. (जातो).

चोखाः--ठीक. सगळीं मनुष्यें गेलीं. आतां माझा विद्रुल आणि मी. आतां देव आणि भक्त, आतां उधारीची गोष्ट संपली. आतां अस्पृश्यांस या जन्मीं काय कर्तव्य आहे, आणि जरी या जन्मीं उद्धार नसला तरी, अन्य जन्मीं तरी उद्धार व्हावा म्हणून या पतित योनींत काय नियम पाळले पाहिजेत आणि कशी भक्ति केली पाहिजे, याचा उलगडा प्रत्यक्ष पांडुरंगाचे तोंडीं करवून घेणार. आतां—

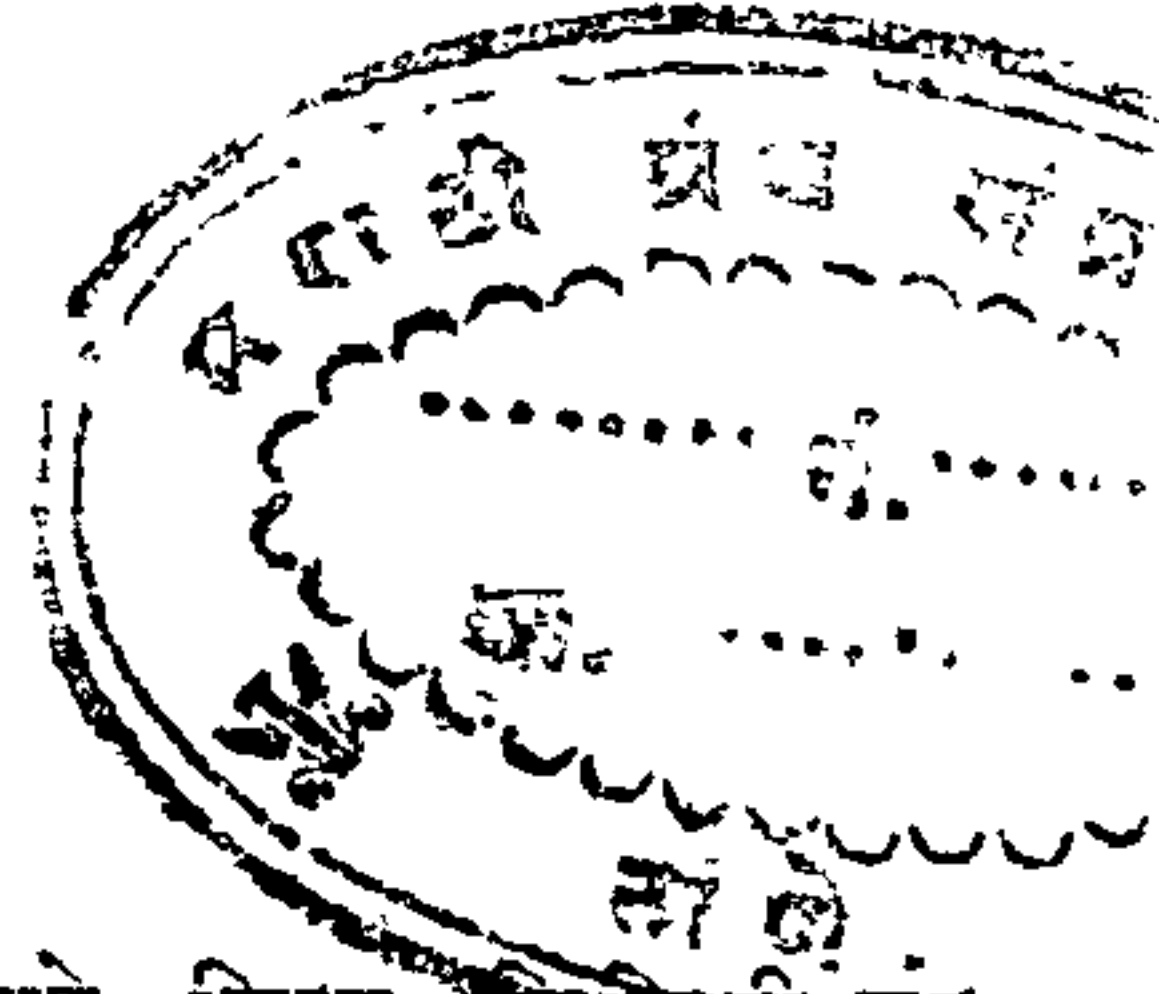
पदः—१२.

निर्धार हाचि झाला, पाहिन मी, ऐंद्रिया पटला प्रति तटतट
तोडुनि मूर्त माधवाला ॥ धृ० ॥ न तरि पडो हा प्राण गळोनी,
मांस झडां तनु जावो सडुनि ! न मी व्रता ढळूं देणार ॥ १ ॥

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

सत्यवान्: -- (सत्यवान सत्यागारांत बसला आहे. शिष्य शिष्यांनी उंप. देश ऐकत आहेत.) म्हणून म्हणतो सत्य हाच वेद ' नहि सत्यात्परो धर्मः नानृतात्पातकं परं ' हेंच वेदाचें पहिलें आणि शेवटचें वाक्य. बाकी सर्व कहाण्या आणि गप्पा भरलेल्या आहेत.

पहिला शिष्य:--बरं, आपल्या सत्यवेदाप्रमाणं सत्याची व्यवस्था काय ? त्याला कांहीं अपवाद आहेत काय ?

सत्यवान्:--शिव शिव, काय प्रश्न हा ? सत्याला अपवाद म्हणजे, असत्य. तेव्हां, केव्हां केव्हां अपवाद असतात काय-म्हणजे, केव्हां केव्हां असत्य अंगिकाराचें काय-असाच त्याचा अर्थ होतो. त्याला उत्तर एकच कीं, जें मनांत तेंच वाचेंत, तेंच कर्तेंत. हाच निरपवाद वर्तनक्रम, म्हणजेच सत्यधर्म. कोणा कोणी सत्य धर्माचें उल्लंघन न करितां चुप बसणं, हें सत्य धर्मास विरुद्ध समजत नाहींत. पण आपणास एखाद्यानें प्रश्न विचारिला म्हणजे आपण असत्य न बोलतां जर चुप बसलों तर, त्याचा अर्थ असाच होत नाहीं का कीं सत्य गोष्ट त्याला कळूं नये, अशी आपण इच्छा करितों. त्याची असत्य समजूत रहावी, अंशतः तरी असत्य तेंच सत्य असाचें असें त्यास भासूं द्याचें, असा त्या चुप बसण्यांत आपला हेतु असतो. म्हणजे आपण न बोलतां असत्य बोलतो. अशा प्रकारचा लोप, ही निवळ फसवणूक नव्हे काय ! म्हणूनच खऱ्या आणि सत्य-वेदांत चुप बसण्यास स्थान नाहीं. ' सत्यं वद ' ही वेदाज्ञा आहे. सत्याचा अप-लाप कर, मौनानं असत्याचा फैलाव कर, अशी नाहीं. एतदर्थ, शिष्य हो, या सत्यागारांत सत्य तेंच बोला, इतकंच नव्हे, तर सत्य तें बोलाच. प्रश्न होतांच किंवा न होताहि सदोदित सत्य तेंच सांगत चला.

दुसरा शिष्य:--आचार्य, रघुवंशामध्ये सत्याविषयी--

सत्यवान्:—काय करावें ! मला पदोपदीं तुम्हांस हटकावं लागतं. रघुवंश हें काव्य आहे हें तुम्हांस माहित आहे आणि काव्य म्हणजे कल्पना, कल्पना म्हणजे असत्य. एतदर्थ या आश्रमांत काव्याचा उच्चारहि निषिद्ध केलेला आहे, थोडा सूक्ष्म विचार करा. कवितेची मुख्य शोभा अलंकार शास्त्र. अलंकारशास्त्राचा आत्मा म्हणजे उपमा. पण उपमा म्हणजे असत्य. रघुवंश वंशाचीच गोष्ट घ्या ना का ? आरंभानंतरच कालिदास म्हणतात, मीं दुस्तर समुद्रास लहानशा पडावांत बसून उलंघूं इच्छित आहे. आतां केवढें हें धडधडित खोटें विधान. त्या वेळीं कालिदासापाशीं क्वचित् शाई, कागद, लेखणी इत्यादि लेखनसाहित्य असेल आणि रघुवंश लिहिण्याचा त्याचा हेतु होता. परंतु समोर समुद्र नव्हता, —दुस्तर समुद्र तर नव्हताच, पडाव नव्हता किंवा त्यांत बसून तो समुद्र तरून जाण्याची इच्छा नव्हती, तरी हें खोटें विधान केवळ अलंकार म्हणून दिलं दडपून कीं पडावांत बसून समुद्र तरून इच्छित आहे. सुंदरीचं मुख म्हणे चंद्र आहे. चंद्राला भात घालित नाहीं म्हणून जर मुखांत कोणी भात घातला नाहीं म्हणून तर त्याचं आणि त्यायोगं ती वर्णनविषयक सुंदरी मेली तर तें पाप ह्या भंमटासारख्या अलंकार शास्त्र्यांवर आणि या कालिदासासारख्या थापेबाजावर आहे. मुख काय धडावेगळें ढगामध्ये हिंडत असतं का चंद्राला दांत आहेत ? सुंदरीचं तोंड जर खरोखरच, चंद्रासारखं सुकून गेलेल्या समुद्राच्या प्रचंड खड्ड्यांनी युक्त असेल आणि इतकं मोठं असेल कीं, मनुष्यास त्यावर चढून तें समग्र बघण्यास बघें लागावीं तर त्या सुंदरीला पाहताच, लोक भीतीनं पळू लागतील पळू ? हा म्हणे अलंकार ! अहो पद्धतशीर खोटं कसं बोलवां आणि तें किती प्रकारानं बोलतां यावं, हें शिकविणारं शास्त्र म्हणजेच अलंकारशास्त्र होय. त्याच्या आश्रयानं लिहिलेलीं हीं पंचमहाकाव्यं म्हणजे पंचमहापातकं होत. तीं आम्हीं मुलांस लहानपणींच शिकविणार. मग काय आश्चर्य आहे कीं खोटं बोलणं मनुष्याचा स्वभावच होऊन गेला आहे; एतदर्थ या माझ्या आश्रमांत अलंकारशास्त्र, काव्य, कविता, नाटक, कादंबरी, पशुपक्ष्यांच्या गोष्टी, या विषयांवरील सर्व ग्रंथ एकत्र करून, मीं स्थापनेच्या दिवशींच त्याची मोठी दोंडी केली आणि या असत्याच्या राखेच्या ढिगावर हें सत्याचं मंदिर उभारलं.

तिसरा शिष्यः—तर मग पंचतंत्र, हितोपदेश हे नीतिग्रंथहि त्याज्यच होत.

सत्यवान्:—सर्वस्वी. अहो ते नीतिग्रंथ कसले ! ते अनीति ग्रंथ आहेत. काय म्हणे घौडा म्हणाला, उंट हसला, उंदिर उद्गारला ! भिकार, धिकार, त्या असत्यवाद्यांना. त्यांचं नांव काढलं कीं अंगाची लाही होते.

दुसरा शिष्यः—ही लाहीची पण उपमाच झाली.

सत्यवान्:—क्षमा करा बरोबर धरलंत ! अंगाचा संताप होतो. माझ्या आश्रमांत एक वेळ मद्य प्यालं तर चालतं, कारण तें सत्य आहे. पण काव्य वाचणं खपत नाहीं. काय बाई तुम्हीं कां आल्यात ?

बाई:—माझ्या मुलाचं डोकं अतिशय दुखतं आहे.

सत्यवान्:—बाई, चार दिवस तुम्ही निर्भेळ सत्य बोला, तुमच्या मुलाचं डोकं हटकून राहील. काय ! अविश्वास वाटतो ! अहो तुम्ही सत्य बोललांत म्हणजे, तुमचं मन प्रसन्न राहील. मनांत प्रसन्नता आली कीं सात्विकभाव उदयाला आले. कीं तुमच्या आसपास सत्व आणि प्रसन्नता फैलावून मुलाचं डोकं दुखणं—म्हणजेच अप्रसन्नता दूर होईल. सत्यानं सर्व रोग दूर होतात.

तिसरा:—मला एक गोष्ट विचारायची आहे. पण ती एकांतांत आपल्याला विचारावीशी वाटते.

सत्यवान्:—सत्यागारांत, आणि एकांत ! तुम्हांला सत्यधर्म म्हणजे काय, हें मुळींच कळलं नाहीं. एकांत म्हणजे इतरांपासून कांहीं लपवून ठेवण्याची इच्छा. लपविणं म्हणजे असत्य. म्हणून सत्यधर्माचे अनुयायांस एकांतांत कांहींहि गोष्ट बोलण्याची वा करण्याची सक्त बंदी असते. आम्ही आमच्या शिष्य शिष्यिणींस नियम घालून दिलेला आहे कीं, जर तुम्हांस सत्यवक्ती संतति हवी असेल तर, प्रजनन हें देखील एखाद्या पापकृत्यासारखं अंधकाराचे पडदे सोडून करूं नका, तर स्वच्छ, स्पष्ट आणि सत्य प्रकाशाच्या सूर्यकिरणांत तुमचे गार्हस्थ धर्म आचरीत जा, म्हणजे संतति गर्भापासूनच सत्यवक्ती आणि निरोगी होईल. सध्यां गर्भाधानाचे सुमंगल समयींच असत्याचे संस्कार त्या बीजावर केले जात आहेत. कारण तें धर्मकृत्य एकांतांत लजेच्या आड लपून संपादन करण्याची घातक प्रवृत्ति आमच्यांत पडली आहे. तेच पशु पहा. लज्जा म्हण-

जेच असत्य-लपविणं म्हणजेच असत्य-एकांत म्हणजेच असत्य-या तिन्हीं अस-
त्यांची पशूंच्या प्रजनन प्रसंगीं मुळींच छाया पडत नसते म्हणून पशू कधींहि
असत्य बोलत नाहीत. जर एकांत, गर्भाधानासारख्या अत्यंत सुमंगल आणि
गंभीर धर्मकृत्यांसहि, असत्याचे स्पर्शानं, पापी ठरवितो तर इतर प्रसंगीं एकां-
तांत बोलणं, हें किती असत्यप्रद असेल हें काय सांगायला हवं !

पहिला:—बरं, उघड सांगतो, काल सकाळीं सूर्य उगवतांच—

सत्यवान्:—खोटं. सूर्य उगवत नसतो. पृथ्वी फिरतां फिरतां सूर्य दिसूं
लागतो. (मार्गे पडद्यांत मुलांचा गोंधळ होतो.) कायरे कृष्णा, आंधळ्या
मुलांनो काय गोंगाट आहे रे ? (मुलें भीत भीत येऊन.)

कृष्णा:—काहीं नाही, आम्ही खेळत होतो.

सत्यवान्:—आतां काय करावं ? अरे खेळत होतो म्हणतोस आणि तरी,
काहीं नाही, असं कसं म्हणतोस ? काहीं नाही, असं म्हणण्याची खोड मोठ-
मोठ्या साधुसंतांनाहि लागली आहे ! अरे हा तूं, हा मी, हे लोक; या वस्तु
सर्व डोळ्यासमोर असतांना, काहीं नाही, काय म्हणालास ? या आश्रमांतील
विद्यार्थींच जर असं खोटं बोलतील तर मग इतरांना काय दोष ? काय काम
आहे ? काहीं नाही, थोडे रुपये पाहिजे होते ! काय आणलं आहे रे ? काहीं
नाहीं, एक घोडा आणिला आहे ! अरे, हें कोण असत्य. एवढा मोठा घोडा
आणलास, नी काहीं नाही काय म्हणतोस ? परवां त्या चोखामेळ्याला रस्त्यां-
तून घरीं परत जाताना पाहिलं. मार्गे लोक त्याला धक्के मारीत होते आणि
देवळाचे वाटेवर येशील तर, हाडं मोडून टाकूं म्हणून धाक दाखवीत होते. मी
सहज विचारलं, चोखा ! काय झालं ? तेव्हां तो म्हणाला, काहीं नाही, लोक
जरा रागावले आहेत माझ्यावर ! ही परा शांति का असत्याची पराकाष्ठा !
एवढा मार खात होता आणि म्हणाला काहीं नाही !

प० शिष्य:—पण आचार्यांना त्याची दया आली असेल ?

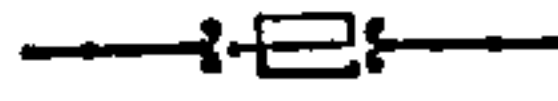
सत्यवान्:—मुळींच नाही. तो पक्का थापेबाज आणि असत्यवादी आहे.
त्या दिवशीं भजन करितां करितां देवाला म्हणाला, तूं माझा प्रियकर आहेस
आणि मी तुझी राधा आहे ! वाः ! असली मिशाळ रांकट राधा आहे म्हणूनच

तर, तो देव तिला येऊन भेटण्याचे स्थानीं कोस कोस दूर पळत आहे ! या संतांना स्वतःला ' बायको ' म्हणून घेण्याला लाज वाटत नाही ! कोणी कोणी तर देवालाहि स्त्री बनवायला कचरत नाहीत. ' माझी विठई माउली ' म्हणून या संतांना ओरडतांना ऐकून, या त्यांच्या निर्लज्ज आणि बायकी खोट बोलण्याच्या खोडीचा मला इतका संताप येतो की त्या सर्वांना या चोख्यासारखंच चोपून काढावंसं वाटतं. अहो, तुमच्या माझ्या भक्तांनीं वा पुत्रांनीं उद्यां तुम्हांला किंवा मला जर साडी चोळी नेसवून बांगड्या भरून बायकांच्या नांवानं हांका मारायला आरंभ केला तर किती चीड येइल ! तशीच विठ्ठलाला ' विठई ' म्हटलं जातांना येत नसेल का ?—(मुलांस) बरं, काय खेळत होतांत तुम्हो ?

मुलें:—लपंडाव.

सत्यवान्:—(उठून हताशपणें सुस्कारे टाकित) हाय, हाय ! या जगाला मी असत्याचे रोगापासून कसा मुक्त करूं ? सत्यागारांत लपंडाव ? लपं म्हणजे लपणं, जाणून बुजून आपण असतो. तिथं, नाही असं भासविण्याची कला अभ्यासणं, आणि त्या लपंचा डाव म्हणजे लपंडाव ! मूर्तिमंत असत्याचा अभ्यास ! मुलांनो या आश्रमांत लपंडाव, आंधळ्या कोशिंबिरी, आठ्या पाठ्या, इत्यादि लुच्चेगिरीचे असत्यमय खेळ खेळण्याची, यापुढं सक्त बंदि करण्यांत येत आहे. मुलींना, भातुकली, बाहुली, इत्यादि खेळ निषिद्ध. थंड चुलींत फुंकून, मी सासू स्वयंपाक करितें, तूं सून हा भात वाढ, असं धडधडित ढोंग करित बसणं म्हणजे भातुकली ही भातुकली नाही—ही कुलाचा घात करणारी घातुकली होय. मुलींच्या हातीं बाहुली देणं, म्हणजे तिला खोट बोलण्याचा पहिला पाडा शिकवणं होय. लांकडी बाहुली रडते, तिला निजीव, म्हणून आई मुलीला सांगते, हाय, हाय ! मग ह्याच मुली मोठेपणीं, आईलाच नव्हेतर नवऱ्यालाहि, त्याच मुलीच्या नांवानं रडत असतां पातिव्रत्याच्या थापा मारून, निजविण्यांत पटाइत होतात, यांत काय आश्चर्य ? अशा असत्यानं पछाडलेल्या जगांत सत्याची प्रस्थापना कशी करूं ? शिष्यहो, सध्यां आम्हीं विसावा घेणार, तुमचे अर्धवट राहिलेले प्रश्न उद्यां विचारा.

प्रवेश २ रा.

श्री. जाफरअल्ली:—आमच्या येथील सुभेदार बंगषखान यांनीं आम्हां मौलवींना, जेव्हांपासून हिंदूंना बाटविण्याच्या कामावर नेमिलें, तेव्हांपासून या जाफरअल्लीनें सर्वांत जास्त काफरांस इस्लामची दीक्षा दिली. याविषयीं सर्वापेक्षां जास्त सुंदर परीं अल्लाताला मला देईलच. परंतु या लोकींहि, आमची कांहीं कमी चैन चालत नाहीं. एक हिंदु बाटविला कीं, शंभर रुपये छणछणित मोजून घेतलेच आम्हीं सुभेदार साहेबांकडून ! अकबर बादशहापेक्षांहि मीं अधिक हिंदु बाटविले. कारण अकबरापेक्षां सूक्ष्म दृष्टीनें हिंदु धर्माचें निरीक्षण करून, मीं त्यांच्या चिखलांतील कच्चा दुवा वरोबर निवडून काढला. अकबर बादशहानं हिंदु लोकांस बाटविण्यासाठीं म्हणून ब्राम्हणांच्या सभा करून वाद करविले. आणि स्वतःच वाटून हिंदु झाला. या ब्राम्हणांस बाटवायला जावं तर ते विचारणार, तुमच्या धर्मांत नवीन तत्त्व कोणतें आहे ? आतां तत्त्ववित्त्व म्हटलं कीं मठा चक्कर येऊं लागते.—अकबरानं रूमशामपासून दिल्लीपर्यंत शेंलडों मौलवी आणि इस्लामचे घुरंधर धर्मज्ञ जमविले. पण त्यांची ज्या ब्राम्हणांच्या तर्कशक्तीपुढं गाळण उडाली तेथें हा जाफरअल्ली कोणच्या झाडाचा पाला ? क्षत्रिय बाटवूं म्हणावं तर त्याला पाहिजे जहागीर किंवा बादशहाची मुलगी. आतां वैश्य शूद्रांकडे जावं, तर ते म्हणणार, मुसलमान होऊन आम्हांस विशेष लाभ काय ! जे धंदे आम्हीं इकडे करितों तेच तिकडे करित राहणार, मग उगाच आमच्या कुळाला काळिमा लावून, 'बाटगा' म्हणवून कां व्या ? अशा रीतीनं या चार वर्णांतील हिंदूंम शेंडी मुंडायला लावणं इतकं कठिण जातं कीं, अकबराचो साम्राज्य सत्ता देखील तें काम मनाप्रमाणं करण्याला असमर्थ होते. पण या मौलवी जाफरची युक्ति पहा, या पट्ट्यानं महारवाडा गांठला. वरील चारी वर्णांना बाटवायला, एक लाठीचा कोटिक्रम तेवढा परिणामकारक ठरतो. पण महारांना—अस्पृश्यांना बाटवायला कोटिक्रमच लागत नाहीं. एकदां त्यांचा हात धरावा आणि कानाला लागावं कीं, ते बघ तुझे हिंदु कुच्याला शिवतात, कुच्याला घरांत येऊं देतात, त्याला पंचवटीच्या रामाच्या देवळांत, पंढरपुरच्या

विठोबाच्या देवळांत किंवा काशीच्या देवळांत शिरून प्रदक्षिणा घालू देतात, पण तुला मनुष्याला घालू देत नाहीत. पुरे, इतकं कुजबजलं कीं विटला तो हिंदु धर्मीला. तसंच दुसऱ्या कानांत कुजबुजावं कीं, तूं मुसलमान हो, कीं आत्तां तेच हिंदु तुला शिवतील, घरांत येऊं देतील, घोड्यावर बसू देतील, नव्हे, तुझ्यापुढं कुर्निसात करतील. ” कीं फिटलाच त्यांचा संशय आणि चिकटलाच तो मुसलमानी धर्मीला. अशा रीतीनं, धर अस्पृश्य कीं कर मुसलमान, कीं घे शंभर रुपये छणछण मोजून पारितोषिक म्हणून ! असा या मौलवी जाफरअल्लीचा तडाखा चालला आहे. याविषयीं मुख्य आभार हिंदु धर्माचेच मानले पाहिजेत. अस्पृश्यतेची रूढि पाडून आणि राखून, हिंदु धर्मानं आम्हां मौलवींना हिंदु धर्म नाशाचे कार्यां मनःपूर्वक साह्य दिलं आहे. हिंदु धर्म कधींहि न बुडो, म्हणजे हिंदु धर्म आम्हीं हां हां म्हणतां बुडवून टाकूं. प्रथम अस्पृश्य बाटवावे आणि मग, त्यांच्या संख्याबळानं प्रबल झालेल्या इस्लामानं, तत्त्व म्हटलं कीं तरवार उपसून या तत्त्वज्ञ ब्राह्मणादिकांस मुसलमान बनवावं हें धोरण, हा कार्यक्रम. हें आलंच माझं नवं सावज धांवत धांवत माझ्या गोळीच्या टप्प्यांत.

शंकरः—(प्रवेश करून) मौलवीजी, कमलिनी मुसलमान झाली आहे, ही तुमची बातमी खरी आहे ना ?

मौलवीः—अह्लाची शपथ. इब्राहिमखानानं मला प्रथम तुमची सगळी माहिती सांगितली. कारंजावर हिंदु लोकांनीं जो तुमचा छळ केला, तो ऐकून माझं हृदय कासावीस झालं. मी तसाच तुमच्या शोधाला लागलों. तूं आणि तुझा तो किसन ह्यांना बांधून चौकीवर आणलं असतां, मीच मध्यें पडून सोडून दिलं. इब्राहिमकडून कमलिनी मुसलमान झाल्याची आणि तुझ्या भेटीची मार्ग-प्रतीक्षा करीत असल्याची बातमी काढली, आणि तसाच तुला गांठून ती तुला दिली. इब्राहिम इतकं देखील म्हणाला कीं, शंकर मुसलमान होत असेल तर, सुभेदार स्वतः त्याचं लग्न कमलिनीशीं लावून देऊन, दोघांना एक जहागिरीहि देणार आहेत. यांतील एक अक्षरहि खोटं नाही. (स्वगत) तें खरंच. एक अक्षर कां, दहा पांच अक्षरं खोटीं नाहीत. बाकी सगळीं खोटीं आहेत. पण तीं खोटीं नाहीत म्हणून मी कुठं म्हटलं ? एक अक्षर खोटं नाही, इतकंच मी वचन दिलं आणि तें खरं आहे.

शंकरः—मौलवी, माझ्या मित्राला—त्या किसनला—भेटून, माझ्यासारखीच त्याची समजुत पाडाल का ? हें पहा, मी मुसलमान होण्याचा निश्चय, हा कांहीं कमलिनी मिळण्यासाठीच केला नाही.

मौलवीः—क्षमा कर, मध्ये बोलतो याची. परंतु तू अगदीं यथार्थ तेंच बोललास, कारण जरी तू हिंदु राहून तुला कमलिनी—न बाटलेली कमलिनी—मिळाली तरी काय ? पुन्हां तुम्हीं दोघें त्या महारवाड्यांतच जाणार ना ? म्हणजे हिंदु महार म्हणून, त्या दिवशीं तुमचा जो छळ झाला, तो शेंकडों वेळां तसाच होणार नाही का ? कमलिनीची, महारीण म्हणून विटंबना, लुच्चे स्पृश्य हिंदु तुझ्या डोळ्यांदेखत, तू महार आहेस तोंवर करणारच. तेव्हां कमलिनीची एक दिवसापुरती सुटका झाली तरी उपयोग काय ? तेंच, तू मुसलमान हो कीं, कमलिनी बिबीसाहेब होऊन ब्राह्मणींच्यापेक्षां जास्त सुखांत आणि विलासांत जन्मभर लोळेल; तिची जन्माची खरी सुटका होईल.

शंकरः—हें तुमचं म्हणणं सत्य आहे.

मौलवीः—शंकर, तुमच्या सर्व छळाचं मूळ कारण म्हणजे तुमची अस्पृश्यता नव्हे काय ?

शंकरः—निःसंशय.

मौलवीः—शंकर, तुम्हीं हिंदु आहांत तोंपर्यंत, ही अस्पृश्यता दूर होण्याची कांहीं तरी आशा आहे का ?

शंकरः—सध्याच काय, पण पिढ्यान् पिढ्या देखील कांहीं आशा दिसत नाही.

मौलवीः—मग हा सगळा छळ, या एका 'हिंदु' शब्दाला आपलं म्हणून समजणाऱ्या आत्मघातकी भाभडेपणाचाच परिणाम नाही का ?

शंकरः—अगदीं बरोबर.

मौलवीः—मग वेड्या, पुसून टाक तो शब्द मनाच्या पाटीवरून. एक यःकश्चित् शब्द ! तोंडाची वाफ ! आणि त्या यःकश्चित् शब्दासाठीं, जन्माचा नाश ! सोड, तो शब्द, म्हण, 'हिंदु' नाही—कीं या वाक्यासरशीं तू महारवाड्यांतून मंदिरांत येशील; पशूंतून मनुष्यांत येशील; प्यादाचा फर्जी होशील. इतकंच नव्हे तर तुझे इतर अस्पृश्य बंधु, तुझं उदाहरण पाहून मुसलमान

होतील आणि तुझ्याप्रमाणंच वैभवाचा उपभोग घेऊन लोपतील; तू एका जातीचा उद्धार कर्ता होशील. म्हण मी 'हिंदु नाही.'

शंकरः—नाहीं ! मी हिंदु नाही ! झाला माझा निश्चय; हा पहा, हा हिंदु शब्द मी माझ्या भालावरून पुसून टाकला,—उपजत घुसलेल्या एखाद्या शल्यासारखा हा हिंदु शब्द, या माझ्या हृदयांतून उपटून काढला, हा मी पायांखाली तुडवला ! बोला, मुसलमान होण्यासाठी काय मुख्य विधि मी केला पाहिजे ?

मौलवीः—काहीं एक विधि नको. हिंदु धर्माचा तीव्र निषेध, हाच मुसलमानीधर्मग्रहणाचा मुख्य विधि. तो तू केलाच आहेस. आतां हे चार शब्द तेवढे म्हण 'ला इला हा इल्लिहा महंमद रसूलल्ला !'

शंकरः—(ते म्हणून) पण मला याचा अर्थ कळला नाही.

मौलवीः—चिंता नाही. तुला हिंदु धर्मात राहण्याचा अनर्थ कळला आहे ना ? मग मुसलमानी धर्माचा अर्थ नाही कळला तरी चालेल. परवां तू मशिदींत ये. मी तुला सुभेदारांना भेटवीन. आतां तुझ्या त्या किसनची चिंता सोड. अस्पृश्यता सुटतांच, हिंदूंचा मुसलमान होतांच, तुझ्या परिस्थितींत केवढा फरक पडला ! आणि ईश्वरानं तुझी किती भरभराट केली हें पाहतांच, न बोलतां किसन मुसलमान होईल. अरे तोच काय, तो चोखा भेळा देखील मुसलमान होईल. आतां परवां सुभेदारांच्या परवानगीनं कमलेची आणि तुझी भेट घालविण्याचं ठरवूं. तू मशिदींत भेट. जा आतां, आजपासून तू मुसलमान झालास, मनुष्य झालास. तू शंकराचा आतां शिकंदराखान झालास, जा.

शंकरः—(जातां जातां स्वगत) याचे शब्द माझ्या कानांत कसे वाणासारखे असह्य दुःख देत आहेत. पण पूर्वीच्या त्याच हिंदूंच्या 'धेडा, धेडा' या शब्दांनीं होणाऱ्या असह्य दुःखाला या नव्या दुःखाचा छेद दिलाच पाहिजे, तेव्हांच दुःखाची बाकी पूज्य उरेल. [जातो.]

मौलवीः—अह्ला ! आणखी शंभर रुपये पडले माझ्या पदरांत. आतां, खरं म्हटलं म्हणजे कमलिनी मुसलमान झालेली नाही. ती कुठं आहे, हें मला पक्कं ठाऊक नाही. परंतु या गोष्टी खोऱ्या आहेत हें तरी त्याच्या डोक्यांत कुठं

आलं ? बहुधा थापाथापी करून तें लक्षांत येऊं देणार नाही म्हणा आम्हीं, आणि आलं, तरी माझे शंभर रुपये कांहीं बुडणार नाहीत. शंभर रुपये मला मिळवून देण्यांत जस हिंदु धर्मानं साध्य केलं, तसंच मिळवलेले शंभर रुपये मजपासून कोणीहि हिसकावून घेऊं नये म्हणूनहि, हिंदु धर्मच मला साध्य देईल. याला हिंदु धर्मातील अस्पृश्यतेच्या तत्त्वानं, मुसलमान होण्याला प्रवृत्त करून आयतं माझ्या दारांत आणून लोहून दिलं. आतां त्याला मी लाथाडलं, त्याला उपरति झाली, मी सगळ्या गप्पा मारल्या म्हणून हा चिडला आणि म्हणाला कीं 'मी होतो पुनः हिंदु' तरी याला जन्मभर माझ्या घरांत कोंवून, मुसलमानाचा मुसलमान ठेवण्याचं कार्यहि, आतां तोच हिंदु धर्म करील. मौलवीचं काम म्हणजे केवळ आलेल्या हिंदूस कलमा पढविणं; बाकी सर्व काम हिंदु लोक आपण होऊन करितात. गर्भातून आलेला बालक जसा पुनः गर्भांत जाऊं शकत नाही, तसा हिंदु लोकांतून कोणी एखादा मुसलमान झाला कीं तो पुनः त्यांच्या समाजांत जाऊं शकत नाही ! अस्पृश्यता त्याला हिंदु धर्माचे बाहेर ढकलते आणि पतित तो पतितच म्हणून अंगिकारलेलं अपरावर्तन हिंदु धर्माचं दार. त्याला कधींहि परत उघडीत नाहीं. हिंदु धर्माचे दारांतून वाटेल तो बाहेर जाऊं शकतो, पण आंत मात्र कोणी येऊं शकत नाहीं. तेव्हां आतां देवा ! अल्ला ! या हिंदु लोकांस दोन गोष्टी करण्याची बुद्धि तूं कधींच देऊं नकोस. अस्पृश्यता-निवारण आणि शुद्धि या दोन गोष्टी, हिंदु लोक जांवर करीत नाहीत, तोंवर मुसलमानी सत्तेची आणि प्रसाराची भरभराटच होत जाणार !

प्रवेश ३ रा.

—

वारांगनाः—

पद (नाचाच)

भोगोनियां घे घे, फुलत्या मे तारुण्याला । रति रंगा लुटि जा ।
अनंग हा संचारला । गुंफिये जां वसंत तों कुसुमासि
माळिणि झणि मे ॥ धू० ॥

नारंभटः—‘सुमुखश्चैकदंतस्य कपिलो गजकर्णकः’ एकदां जेहेत्ते काय झालं कीं, हे सुमुखी, कपिल नांवाच्या ऋषीला शंकरानं शाप दिला कीं, तूं रोगाकांत होशील. तेव्हां, कळतंना तुला ?

मालिनीः—थोडं शब्द फोडून सांगावं.

नारंभटः—सुमुखे ! एकदां, तस्य कपिलो गजकर्णकः म्हणजे, हे सुमुखे, एकां काय झालं कीं, ‘तस्य कपिलो’ म्हणजे त्या कपिल ऋषीच्या, ‘लंबोदरस्य निकटो’ म्हणजे ढेरपोटाच्या अगदीं खालींच. कटौ म्हणजे कटीला, ‘गजकर्णकः’ म्हणजे जेहेत्ते भयंकर गजकर्ण झालं ! काय सांगावं तें दुःख ! आग ! आग ! त्या ऋषीला झालेल्या त्या गजकर्णाच्या आगीनं त्याच्या अंगाची लाही लाही होऊं लागली !—कपिलो गजकर्णकः !! (म्हातारीस) हं दूर म्हणून सांगितलं ना ? किती पुढं येतां तुम्ही, पोथी आहे. मी कसा आसनस्थ बसलों आहे, असं स्थीरासन घालून बसावं. (पडद्यांतून हांका मारतात.) मावशी, अहो मावशी, पाटीलवुवा हांका मारताहेत.

मावशीः—जाऊं का थोडीशी ?

नारंभटः—हो, हो तर, थोडीशी कां ? सगळ्याच्या सगळ्या जा. पाटील वुवा बोलावताहेत. उभं पंढरपूर त्यांचा शब्द झेलीत असतं (मालिनी उठूं लागली हें पाहून) हं, हं, हें काय ? अध्याय अर्धाच टाकून का कुणी तरुण मुली पुराणांतून उठत असतात ? आतां जो अध्याय मी सांगणार आहे तो, मावशींनीं आपल्या आयुष्यांत पूर्वीच वाचून टाकला आहे. तेव्हां मावशी गेल्या तरी चालतील.

मावशीः—बैस बाळे, मी आलेंच आतां. (जाते.)

नारंभटः—(स्वगत) हं, हीच निर्वाणीची वेळ ! शापादपि शरादपि ब्रह्मणाचा वच्चा आहेस, नारंभट, कर धीर ! (मावशी गेली हें पाहून) गेली का मावशी ? असेल हो तिथं कुठें ?

मालिनीः—असे ना ? तुम्हीं आपले त्या स्थीरासनावरून, बसून पुराण सांगा, म्हणजे झालं. ती गेलीच आहे.

नारंभटः—तेव्हां रूपावलि नांवाची गोपी, काय तिचं सौंदर्य सांगावं—
अग, हनुवटी म्हणजे (तिच्या हनुवटीस हात लावण्याला सरकतो).

मालिनीः—हं जरा मागें वसावं, पोथी आहे ! (मागें सरते.)

नारंभटः—(पोथी दूर सारून उभा राहतो) मालिनी ! लावण्य-
शालिनी ! ही बघ पोथी, त्या मावशीसारखी दूर सारून दिली. आतां तुझ्या
माझ्यामध्ये, न मावशीची आडकाठी, न पोथीची. आतां तर जवळ—अगदीं—
जवळ—यायला कांहीं हरकत नाही ना ?

मालिनीः—असं काय अगदीं आंगाशीं लगटायचं ? मी क्षत्रियाची
मुलगी आपण ब्राह्मण !

नारंभटः—अग म्हणूनच तर, आपल्या प्रीतिसंगमाला शास्त्राची मुळींच
हरकत नाही. ह्यालाच तर अनुलोम आणि प्रतिलोम पद्धति म्हणतात.

मालिनीः—म्हणजे काय ?

नारंभटः—अग वेडे, अनुलोम म्हणजे, जर एखाद्या ब्राह्मणाचें प्रेम
एखाद्या क्षत्रियेवर बसलं आणि तिचंही त्या ब्राह्मणावर प्रेम असलं (स्वगत)
अहाहा, काय पण लज्जावती आहे ? ती माझी लाडकी, किंचित् तोंड फिरव-
ल्यानं, तें मुरका मारलेलं मुखकमल किती शोभत आहे. (उघड) आणि जर
ती क्षत्रिय कन्यका केवळ संकोचानं त्या ब्राह्मणाला एकांतात पाहून, अशी
किंचित् पाठमोरी होऊन उभी राहिल तर त्या ब्राह्मणानं तिच्याशीं अनुलोम
विवाह करावा. लोम म्हणजे केंस आणि अनु म्हणजे मागून, म्हणजे असं
तिच्या केंसांमागून म्हणजे लजेनं वळवलेल्या पाठीमागून जाऊन असं तिच्या
मुखाचं—ध्यावं, आणि तिनं तें—द्यावं.

मालिनीः—पण अर्थ म्हणजे आचार नव्हे. तें करून न दाखवतांही,
मला अर्थ कळेल. आतां प्रतिलोम म्हणजे काय ? पण दुरून बोला हो जरा.

नारंभटः—सांगतों. अनुलोम आणि प्रतिलोम, दोन्ही विवाह पद्धति
सांगतों. मग, मग तूं त्यांतून वाटेल त्या पद्धतीनं माझा स्वीकार कर. अनुलोम
पद्धतीनं केंसांमागून येऊन, म्हणजे पाठीमागून येऊन, पाणिग्रहण केलं
असतांही, जर ती क्षत्रिय सुंदरी त्या आपल्या आवडत्या ब्राह्मणाला, लजेनं

जग भारि चंचल ? मुग्धे । म्हणोनिची भोगुनि झणि ते ।
देवा हिन करमे त्याधिण, रचि पुन्हां त्यातें । जारे दूरि उद्यां,
जवाळि ये रम्य सद्यां । सद्या पिई गीता गाई, आळिंगि या
भदना वेगें ॥ १ ॥

गंगाजी:—कमले ! काय वाई, ही निजली देखील ! या माझ्या काम-
मंदिरांतील विलासी संगीतानं, समाधी लागलेल्या योग्याची देखील झोंप-
मोड होते, तिथं हिला झोंप लागली ! आजपर्यंत मी नानाप्रकारं हिला इथं
रमविण्याचा प्रयत्न करित आले, पण इला माझ्या या सर्व भोगांचा, कसा
अगदीं उदास कंटाळा वाटत असतो, पण स्वभाव किती गोड म्हणून सांगावा !
मी बोलून चालून वेश्या. माझ्या दैहिक सौंदर्यानं, आजपर्यंत हजारों जणांना
मोहित करून टाकलं असेल. पण हिच्या आत्मिक सौंदर्यानं आज त्या मलाहि,
मुग्ध करून सोडलं आहे; कोण म्हणेल, ही महाराची मुलगी म्हणून ! हं पण
ह्या माझ्या वाक्यांत देखील, मी हें गृहीत घेतलंच कीं, महारांत अशी सुंदर
आणि सच्छील माणसं निपजणं कठीण ! जसा कांहीं तशीं माणसं निपजण्याचा
मक्ता ब्राह्मण क्षत्रियादि वर्णानाच मिळालेला आहे. तरी बरं मी स्वतः मरा-
ठ्याची मुलगी आहे ! आणि बालपणीं वैधव्याच्या गर्तेतून वर निघण्यासाठीं
वेश्येच्या हाताचा आधार घेण्यालाहि मागंपुढं पाहिलं नाही ! महाराच्या
कुळांत अशी सच्छील पोर निपजली हें आश्चर्य नाही. मराठ्यांच्या कुळांत
माझ्यासारख्या वेश्या निपजतात हें खरं आश्चर्य ! खरं पाहिलं असतां, या
माझ्या वेश्या मंदिरांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, महार, मांग, हिंदु वा
मुसलमान, जो कोणी येईल त्याची जात गोत न विचारतां, मनुष्य म्हणून
स्वीकारला जातो. जातगोताचीं सोंगं, बन्नें उतळून ठेवावीं तशीं टाकून,
मनुष्य जसा असतो तसाच, वेश्यागारांत प्रकट होतो. त्याप्रमाणं हजारों
प्रसंगीं तो तो प्रकट झाला असतां, जातिभिन्नताप्रदर्शक वैधर्म्य, ज्या मलां
कोणांतहि निमर्गतः असलेलें आढळलं नाही, त्या मला, महारांत ही अशी
पोर निपजावी याचं आश्चर्य वाटावं, हें मात्र खरं आश्चर्य होय ! लहानपणचे
संस्कार मनाला असे नकळत चिकटून राहतात. झाली वाटतं जागी ! कमल

उठ वाळ, आज आतां खातेसना थोडंसं ! (कमला उठते) कमले, आम्हीं वेश्या-प्रीतीचा आव आणण्याचा सराव आम्हांला असतो हें खरं, पण तुला देवाची शपथ घेऊन सांगतें कीं, तुझ्यावर मी पोटच्या पोरीसारखं प्रेम करीत आहे.

कमलिनी:—(स्वगत) काय करूं ? वास्तविक या वेश्येच्या अंगाशीं लटकण्याची मला कशी किलस येत आहे. पण हिच्या या प्रेमळ शब्दांच्या मृदुल पाशांत माझं हृदय जवळ जवळ धरलं गेलं आहे (उघड) मला थोडं पाणी पाहिजे आहे.

गंगाजी:—होय ना, आतां आणतें जाऊन. बाळे, असं तूं होऊन काय तें माझ्यापाशीं मागितलंस ना, म्हणजे फार आनंद होतो मला. (तिच्या तोंडाला कुरवाळते आणि पाणी आणायला जाते.)

कमलिनी:—देवा ! मी कुठं येऊन पडलें आहे !

पद.

प्रभु कुठें विमल मधु, पुण्य ती, फुलवाडी । जी मधें जीवाची मम मालती फुलली ते ॥ धृ० ॥ आणि नरकवाडी, गदळ ही, तृष्णेच्या कृमीमधें । मी पडे जिथं आज ते ॥ १ ॥

त्या मेल्यांनीं कारंजावरून पळवून मला इथं लपवून ठेवलं आहे. माझा किसन कुठं असेल ? माझा शंकर कुठं असेल ? माझा शोध करित वणवण हिंडत असतील. माझ्या प्रियकराची आठवण होतांच, माझं हृदय दुभंग होऊं पहात आहे. मला आतां कोणाच्या तरी गळ्यांत पडून, पोटभर रडावंसं वाटत आहे.

गंगाजी:—(प्रवेश करून) हें काय ? डोळे कां पुसते आहेस ? कमले, हें घे पाणी, रडूं नको अशी. तुला तुझ्या प्रियकराची आठवण होते आहे, नाही ? कमळे-कोणा तरी प्रियजनाला दुःख सांगावं असं तुला वाटतें नाहीं ? कमळे, आम्हां वेश्यांना इतरांचे मनोविकार मुद्रवरून ओळखण्याची आवश्यकता वारंवार पडत असल्यानं, दुसऱ्याच्या भावभावनांशीं समरस होण्याची, आमच्या सहानुभूतीची शक्ति सहजच फार विकसित झालेली असते. ती सहा-

नुभूति आम्ही लपवूं शकतो, दावूं शकतो, पण मारूं शकत नाहीं. म्हणून, बाळ, तुला पाहतांच मी समजलें कीं, तुला कोणाला तरी आपलं म्हणावंसं वाटूं लागलं आहे. ते पहा, तुझे दुःखी प्रेमानं फुरफुरणारे ओंठ आणि गाल ! तुला कोणाच्या तरी पोटाशीं लगटून, गळ्यांत पडून रडावंसं वाटतं आहे ? ये, ये तर ! (कमला तिच्या गळ्यांत पडून स्फुंदून स्फुंदून रडते.) पड अशी माझ्या गळ्यांत. हें वध, तूं मला आई मान म्हणून मी आग्रह करित नाहीं. कारण त्या तुझ्या पवित्र आईचे नांवावर माझी सांवली पडल्यानं तें विटाळेल. परंतु तूं जरी मला आई मानीत नसलीस तरी, कमळे, मी तुला आपली मुलगी मानली आहे. म्हणून तरी तुझ्या प्रेमावर माझा थोडा अधिकार तूं मानावास ?

कमलिनीः—गंगाजी, हे तुमचे अत्यंत जिव्हाळ्याचे शब्द, अमृताच्या विंदूसारखे, माझ्या प्रिय वियोगांत तृषित आणि तप्त झालेल्या मनाला, गोड वाटत आहेत. मी आज सर्वस्वीं तुमच्या हातांत आहे. मी मुलगी म्हणून न मानतां बटिक म्हणून जरी ठेवलं तरी, मला कांहीं प्रतिकार करितां येणं शक्य नव्हतं, असं असतां, तुम्हीं ज्या अर्थीं आजपर्यंत मला आईसारख्या प्रेमानं वागवित आल्यात, त्याअर्थीं तुमच्या प्रीतीविषयीं माझ्या मनांतील विकल्प मावळत चालले आहेत; यांत कांहीं आश्चर्य नाही. मला आतां मायेचं कोण उरलं आहे ? तें आतां तुम्हीच आहांत. खरं सांगूं का, मला तुमच्या मंदिराची, निवासाची, वर्तनाची, येथे येणारे माणसांची, येथील वासाची, विलासाची, रूपाची, प्रत्येक वस्तूची किळस येते आहे. क्षमा करा मला, पण—

गंगाजीः—कमल. तुला क्षमा करायच्या इच्छेपेक्षां, तुझीच क्षमा मागायची इच्छा माझ्या हृदयांत उसळत आहे. कमले, तूं जे शब्द बोलते आहेस, ते शब्द मला नवीनच ऐकूं येत आहेत, असं नाहीं. हें पहा, माझ्या हृदयाच्या ज्या मंदिरांत मी रहात असलेली तुला दिसतें आहे, त्या या काम-मंदिराची तुला किळस आली आहे. परंतु माझ्या हृदयभवनांत हें एकच मंदिर आहे असं नाहीं. याच्यावर आणखी एक भावमंदिर आहे. त्यांत एक देदीप्यमान देवता निवसत असते. माझ्या हृदयभवनांतील तेंच देवघर होय. तेथील

तेजानं माझे हे चर्मचक्षु दिपतात. म्हणून मी त्या देवमंदिरांत न जातां बहुधा काममंदिरांतच, माझ्या दृष्टीला झेंपेल इतकाच परिमित प्रकाश पाडणारीं हीं कांचेचीं भौतिक झुंबरं लावून रहात असतें. तथापि त्या माझ्या हृदयभवनांतल्या देवघरातील देवतेचे शब्द इथंहि माझ्या कानावर मधून मधून येऊन पडतात. ते शब्द, जें तूं बोललीस, तीच भाषा बोलतात. आज कित्येक दिवस तूं, या अप्सरांसहि दुःसाध्य अशा उपभोगांचा धिक्कार करीत, अन्नपाण्यालाहि विटलेली होऊन, केवळ आपला हिंदुधर्म कसा राखतां येईल, या विचिंतनेंत झुरत बसलेली जेव्हां जेव्हां पाहतें, तेव्हां तेव्हां माझ्या विनंतीचा तूं अन्हेर केलास याविषयी मला राग न येतां, तुझ्या या धर्मभक्तीचा आदरच वाटूं लागतो.

पद.

गमसी ग मातें । देवीची तूं मूर्ति ॥ धृ० ॥

हृदयांतिल मम देवघरांतिल पुण्य सतेजा अहा ॥ १ ॥

कमलिनी:—गंगाजी, तर मग तुम्ही माझ्या या निर्धाराचा भंग करण्याचा प्रयत्न यापुढं करणार नाही ना ? गंगाजी, मला धन नको, मान नको, माझ्या प्रियकरांची पुनः मला भेट घडवली नाहीत तरी चालेल, एक वेळ माझ्या लज्जेचा बळी पडला तरी चालेल, पण त्या दुष्ट इब्राहिमखानाचा किंवा कोणत्याहि मुसलमानाचा स्पर्श माझ्या कौमार्याला अपवित्र करूं शकूं नये. इतकं दान मला द्या. त्या दिवशीं ज्या ब्राम्हणानं मला इथं पळवून आणलं—

गंगाजी:—त्या नराधम नारंभटाचं नांव काढूं नकोस !

कमलिनी:—नराधम खराच पण तरीहि अधमाधमपणा त्यानं केला नाही, हेंच मी आपणाला सांगत होतें. त्यानं, मला पळवून आणतांना वाटेंत जेव्हां इब्राहिमखान मला विलगूं लागला तेव्हां, साफ उलटून उत्तर दिलं कीं, जर तूं या हिंदु मुलीला तिच्या इच्छेविरुद्ध वाटवशील तर, मी आत्तांच्या आत्तां जाऊन सुभेदार बंगषखानाला ही वार्ता कळवीन, आणि तुझ्या लावडींतून हिला सोडवीन. इब्राहिमला सुभेदाराला न कळत मला ठेवायची आहे. कारण सुभेदाराला मी दिसतांच, तो मला स्वतःच्या भोगासच बळी देईल, अशी इब्राहिमला

धास्ती आहे. तेव्हां तों मागे सरकला. त्या ब्राह्मणाला तुम्हीं आत्तां नराधम म्हणाल्यात. त्यानं माझी विटंबना केली पण त्या नराधमानं देखील, मुसलमानाला माझी विटंबना करूं दिली नाही. ज्या अर्थी आपण त्या ब्राह्मणाला नराधम म्हणण्याचा अधिकार बाळगतां, त्या अर्थी आपण तर मला, मुसलमानाच्या वाऱ्याचाहि विटाळ होऊं देणार नाही, अशी मी आशा बाळगते. विजयनगरच्या राज्यांत, कोणा एका सेनाराची पोर त्या हिंदु राजाला सोडून, मुसलमान राजाला वश झाली, म्हणून माझी आई लहानपणीं मला गोष्ट सांगे आणि तिची निंदा करून म्हणे, एखाद्या मुसलमान बादशहानं जर मला वरूं पाहिलं, तर मी एखाद्या हिंदु भंग्याचा हात धरीन, पण त्या अहिंदू राजाच्या तोंडाकडे थुंकून देखील पहाणार नाही ! त्या आईची मी मुलगी आहे. माझं हें कुलव्रत, हा माझा हिंदु धर्म आपण रक्षण करा ! आपणहि, गंगाजी, हिंदु आहांत.

गंगाजी:—अर्थात्. कमलिनी, तुझ्या या उज्वल व्रताचे सिद्धीसाठीं मी, जिवांत जीव आहे तोंवर झटते. काय सांगूं, कमल, तुझे शब्द ऐकून मला कांहीं विसरलेलं आठवावं, हरवलेलं सांपडावं, चुकलेलं भेटावं, तसं होत आहे. हिंदुधर्म ! खरंच, मुली, आपण हिंदु आहोंत नाही ? आतां करुणेनंच नव्हे, तर कर्तव्य म्हणूनहि, त्या पंढरपूरच्या कोतवाल इब्राहिमपासूनच काय, पण प्रत्यक्ष त्या बंगषखानापासूनहि, मी तुझं पावित्र्य रक्षण करीन. माझ्या करामतीपुढं त्याचे हजारों डावपेंच हताश करून टाकीन. त्यांची गजांत लक्ष्मी यापुढं मला लुब्ध करूं शकणार नाही. हे हिंदु कन्ये, हें माझं एका हिंदु वेश्येचं हृदय, तुला हात देत आहे. हा हात अनेक पापांनीं मळलेला आहे, पण तो धरायला तूं दचकूं नकोस ! तो मळ चर्माला मात्र लागलेला आहे. आंतलं रक्त, मांस, मज्जा आणि प्राण अजून निर्मळ आहेत. हिंदूंचे हिंदु आहेत. त्यांस तुझ्या हिंदुत्वाचे रक्षणार्थ आहुति देऊन मी स्वतःच्या हिंदुत्वाचं रक्षण करीन.

कमलिनी:—वाई, तुमचे मजवर अनंत उपकार आहेत.

गंगाजी:—वेडे मुली, उपकार आत्तांच मानूं नकोस. (आम्हीं वेश्या ! आमच्या बोलांचा खरा अर्थ, आमच्या कृत्यांनंतर कळत असतो.) तेव्हां पूर्ती-

नंतर वचनाचे आभार मान. ये-मला अशी लग्न भेट, खऱ्या प्रेमाची भेट
मला फार दिवसांनंतर लाभूं दे आणि रागावूं नकोस. पण—

पद.

हे मुली मला मुका, घेऊं एक देशील का ।

स्पर्श विषय—हला हलाचिया जळते ।

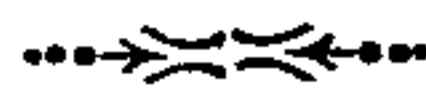
आजी ओंठ निवूं देई ते । तव मुखचंद्राच्या-वत्सल रस ।

देत पिवूं पानातें ॥ १ ॥

अहाहा, हे महाराचे मुली, आजपर्यंत आलिंगिलेल्या स्पृश्यांच्या पाप-
स्पर्शानं, बधिर, कपटी आणि निर्दय झालेलं हें माझं हृदय, हे महाराचे मुली,
तुझ्या या अस्पृश्य स्पर्शानं आज प्रथमच, पुण्य स्पर्शाचं सुख किती दिव्य
असतं, तें अनुभवीत आहे ! माझ्या हृदयाला आज खरी दया स्पर्शीली !
यापुढं तूं मला प्रेमळ नावानं हांक मारावीस असं वाटूं लागलं आहे. तर तूं
मला ताई म्हणशील का ?

कमलिनी:—होय, चल तर “ ताई ”

प्रवेश ४ था.

स्थळ:—पाटलाचें घर. (नारंभट पुराणाची पोथी घेऊन येतात.)

नारंभट:—अजून कां वरं येत नाही ही मालिनी पुराण ऐकायला ? या
पाटिलबुवांचे घरीं जेव्हां आमची कुलगुरु म्हणून, या तरुण पाटलिणीला—या
मालिनीला—पुराण सांगण्याचे कामावर योजना झाली, तेव्हां मनांत एकच धाक
वाटे कीं, पाटील तर पाटलिणीबरोबर पुराणाला घेऊन वसणार नाहीत ना ?
पाटलिणीबाईंनीं परस्परच त्या संकटाचा परिहार केला. आतां ही तिची म्हतारी
मावशी—जी तिच्याबरोबर येते ती—तेवढी टाळतां आली पाहिजे, कीं पुराणाची
सांगता झालीच. माझ्या मनाच्या टिपणाशीं, या मालिनीच्या मनाचं टिपण
जुळलं आहे, यांत शंकाच नाही. आतां केवळ एकांताचे बोहोल्यावर चढायचा

विलंब, कीं हिची माळ घेतोंच घालून या गळ्यांत ! आज ती म्हणालीच होती, मावशीला टाळून येतें म्हणून:-पण अजून-अरे, आलीच ती ! हातूतेच्या, पण तिच्यामागं ती थेरडी येतेच आहे ! एवढं वरं आहे कीं ही आहे भोळसरच, तिला त्यांतील रहस्य कांहीं उमगत नाहीं फारसं !

म्हातारी:—काय पुराणिक बोवा, आज नवीन काव्य आरंभायचं आहे ना ?

नारंभट:—(तिच्याकडे न पाहतां व उत्तर न देतां) काय, वरं आहे ना ? मुहूर्त सांपडला का ?

मालिनी:—हो, हो, विचारायलाच येत होतें कीं, वेळ झाली का पुराणाला आरंभ करायची ?

नारंभट:—हो, तर. आपल्या या मुखचंद्रमाच्या उदयाचीच प्रतीक्षा करीत होतो. कामिनीच्या शीतल वदनचंद्राचा उदय हाच, रूपावली नामक जें काव्य आज आपण आरंभणार आहोंत, त्याच्या पठनाला एक मात्र मुहूर्त सांगितलेला आहे. कोणचं काव्य काढूं ? पंच महाकाव्यांत अग्रगण्य समजलं गेलेलं, रूपावली कीं समासचक्र ?

मालिनी:—मग तें रूपावलि काव्यच वाचायचं !

नारंभट:—वरं. (सगळं पुराणाच्या गळ्यावर) ॐ श्रीगणेशाय नमः; आतां रूपावलि काव्य आरंभ होत असल्यानं, हे कामिनी, तूं मजकडे चित्त लावून पहात रहा. मावशी, थोडं मागं, पोथी आहे. रूपावलि नांवाची गोपी पूर्वजन्मीं एका क्षत्रियाची गृहिणी होती, ऐकलंत ना ? गृहिणी होती, तिनं योगायोगाचे प्रतापें जेहेत्ते प्रतापें एका ब्राह्मणाचं मन मोडलं तेव्हां, तिला भयंकर शाप झाला.

मालिनी:—पण हें सगळं गद्य आहे, पद्य नाहीं का ? मला लहानपणापासून संस्कृत श्लोक ऐकण्याचा फार नाद आहे. तेव्हां ज्या काव्यांत संस्कृत श्लोक असतील, त्यांतला निदान एखादा तरी म्हणावा. माझ्या वडिलांना संस्कृताचा मोठा नाद असे. ते म्हणत, रूपावलि हें काव्य व त्यांतील श्लोक फार गोड आहेत.

नारंभटः—तुझे वडिल देखील, रूपावलि हें काव्य आहे म्हणून म्हणत ना ? तर मग ते एक माझ्यासारखेच संस्कृताचे जाडे पंडित असलेच पाहिजेत ! हे ललने, संस्कृताचा एक श्लोक काय, पण शतसहस्र श्लोक मुखोद्गत येत आहेत. परंतु स्त्रिया आणि शूद्र यांच्या पुढं त्यांतील कांहीं श्लोक म्हणायचे नसतात. (स्वगत) काय करावं, मला एक म्हणतां एक देखील श्लोक आठवेनासा झाला आहे. (उघड) अग सुलोचने, या रूपावलि काव्यांत वेदांत-विषयक श्लोक फार, ते स्त्रियांसमोर कसे म्हणूं ? (स्वगत) आठवला रे आठवला, एक श्लोक आठवला. (उघड) तथापि त्यांतील एक अवेदांत विषयक तुला म्हणून दाखवितों, जरा पुढं या, म्हणजे नीट ऐकूं येईल. (दोघी पुढं येतात, पण म्हातारीला दाबतो.) हं, इतकं पुढं नाहीं, पोथी आहे. आतां रूपावलि काव्य आरब्धवायति ! (श्लोक म्हणतो.)

सुमुखश्चैकदंतस्य कपिलो गजकर्णकः

लंबोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः

मालिनीः—इश, हाच का श्लोक ? हा श्लोक तर माझ्या वडिलांच्या घरासमोर लहान लहान भटांचीं पोरं देखील म्हणत असत.

नारंभटः—म्हणतच ना ? अग म्हणायचं काय, अग, पोपट नाहीं का रामनाम म्हणत ? खरं महत्त्व, खरं सौंदर्य, हे सुंदरी, अर्थात आहे. त्यांना अर्थ थोडाच समजत होता ! ऐक, या सुंदर श्लोकाचे एकंदर तेरा अर्थ करण्यांत येतात, त्यांपैकीं एक ऐक. अग लावण्यालतिके !

मालिनीः—इश, असं येतां जातां माझ्या लावण्याच्या लतिकेवर चढण्याचा प्रयत्न करणं वरं नव्हे, म्हटलं ! पाय घसरून दांत पडायचे एखादे वेळीं !

नारंभटः—कांहीं हरकत नाहीं, कामशास्त्रांत म्हटलंच आहे कीं, “ दंतच्छेदो हि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे ”—याचा अर्थ सांगूं ?

मालिनीः—पण त्या श्लोकाचा अर्थ सांगावा आधीं. कामशास्त्राच्या श्लोकाचा अर्थ आपोआपच हळूहळू कळू लागला आहे मला,

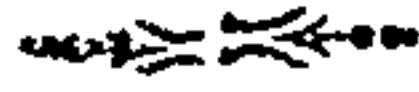
प्रवेश ५ वा.

स्थळः—(पाटलाच्या घरापुढील रस्ता.)

शंकरः—(स्वगत) आलाच तो किसन पहा ! मी मुसलमानीपणा स्वीकारल्यापासून, या किसननं माझं तोंड देखील न पाहण्याची प्रतिज्ञा केली आहे ! पण त्याच्यावरचा माझा लोभ कांहीं अजून कमी झाला नाही. हा माझा बालमित्र, जिच्या प्रेमानं वेडा होऊन आज मी मुसलमानीपणा स्वीकारला-होय, केवळ मुसलमानीपणाच; कारण मुसलमानी धर्म मी स्वीकारला, असं कांहीं मला म्हणतां यायचं नाही ! त्या धर्माची मला पुरती माहिती नाही. जी झालेली आहे तीवरून त्या धर्मात, आमच्या महारांचे संत चोखामेळा जो उपदेश देत आणि तत्वज्ञान सांगत, त्यांतील उदात्तपणाचा लवलेशहि आढळून येत नाही. म्हणून म्हणतो, मी मुसलमानी धर्म स्वीकारला नसून, हिंदूंच्या जातिभेदाच्या छळापासून संरक्षण होण्यापुरता मुसलमानीपणा स्वीकारला. तो जिच्यासाठी स्वीकारला, ती माझी लाडकी कमलिनी, तिचा हा भाऊ म्हणून किसनवरचा माझा लोभ अजून कमी झालेला नाही. यालाहि मुसलमानीपणा स्वीकारायला लावून, त्याला अस्पृश्यतेच्या कलंकापासून मुक्त करावं—अशी मला मनापासून इच्छा आहे. ती पुरी करण्याचा आज आणखी एक प्रयत्न करूं. आज हा, या पंढरपूरच्या संभाजीराव पाटलाचं, कमलेच्या शोधाचे कार्यी, साह्य मागायला येत आहे. येथें त्याला ' हिंदु महार ' म्हणून कसं वागवितात आणि मी ' बाढगा महार ' म्हणून मला कसं वागवितात, हें प्रत्यक्ष रूपानं त्याचे निदर्शनाला आणून देऊं म्हणजे तरी, त्याला हिंदु समाजांत राहण्याची किलस येऊन, त्याचे डोळे उघडले तर उघडतील ! आलाच तो. असं वाजून आपण पाटलाच्या अंगणाकडे जावं (जातो.)

प्रवेश ६ वा.

[आंतील पडदा उघडतो-पाटलाच्या ओसरीवर पाटील व कारभारी बसले आहेत.]

संभाजी:—काय हो, कारभारी, चोरव्याच्या विरुद्ध माझ्याकडे शेंकडों गाव्हार्णी येत आहेत. नारंभटांना मी त्याची बहुतेक माहिती विचारली. त्याला पंढरपूरच्या देवळाच्या वाटेवरून लोकांनी हुसकून दिलं, असें भिकूशेट-सुद्धा म्हणाले.

कारभारी:—म्हणाले काय ? स्वतः त्यांना देखील त्याला धक्के मारल्या-विना राहवलं नाहीं. अहो, भ्रष्टाकार माजवला आहे या धेडांनीं आजकाल ! आतां तर त्या चोरव्याला वेड लागायचं बाकी उरलं आहे. तो सर्व महारांना सांगत सुटला आहे कीं, आतां प्रत्यक्ष देव येऊन मला प्रसाद देणार आहेत !

पाटील:—खरं कीं काय ? आम्हां क्षत्रियांचीं उच्च घरं सोडून, या धेडाच्या घरीं देव येणार आहेत ! पाजी कुठला ? असा सांगतो अं ? याची जीभ उपटून काढली पाहिजे ! अशा थापा मारून हा महारांना आम्हां उच्चवर्णीयांचा तिरस्कार करायला शिकवीत आहे, नाहीं ?

किसन:—(प्रवेश करून) जोहार मायबाप.

पाटील:—कोण आहे रे तूं ?

किसन:—मायापूरचा महार आहे, महाराज.

पाटील:—आणि इतका पुढं येऊन उभा राह्यला तुला लाज नाहीं वाटत ! मायापूरचा अस नाहीं तर ब्रह्मपूरचा अस, धेड तो धेड. हट, मागें हट !

किसन:—हटतों मागें, महाराज. पण मला एक फिर्याद सांगावयाची आहे म्हणून, माझा शब्द आपणाला ऐकू येईल इतक्या अंतरावर तरी, मला उभं राहूं द्यावं. हें पहा, माझ्या बहिणीला येथील कांहीं लोकांनीं, मारहाण करून पळवून नेली आहे.

शंकर:—(एकाएकीं किसनच्याहि पुढं घुमून) पाटील ?

कारभारी:--अरे, मागें हट, तूंहि महारच ना ? आतां त्याचे मागं अगदीं उभा होतास.

शंकर:--होय, मी महार.

पाटील:--पाठीवर कोरडे ओढा चोराच्या; चल हो मागं, दांडगाईनं पुढं घुसतोस ? दांत पडतील.

शंकर:--हं ! म्हणूनच तोंड मिटा. मी महारपणांत जें लज्जास्पद होतं, तें टाकून दिलं आहे. मी कालपर्यंत किसनसारखाच हिंदु महार होतो. पण तें लज्जास्पद हिंदुत्व काल टाकून, मी मुसलमान झालेला आहे. मला सुभेदारांनीं या सत्कृत्याविषयीं, शिपायांच्या वरचा नाईक केलेला आहे आणि सुभेदारांचा निरोप सांगण्यासाठींच, मी तुमचेकडे आलों आहे मी आतां हिंदु महार नाहीं. तेव्हां आतां माझी सांवली, आपणासारख्या हिंदूंच्या अंगावर पडली, तर विटाळ होतो कीं नाहीं, तें स्पष्ट सांगा.

पाटील:--मुसलमान झालां आहांतना तुम्ही ?

शंकर:--स्वतः सुभेदार वंगषखांच्या देखत झालों.

कारभारी:--मग तुमच्या सांवलीला कसला विटाळ ?

पाटील:--भलतंच, मुसलमान झाल्यावर कसला विटाळ ? या, या नाईक, या वैठकीवर या.

शंकर:--पण मी आपल्या ' हिंदु महाराचा ' मुसलमान झालेला आहे.

पाटील:--असाना ! मुसलमानाला शिवायला किंवा त्याच्या मांडीशीं मांडी लावून बसण्यांत आम्हीं हिंदु लोक मुळींच विटाळ मानीत नाहीं. या बसा असे. महारादिक जे अस्पृश्य आहेतना, त्यांचें बीज, रक्त, हें सर्वत्र पूर्वार्जित कुसंस्कारांनीं दूषित झालेलं असतं.

शंकर:--परंतु तेंच महारांचं रक्त, बीज, आणि मांस, अजूनपर्यंत माझ्या अंगांत जसंच्या तसंच आहे, एक अणु देखील बदलला नाहीं.

कारभारी:--त्याव्यतिरिक्त, हे महार लोक फार गदळ असतात. त्यांचं खाणं पिणं अत्यंत भोंगळ !

शंकरः—परंतु हा किसन ज्या महारवाज्यांत राहतो, त्या महारवाज्यांत बहुतेक महारांनी, वारकऱ्यांची माळ घेतलेली असून, या किसनचं कुटुंब तर, लसुण देखील खात नाही. मग मांसमच्छराची गोष्टच नको. ते प्रत्यही स्नान करितात, भजन करितात—त्यांच्या सगळ्यांत जर कोणी गदळ असेल, तर तो मी होतो. आणि महारपणाच्या गदळपणाचा जितका मळ, मी काल हिंदु होतो तोंवर माझे अंगावर सांचलेला होता, तो अजूनपर्यंत तसाच आहे. कारण मी मुसलमान झाल्यानंतर स्नान देखील केलं नाही अजून.

पाटीलः—त्यांतहि हे धेड मृतमांस—मेलेल्या गाईचं मांस—खातात.

शंकरः—पण आपल्याला सांगितलंच मी आत्ता कीं, लसुण किंवा कांदा न खाणारे, व्रतस्थ सात्त्विक महार असतात, त्यांतहि मी हिंदु महार होतो तोंवर, मेलेल्या गाईचं मांस क्वचित्—खात नव्हतोंच—खातांना पहात होतो—परंतु काल मी मुसलमान झाल्यापासून जिवंत गायीचं मांस खाऊं लागलों आहे.

पाटीलः—काय थट्टा मांडली आहांत, नाईक ! अहो जिवंत गायीचं मांस खाणं हा मुसलमानांचा धर्मच आहे ! या हो, बसा असे.

शंकरः—कोणी कोणी जाति, चोरी करणं हा आपला धर्मच मानतात, तेव्हा त्यांना तुम्हीं चोर म्हणून झिडकारणार नाही का ? चोरी, धर्म म्हणून मानला, म्हणजे चोर, साव होईल का ? मेलेल्या गायीच्या मांसाची घाण काल माझ्या अंगाला जितकी येत होती, तितकीच आजहि येईल. मग मला जसं, मुसलमान होतांच तुमच्या शेजारीं बसतां येतं आहे, तसं त्या महारांना हिंदु राहूनहि बसतां येईल, असं एखादं प्रायश्चित्त, तुमच्या शास्त्रांत नाही का ?

कारभारीः—अस्पृश्यांस कसलं प्रायश्चित्त असणार नाईक ? क्वचित् या जन्मीं सत्कृत्य केल्यानं पुढल्या जन्मीं स्पृश्य कुलांत उत्पन्न होतां येईल तर येईल, या जन्मीं तर कांहीं प्रायश्चित्त नाही.

शंकरः—परंतु काल माझा कांहीं पुनर्जन्म झाला नाही,—मी एका दिवसांत कसा स्पृश्य झालों ? मी कोणचं प्रायश्चित्त केलं ?

कारभारीः—मुसलमान झालेत ना तुम्ही ? हेंच प्रायश्चित्त. हिंदु राहून महारांना स्पृश्य होतां येत नाही. मुसलमान झाला म्हणजे तो हिंदुच रहात नाही. तो महारच नाही, मुसलमान होतांच त्याची शुद्धि झाली.

शंकरः—जर मग किसत जर मुसलमान ज्ञाला तर तुम्हीं मांडीला मांडी लावून बसूं द्याल त्याला ?

पाटीलः—मोठ्या आनंदानं. धर्मच आहे—रूढिच आहे, ती आम्हां हिंदु लोकांची आणि आम्हीं हिंदु लोक हिंदु धर्माचं पालन, जीव गेला तरी, करण्याला सोडणार नाहीं. महार, हिंदु आहेत तों त्यांना, प्राण गेला तरी आम्हीं शिवणार नाहीं. तो मुसलमान होतांच, प्राण गेला तरी, शिवण्याला सोडणार नाहीं. या, या नाईक; बसा हो जरा. सोडा तो काथ्याकूट. या हो (हात धरून जातात.)

✓ शंकरः—(हात झिडकारून) पाटील, कारभारी, कालपर्यंत जर तुम्ही, मी हिंदु महार असतांना माझ्या हातांत, असा हात घातला असता तर, कृतज्ञ पणानं माझं हृदय लोण्यासारखं विरघळून गेलं असतं. तुमच्या औदार्यानं मी इतका जिंकलों गेलों असतो कीं, तुमच्या पायांचे रजःकण मी देवाच्या अंगाच्या सारखे, मस्तकावर धारण केले असते. पण माझी सांवली देखील स्पर्शत नव्हतां आणि हिंदुत्वाचा त्याग करितांच, तुमच्या देवमूर्ति पूजणें हें पापप्रद आहे, असं मी समजू लागतांच, तुम्हीं माझा हात बळानं धरूं पहात आहां, या तुमच्या लवळपणाचा मी धिक्कार करितों. चल, किसन, अजून तरी अस्पृश्यतेचा काळा कुट्ट डाग धुवून काढायला आणि महाराचा 'मनुष्य' व्हायला मजबरोबर चल ! एक शब्द उच्चार, 'मी हिंदु नाहीं' ! तो एक हिंदु शब्द तेवढा मज्जातून उप-टून टाक आणि उद्यां याच वेळेला चौवीस तासांचे आंत तूं, यांच्या मांडीशीं मांडी लावून बसशील, यांचा नाईक होशील, हिंदु राहून उभ्या जन्मांत तुला शुद्धी नाही. तो हिंदु शब्द जिभेवरून पुसून टाक कीं, या घटकेला तूं शुद्ध आहेस. असं याचा हिंदु धर्म सांगतो !

किसन. —त्यांचा हिंदुधर्म तसं सांगत असेल. पण माझा हिंदुधर्म सांगत नाहीं तसं हिंदु राहून मला एका जन्मानंतर, पुण्य कृत्यानं शुद्ध आणि स्पृश्य होतां येईल, इतकी देखील आशा मला पुरेशी आहे. कारण माझा हिंदुधर्म सांगतो कीं, हिंदुत्वाचा त्याग करून, मुसलमान वा इतर कोणताहि अहिंदुधर्म स्वीकारतांच मला जन्मोजन्म शुद्ध होण्याची आशा उरणार नाही. स्वधर्म त्यागाचं पातक धुतलं जाणार नाही, शंकर !

शंकरः—छे, छे, त्या नांवाचा, याच जन्मांत नरकांत नेऊन पाडणारा जड धोंडा, माझ्या गळ्यांत पुनः बांधूं नकोस. मी शंकर नाहीं, शिकंदरखान आहे.

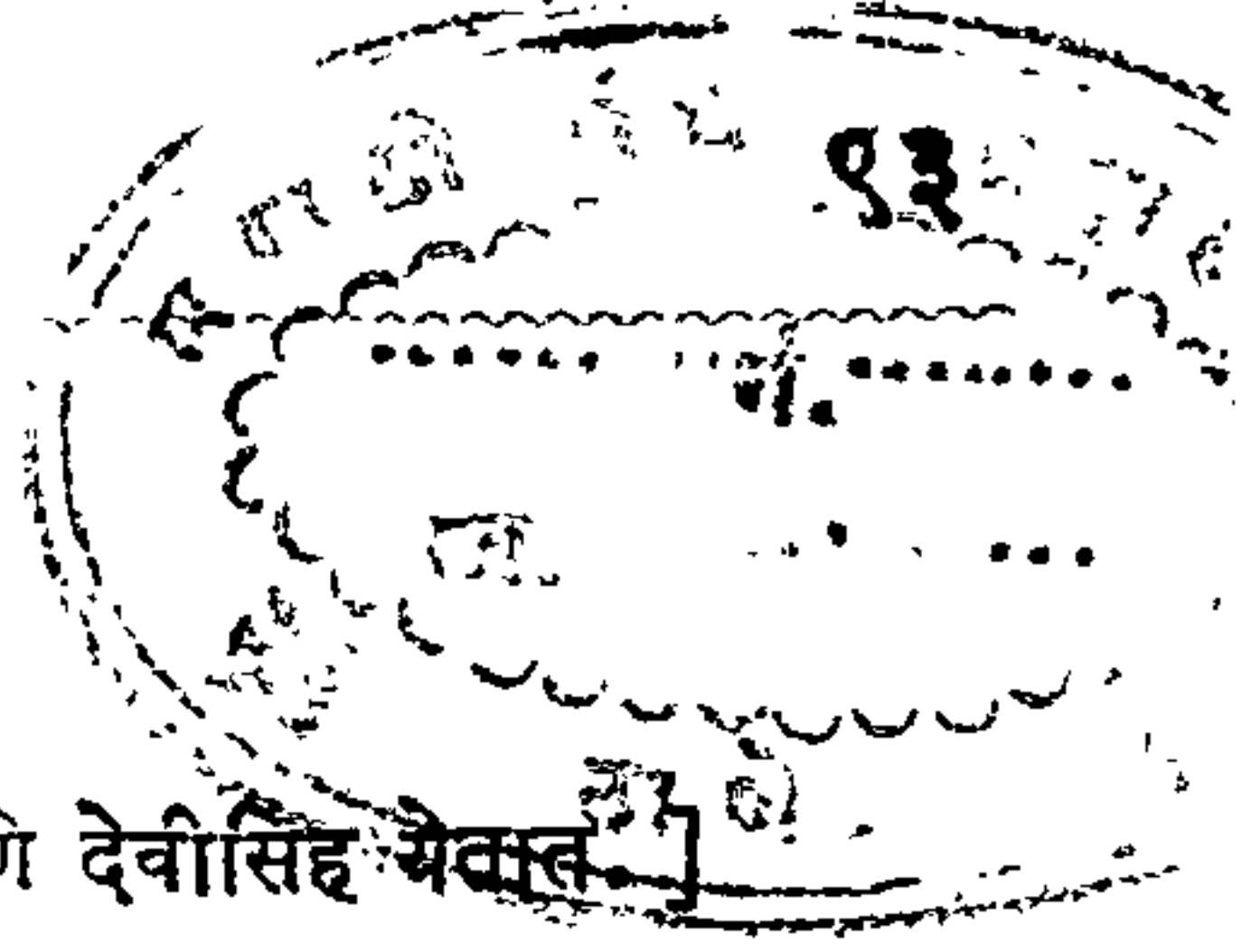
किसनः—ठीक आहे तर, शिकंदर ! हिंदुधर्माचा त्याग करून मी मुसलमानी धर्म स्वीकारला असतां मला केवढी महती प्राप्त होईल, हें माझ्या मनावर ठसविण्यासाठीं, तूं इतका वेळ पराकाष्ठा केलीस. हिंदु समाजाच्या हातून महारांचा छळ होत आहे, हें तूं सिद्ध करूं पाहतोस; परंतु महारही हिंदुसमाजाचाच भाग आहे. तेव्हां महार महारांचा छळ करितात, असंच तुझ्या विधानाचं विलक्षण तात्पर्य निघतं. हिंदु समाजातील एक भाग अज्ञानानं आणि भ्रांत गर्वमदानं, त्याच समाजाच्या अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या अन्य भागाचा छळ करितात हें खरं आहे. परंतु त्या एका भागाच्या चुकीकरितां, मी हिंदु समाजाच सोडण्याचा यत्न करणं म्हणजे मी मलाच सोडून जाण्याची इच्छा करण्यासारखं वेडगळपणाचं होईल. तूं हिंदुत्वाला मुकल्यानं केवढं थोरपण पावला आहेस, त्याचं प्रदर्शन मजसमोर करून हिंदुत्व सोडण्याला माझं मन वळविण्याचा, तूं इतका प्रयत्न केलास, असाच प्रयत्न पूर्वी एका शेंपूट तुटून गेलेल्या कोल्ह्यानं केला होता. त्या लांड्या कोल्ह्याप्रमाणं तुझा हा प्रयत्नहि मला हास्यास्पद वाटत आहे. या पाटलाच्या मांडीशीं मांडी लावून बसण्याचं एक साधन, ही कांहीं माझ्या हिंदुधर्माची व्याख्या नाही. या कारभान्याच्या हाताला हात लावण्याची योग्यता अंगीं यावी, म्हणून मी कांहीं हिंदुधर्मांत जन्मलों नाहीं. अनेक जन्म पुण्यसंचय करितां करितां या हिंदुधर्मांत, मी एवढ्यासाठीं जन्मलों आहे कीं, भगवंतांनीं माझा हात आपल्या हातांत धरावा. ही तुझी दस रुपड्यांची शिकंदरखानी काय, पण ऐश्वर्याच्या दिग्गजावर विलासाची रत्नखचित अंबारी चढवून जर मला तींत कोणीं बसविलं, परंतु त्या अंबारीवर मी चढतांच, तिच्यावरील हिंदुधर्माचा भगवा ध्वज काढून हिरवा चांद किंवा रक्ताळलेला क्रूस तिच्यावर उभारला, तर त्या विलासाच्या अंबारीवर थुकून आणि त्या ऐश्वर्याच्या हत्तीला लाथाडून, त्या रत्नखचित उंचीवरून मी जी उडी घेईन ती नीट ह्या हिंदूंच्या पायांखालीं तुडविल्या जाणाऱ्या अस्पृश्यतेच्या धुळींत होय. हिंदुधर्माची ही नीच धूळहि तुझ्या त्या बाटण्या अंबा-

च्याच्या श्रीमंतीहून अत्यंत श्रेष्ठ आहे. कारण या धुळींत, या माझ्या हिंदुत्वाचे देवालयाच्या मार्गावरील धुळींत वसिष्ठाचे पदरज मिसळलेले आहेत, तींत श्रीकृष्णाचे पदरज मिसळलेले आहेत, तींत श्रीरामाचे पदरज मिसळलेले आहेत, तींत वाल्मीकीचे पदरज मिसळलेले आहेत ! विक्रम आणि शालिवाहन, ज्ञानेश्वर आणि एकनाथ, रोहिदास आणि चोखामेळा, यांनी याच हिंदुत्वाच्या देवालयाच्या मार्गावरील धूळ, अंगारा म्हणून आपल्या मस्तकावर धारण केली आणि ते मुक्त झाले. त्या हिंदु योगाच्या धुळींत लोळतांना लागणारं सुख, तुझ्या कुराणाच्या भोगांच्या स्वर्गातील गाद्या गिरद्यांवर लोळणाऱ्या सुखाहून, मला अधिक चिरंतन आनंद देत आहे. या पाटलांच्या मांडीला मांडी लावून बसण्यासाठी तर काय, पण त्या दिल्लीच्या मयूरासनावर बसण्यासाठीहि मी हिंदुत्वाचा त्याग करणार नाहीं. अस्पृश्यतेचा छळ सोशीन, माझ्या हिंदुबंधूंच्या दाराशीं पाण्याविना तळपत पडेन, हिंदूंच्या महारवाज्यांत त्यांचा पायपोस होऊन राहीन, हिंदूंच्या रूढीच्या हत्तीखालीं चिरडून जाऊन मरेन, पण हिंदु म्हणून मरेन. जेव्हां केव्हां ते माझे हिंदु बंधु, बंधुप्रेमाचा हात पुढं करतील, तेव्हांच त्या हाताचा आधार घेऊन, या अस्पृश्यतेच्या धुळींतून उठेन. पण परधर्माचा आणि परकीयांचा हात धरणार नाहीं. मी माझ्या बापाशीं कृतघ्न होणार नाहीं. माझा बाप तुझ्या बापाप्रमाणंच हिंदु आहे, महार आहे. मीहि हिंदु महारच राहणार, हिंदु म्हणूनच जगणार, हिंदु म्हणूनच मरणार, हिंदु म्हणूनच हिंदुकुळांत परत जन्म घेणार. तुझी ती पाटलाची मांडी आणि तुझी मुर्दाड शिकंदरी, तुझी तुलाच लखलाभ होवो ! (जातो.)

शंकरः—अरे, याचा नेहमींचा शांत स्वभाव, एकाएकीं दारूच्या कोठारासारखा भडकून, ज्वालाग्राही शब्दांचा वर्षाव करित, माझ्या मनाला कसा भाजून काढता झाला ! किसन-किसन थांब. (जातो.)

अंक ३ रा.

प्रवेश ७ वा.

[स्थळ:—गंगाजीचें घर. नारंभट आणि देवीसिंह येवत.]

नारंभट:—या गंगाजीनं अजून त्या कमलिनीचं नख देखील दृष्टीला पडूं दिलं नाहीं बुवा ! आपल्या मागल्या बाकीचा घोळ घालून बसली आहे. आतां त्या म्हाताऱ्या मावशीचं गाठोडं हातीं लागण्यावर, सर्व गोष्टी अवलंबून आहेत. पण देवीसिंह, तें गाठोडं मी उपटतों. परंतु तूं माझ्या बाकीचं काय करणार आहेस ? मी तुला तुझी बाकी फेडायला देऊं शकेन, इतकं कांहीं तें गाठोडं मोठं नाहीं हो ! गंगाजीच्या घांटावर आम्हीं आजपर्यंत जी मौज मारिली तिच्यासाठीं, आमची स्वतःचीच बाकी फेडतां फेडतां आमच्या नांकीं नव येणार आहेत. तेव्हां तुम्हीं या प्रकरणांत स्वतंत्र व्यवस्था करावी हें बरं !

देवीसिंह:—अगदीं सज्ज आहे मी माझी बाकी फेडायला. देवाच्या दयेनं एक डबोलं माझ्याहि हाताशीं लागत आलं आहे. तो सत्यवान् आहेना ? त्याचा माझ्यावर विलक्षण विश्वास बसला आहे, तिकडे आम्हीं संधान लावतों. पण पाटलाला तर अगदीं मुठींत आणून ठेवला आहेसना ?

नारंभट:—अगदीं मी म्हणेन ती पूर्वदिशा. चोख्याचं नांव घेतलं कीं, “ पाजी, लुच्चा ” म्हणून भडकतो. तुझं नांव घेतलं कीं, “ काय सज्जन आहे, प्रामाणिक अ हे. ” म्हणून समार्थीत डोळूं लागतो. आपणा दोघांवर कांहीं प्रसंग गुदरला, तर तो आपलं रक्षण करण्याचा प्रयत्न अवश्य करील.

देवीसिंह:—ठीक, पाटलाच्या घरीं ज्यासाठीं वस्तान वसावेलं त्यांतील दोन कायें—म्हातारीचं डबोलं आणि पाटलाचा विश्वास, हीं तर तूं जवळ जवळ हस्तगत केलींसच. पण अजून त्या पाटलीणवाई—त्या, त्या मालिनीवाई—त्यांची आमची नुसती भेट देखील घडविली नाहींस कीं रे चोरा ! स्वतःच हात मारलास काय-रे !

नारंभट:—(स्वगत.) अहं ! या ऐदोवाला त्या लुटीचा थांगच लागूं घ्यायचा नाहीं. (उघड.) अरे, कसला हात, एकदां गेलों होतों हात मारायला

तर, झक मारल्यासारखा फजित पावलों. छे युवा, ती मालिनी मात्र खरोखर पतिव्रता आहे. अरे, पुराणाला आजपर्यंत एकटी पण आली नाही. पाटलांना घेऊन बसते जवळ ! तेवढं काम कांहीं साधणार नाही, युवा. अरे आतां गंगाजीच्या माडीवर चढलंच पाहिजे. मघां मी तुला सांगतच होतो कीं, त्या म्हाताच्या मावशीचं सगळं डबोलं तिच्या गड्याकडून तिचं पुरवलं आहे कुठंसं. इतकं मी त्या गड्याकडून दारूच्या गुंगीत आधींच काढून घेतलं आहे. आज त्याला पुनः माडीवर झिंगवला आहे. आज त्याच्या तोंडून, तेवढं तें सोनं कुठं पुरलं आहे तें ठिकाण काढलं पाहिजे. तेवढं साधलं तर, गंगाजीची मागची बाकी फेडून टाकतो आणि कमळीचा हात धरतो ! गंगाजीनं वचन दिलं आहे.

देवीसिंहः—पण तुझी बाकी फिटून जर कांहीं उरलं, तर माझी बाकी फेडायची, अं ! त्या सत्यवानाला नागवितांच मी तुझे पैसे परत करीन, म्हणजे कमळीचा दुसरा हात मला पण धरतां येईल. मला पण गंगाजीनं वचन दिलं आहे. ते बघ ओरडायला लागले. बहुतेक चढली आहे सगळ्यांना. चल माडीवर.

नारंभटः—अरे, पण मी मद्याला स्पर्श करणार नाही अं ! ब्राह्मण धर्म आहे.

देवीसिंहः—म्हणतो कोण लेकाचा तुला, स्पर्श कर म्हणून ! एकदां ब्राह्मण सरसहा मद्य पिऊं लागले तर, क्षत्रियांच्या वांट्याला, थेंब तरी उरूं देतील का ? (माडीचा देखावा उघडतो. लोक दारू पिऊन झिंगले आहेत.)

देवीसिंहः—कोणचा गडी रे ?

नारंभटः—तो, तो मावशीच्या माहेरचा कुणी नातलग आहे. लहानपणापासून तिच्या घरीं, गड्याचं काम पण करीत असतो. झिंगला आहे ना पण पुरा; ओळखायचा मला नाही तर. तूं हो पुढं, बघ एकदां सगळे रंगांत आले आहेत कीं नाही तें !

[पहिला दारुडा आपल्या डोक्यावर एक हात उंचीवर कांहींसे हातांनी चांचपीत येतो व मोठ्याने रडतो.]

देवीसिंहः—अरे काय झालं रे तुला ?

प० दारुडाः—माझं तोंड हरवलं, इथ होतं हो कुठेसं.

देवीसिंहः—(दुसऱ्या दारुड्यास.) तूं रे काय असं हरवल्यासारखं शोधित आहेस भुईवर ?

दु० दारुडाः—याचं हरवलेलं तोंड ज्या अर्थी त्याच्या खांद्यावर नाहीं, त्या अर्थी तें खालीं पडलं असलं पाहिजे. हाय, हाय, जर तुझं तोंड सांपडलं नाहीं, तर मित्रा, आतां तूं दारू कशी पिशील ?

(पहिल्या दारुड्याच्या गळ्यांत गळा घालतो.)

प० दारुडाः—शोक करूं नकोस. तोंड कंठासुद्धां गळून पडल्यास, खांद्याच्या उरलेल्या उघड्या भोंकानं मी दारू पिईन.

ति० दारुडाः—दारूला खांदा कोण देतो आहे ? दारू काय मेली आहे ?

चवथा दारुडाः—मूर्खानो, काय बरळतां आहांत ? तुम्हीं दारूडे आहांत.

प० दारुडाः—आम्हांला कोण दारूडा म्हणतो ? माझं तोंड हरवलं म्हणून. नाहीं तर तुझी जीभच छाटून टाकली असती.

च० दारुडाः—सज्जन हो, रागावूं नका. मी, तुम्हांलाच दारूडे म्हणत नसून, तुमच्या आजाला, पणजाला सर्वांनाच दारूडे म्हणतो.

प० दु० ति० दारुडाः—मग कांहीं हरकत नाहीं, आम्हीं पूर्वजांची परंपरा सोडली, असं न व्हावं.

देवीसिंहः—(त्या गड्यास.) ओळखलास का मला ?

गडीः—न ओळखायला काय झालं ? दारू प्यालों म्हणून मी आठवण विसरत नाहीं हो ! दुसरे आयावहिणींची ओळख विसरतात, त्यांनीं दारू पिऊं नये. पण मी, मी माझ्या आईला कसा विसरूं ? माझी आई ती ! देवीसिंहाचे गळ्यांत मिठी घालतो.)

देवीसिंह—हं भटजी, तुमचं काम वरंच सोपं झालं. अगदीं शुद्ध सुटली आहे लेंकांची. वांचलेत तुम्हीं.

गडीः—लेक होय ? खरंच वरं ! आई तुझ्या पोटचा मी लेक आहे. वांचलीस अं, तूं ? माझ्या लहानपणींच तूं मेलीस, म्हणून लोक सांगत, पण आतां

तूच सांगतेस, वांचलीस म्हणून. तेव्हां तूं जिवंत आहेस यांत शंकाच नाही. मी तुला कसा विसरूं ? दारु प्यालों म्हणून काय झालं ?

नारंभटः—दारूला कांहीं हरकत नाही, केवळ एका गोष्टीला जपलं पाहिजे. ऐक कीं, गुप्त गोष्ट दारु प्याल्यानंतर त्या निशेंत, कुठंही बोलली न पाहिजे. तो दोष तुझ्यांत नसला, तर तूं दारु प्यालास हा कांहीं दोष नाही.

दारुडा गडीः—अहो दारु प्याल्यानंतर मीं कोणतीही गुप्त गोष्ट कोणाला सांगितली नाही. पिण्याच्या आधीं काय ज्या गुप्त गोष्टी लोकांना कळविल्या असतील त्या असतील.

देवीसिंहः—परंतु तूं गुप्त गोष्टी दारूंतहि सांगत नाहीस, हें एखाद्या गुप्त गोष्टीचं उदाहरण सांगून सिद्ध करूं शकशील ?

दा० गडीः—अगदीं संपूर्णपणं, माझी आई ती ! ऐक उदाहरण. मी ज्या घरांत राहतों, त्याचे बागेत आमच्या धनिणीचं एक डबोलं पुरलेलं आहे, पण मी आजपर्यंत दारूच्या निशेंत, एक अक्षर तरी कधी कुणार्शी बोललों आहे का ?

नारंभटः—हें खरं असेल तर मात्र तुला, दारूचं व्यसन नाही खरं. अगदीं कोणापाशीं बोलला नाहीस ना त्या बागेची गोष्ट ? त्या चिंचेच्या झाडाखालीं आहे, मला माहित आहे.

दा० गडीः—चूक आहे तुमची. उचलली जीभ आणि लावली टाळ्याला. चिंच आंबट असते. तिच्याजवळ कोणी सोनं ठेवलं तर, तें आंबट होण्याचा संभव असतो. आंबा गोड असतो, ठेव गोड असते, सोनं गोड असतं, कारण त्या सोन्यानं वाटेल तितकी गोड मिठाई विकत घेतां येते. म्हणून तें सोन्याचं डबोलं आमच्या धनिनीनं आंब्याच्या झाडाखालीं पुरलं. पण या गुप्त गोष्टीचा आजपर्यंत दारूमध्ये, मी व्र तरी काढला आहे का कधी ? आई, तुला देखील माहित नाही, मग ह्या बापाला कुठली माहिती ?

देवीसिंहः—नाहीं खरीच ! खरा निर्व्यसनी दारुडा असावा, तर असा असावा. पी, आणखी एक पेला. गुप्त गोष्ट बोलूं नकोस, मम दारु प्यायला कांहीं हरकत नाही. (त्याला पेला देतो.) काय भटजीबुवा, आतां आम्हीं पण एखादा ओकूं का ?

नारंभटः—शोक, पण शोक माझ्यावर पडूं देऊं नकोस हो शोकल्येनंतर!
आणि मला आग्रह करायचा नाही. मी दारु पिणार नाही.

प० दारुडाः—कोण नाही दारु पिणार? तूं पिशील, तुम्हीं प्याल, तो पिईल, ते पितील, मी पिईन, आम्हीं पिऊं. (नारंभटास धरायला धांवतात.)

नारंभटः—अरे, नका असं महत्पाप करूं, मी ब्राह्मण आहे.

दु० ति० दारुडाः—आणि आम्ही कोण आहो? नाच्या, ओळखलं तुला. गाढवा, शुक्राचार्यासारखा देखील ब्राह्मण, दारु पीत होता.

नारंभटः—पीतंभटजी, पण त्या शुक्राचार्यानीच पुढं वृद्धपणीं असा निर्वंध घातला कीं, ब्राह्मणांनीं दारु पिऊं नये.

दु० ति० दारुडा—मग आम्हींहि वृद्धपणीं तसा निर्वंध घालणार आहों-तच. तूंहि आतां दारु पी, आणि वृद्धपणीं दारु पिऊं नये, असा निर्वंध घाल. पण नारंभट, आज मद्याला नाही म्हणूं नकोस.

प० दारुडाः—अरेरे, कोण ही आपल्या ब्राह्मण जातीची अवनति! अहो, यज्ञामध्ये सोमपान करून तर झालेल्या ब्राह्मणांचेच आम्हीं वंशज ना? कोण ब्राह्मणांची अवनति, मद्य प्यायला भितात. कोण ही अवनति? (रडूं लागतो.)

नारंभटः—रडूं नका दिक्षित. यज्ञामध्ये दारु वा मद्य वा सोम पिण्याला, माझी मुळीच हरकत नाही.

सगळेः—चला तर आपण प्रथम यज्ञ करूं या.

देवीसिंहः—परंतु कुंड कुठून आणायचं?

प० दारुडाः—हें माझ्या खिशातून. (चिलीम काढतो.)

दु० दारुडाः—थांबा. हें कुंड शास्त्रीय दृष्टीनं प्रमाणवद्ध आहे कीं नाही, तें ठरविले पाहिजे.

ति० दारुडाः—शास्त्रशुद्ध आहे हें कुंड. युगांप्रमाणें स्मृति बदलतात, स्मृतीप्रमाणं यज्ञ-बदलतात, यज्ञानुरूप कुंडं बदलतात. सत्य युगांत, यज्ञकुंड; त्रेतामध्ये, होमकुंड; द्वापारांत, वैश्वदेवाचं कुंड; आणि कलियुगांत हें मृत्तिका कुंड उक्त आहे. ह्याला चैलिम कुंड म्हणतात.

प० दारुडाः—बरं तर, आतां औपनिषदीय भाषेत, मी उद्राता होऊन मंत्र म्हणतो,--चिलीम हेंच कुंड, चमक हीच अरणी, ठिणगी हाच आहवनीयान्नि, तंबाखु हेंच हवनीय द्रव्य, मुख हीच धमनी, भित हाच यूप; आणि तिला टेंकून यज्ञांत बळी देण्यासाठी उभा केलेला हा मी मनुष्य, हाच पशु. वस्स-सिद्ध झाला आहे अग्नि.

नारंभटः—(चिलमीचा झुरका मारून म्हणतात.) अगदीं प्रज्वलित झाला आहे हुताशन.

प० दारुडाः—हं तरमग हुताशन न होतां, उभे रहा सगळे. आपण सर्व हेच ऋषि, दारु हाच सोम, बाटली हाच चषक आणि पिणं हेंच पान होय ! आतां कोणच्याहि ब्राह्मणाला या यज्ञामध्ये दारु प्यायला हरकत नाही ! प्या ! प्या ! (सर्वजण पितात.)

देवीसिंहः—ब्राह्मणाला हरकत नाही आणि क्षत्रियांना हरकत आहे कीं काय, या यज्ञांत दारु प्यायला ?

प० दारुडाः—अर्थात्, क्षत्रियांना वेदोक्त कर्माचा अधिकार नाही.

देवीसिंहः—थोबाड रंगून देईन !

नारंभटः—तुम्हीं आतां जें थोबाडीय शास्त्रवचन उद्धृत केलंत त्या शास्त्राधाराप्रमाणं क्षत्रियांना वेदोक्त कर्माचा अधिकार आहे, असं माझं स्पष्ट मत आहे. खरं पाहिलं तर, अस्पृश्यांना सोडून बाकी सर्वांना, विशेषतः द्विजांना, दारु पिण्याचा अधिकार आहे. कारण द्विजांना वेदोक्त कर्म निषिद्ध नाही.

मगळेः—अगदीं बरोबर आहे. अस्पृश्यांना दारु पिण्याचा मुळीच अधिकार नाही. कारण ते अस्पृश्य असल्यानं ती विटाळेल आणि मग द्विजांना ती पिता येणार नाही. (इतक्यांत गंगाजी येते.)

गंगाजीः—काय मेले तर झाले आहेत पदा ! देवीसिंह, नारंभट, शेटजी, भिक्या, कायरे मेल्यांनो ! (ती हांका मारते-तसतसे ते तिच्यापुढं हात जोडून उभे राहतात.) तुम्हीं इथं गुत्त्याचं स्वरूप आणलं आहांत काय ?

प० दारुडाः—अहाहाहा ! ही मूर्तिमंत भगवती शक्तीच प्रकट झाली

आहे, आम्हा शास्त्र्यांच्या भक्तीला भुलून ! हे देवि, तुला नमस्कार असो, क्षमा कर. (गुढघे टेंकतो.)

ति० दारुडाः—छे छे, दारु नव्हे, ही मूर्तिमंत दारूची बाटलीच प्रकट झाली आहे, सर्वांच्या भक्तीला भुलून. कारण ही दारु असती तर, आपल्या तोंडांत सांपडली असती. परंतु ज्याप्रमाणं बाटलीच्या आंत मधुर द्राक्षासव भरलेलं असतं, त्याप्रमाणं हिच्या आंत मधुर, मादक आणि मोहक, असं कामासव भरलेलं आहे. बाटलीच्या कांठाला तोंड लावतांच जसे उन्मत्त आनंदाचे घोट भराभर मुखांत जातात, त्याप्रमाणं हे बाटली तुझ्या ओठांना मीं मुख लावतांच—

गंगाजीः—(ताडकन त्याच्या तोंडांत मारून) तुझ्या श्रीमुखांत अशी भडकावली जाते !

नारंभटः—उसळत्या दारूच्या बाटलीचं बुच्च असं फाडकन कुठं उडालं ?

गंगाजीः—(त्याच्या तोंडांत मारून.) हें इथं, कळलं ? मेल्यांनो निघतां का नाहीं इथून ? का त्या दरवानाला बोलावून, तुडवूं एकेकाला लाथाखालीं ? निघा, निघा !

(सर्व दडत आणि एकमेकांवर धडपडत जातात)

प्रवेश ८ वा.

[चोखा मेळा भजन करीत धरणें धरून घरीं बसला आहे.]

चोखाः—देवा, अजून तुम्हांला दया येत नाहीं ना ? बोला, माझ्या प्रश्नांची उत्तरे, बोला ? जर अस्पृश्यांना तुझं रूप न्याहाळतां येणं, तुझ्या प्रसादाची रुची चाखतां येणं, तुझ्या स्पर्शाच्या सुखानं पुलकित होणं, तुझ्या नामस्मरणाच्या संगीतानं तल्लीन होणं निषिद्ध आहे, तर मग तूं, तुझ्या रूपाची सुंदरता आमच्या डोळ्यांत, तुझ्या प्रसादाची रुचि आमच्या जिव्हेत, तुझ्या स्पर्शाची लालसा आमच्या हृदयांत आणि तुझ्या भक्तीची तहान आत्म्यांत कां उत्पन्न केलीस ? तहान आणि पाणी, भूक व अन्न. इच्छा आणि पूर्ति, हीं

दोन्हीहि उत्पन्न करण्याचं सामर्थ्य असणाऱ्या अनंता, अस्पृश्यांस तुझ्या भक्तीची तहान देऊन तुझ्या पायाचं तीर्थ मात्र त्यांना कां निषिद्ध केलंत ? तहानेनं त्यांचा आत्मा तळमळत आहे.

अभंग.

कांहीं तरी अभय कां न द्या उत्तर ॥

कां ऐसे निष्ठुर झालां तुम्ही ॥

मी तो कळवळोनी मारीतसें हांक ॥

तुम्हां पडे धाक कासयाचा ॥

त्या शास्त्रांचा, देवा, तुला देखील धाक वाटतो का ? तूं ह्या शास्त्रांना केलंस कीं ह्या शास्त्रांनींच तुला केलं ? बोला !

याती हीन आम्हां कोण अधिकार, याचें त्वां उत्तर द्यावें स्वामी ॥

चोखा म्हणे हीन याति नरदेह, पडला संदेह काय करूं ॥

नेत्रीं अश्रुधारा आहे तुझ्या द्वारीं, लक्ष चरणावरी ठेवोनियां ॥

कां गा मोकलिलें न चि येसी कां गा, काय मी केशवा चुकलोंसें ॥

नेणें करूं भक्ति नेणें करूं सेवा, न येसी तूं देवा कळलें मज ॥

चोखा म्हणे माझ्या जीविंचा विसांवा, पुकारितो धांदा म्हणोनियां ॥

(स्तब्ध होऊन ध्यानस्थ वसतो.)

सोयराः—(प्रवेश करून.) अगबाई, भजन करतां करतां या माझ्या कातांना ग्लानि आली. दिवसामागं दिवस लोटत आहेत. पण अन्नाचा लेश पोटांत घेत नाहीत. त्या योगानं शरीर जरी अगदीं कृश झालं आहे तरी तेज पहा तें मुद्रेवर कसं दिवसें दिवस प्रकाशत चाललं आहे. अशक्ततेनं ती ग्लानि येते, का हे असे मधून मधून ध्यानस्थ होतात ? नाथ ! नाथ ! क्षमा करावी, पण म्हटलं एक मागणं आहे.

चोखाः—कोण ? भार्ये, विचार काय तें !

सोयराः—नाथा, आजपर्यंत आपल्या भगवद्भक्तीच्या आड मी अलं का ? संसाराच्या लोभस्तंभाला बांधून टाकण्यासाठीं, माझ्या या मायापाशांचा कधीं तरी दुरुपयोग केला आहे का ?

चोखा:—साध्वि, तसं तूं कधीहि केलेलं नाहींस, फार काय सांगूं, अमीला जशी दीप्ति, विवेकाला जशी मति, किंवा मोक्षाला जशी भक्ति, तशीच माझ्या परमार्थसाधनाला तूं मूर्तिमंत अनुकूलताच झालेली आहेस.

सोयरा:—तर मग मी म्हणतें त्याचा आपण विपरीत अर्थ घेऊं नये. अन्नावांचून आपण इतके कृश झालां आहां कीं, मला आपल्या प्राणाची चिंता वाटूं लागली आहे. आपण किंचित् ध्यानस्थ बसतांच आपणाला ग्लानि आली, असं वाटून मी घाबरून जातें. म्हणून म्हणतें आपण थोडंसं अन्न स्वीकारावं परंतु माझ्या या दैहिक ममतेसाठींच मी आपणाला अन्नग्रहणाचा आग्रह करतें असं नाहीं; तर त्याला आणखी एक बळवत्तर कारण आहे. महाराज ! भगवान् प्रत्यक्ष येऊन प्रसाद देतील, तरच मी अन्न घेईन, हा जो आपण पण केलात, हा एक प्रकारचा त्रागा होत नाहीं का ? भगवद्गीतेंतच सांगितलं आहे कीं, शरिराला अत्यंत कष्ट देणारी तपस्या जे करितात, ते मला, आत्म्याला, शरीरस्थ देवालाच त्रास देतात. तेव्हां या तपस्येनं आपणाला कांचित् पुण्य एकीकडे राहून, पापच लागत नाहीं का ?

चोखा:—तोच तर मुख्य प्रश्न आहे. पुण्य काय आणि पाप काय, शास्त्र, शिष्ट आणि संत या तिघांचा मेळ नाहीं; बुद्धि आज जें पुण्य म्हणून आचरूं जाते, तेंच उद्यां आचरणं पाप समजूं लागते; म्हणून आतां पापपुण्याचा निर्मिता जो परमेश्वर त्याचेच तोंडून याचा निर्णय ऐकण्याचा निश्चय केलेला आहे आणि आत्म्याचे कष्टाविषयीं विचारशील तर मी भाजी भाकरी पोटभर खाऊन जें सुख होतें, तें या जन्मांत बरेच वेळां अनुभवलं आहे. परंतु परमेश्वराचे प्राप्तीसाठीं अन्नत्याग केल्यापासून, जें सुख आणि जी शांति, माझा आत्मा भोगूं लागला आहे, तितकी तो कधीहि उपभोगीत नव्हता. अस्पृश्यांना देवमूर्ति दर्शनाचा अधिकार आहे कीं नाहीं, अस्पृश्यांना देवळांत जाणं वैध कीं अवैध, त्यांना ह्या जन्मींच उद्धार आहे कीं नाहीं, थोडक्यांत म्हणजे अस्पृश्य हे मनुष्य आहेत कीं नाहींत, का त्यांनीं कितीहि पुण्य आचरिलं, कितीहि शुद्ध आणि पवित्र परोपकारी जीवन घालविलं, तरी केवळ ते अमक्या जातींत जन्मले म्हणून त्यांस ह्या जन्मीं उद्धार नाहीं, या प्रश्नाचं उत्तर मिळेतों, साध्वी,

आम्हीं आम्हांस पुण्यप्रदकर्म कोणचं, तें ठरवावं तरी कसं ? म्हणून प्रथम तें ठरवून घेईन.

पापपुण्याच्या निर्णयाचं ओझं, आतां माझ्या दुर्बळ खांद्यावरून, पांडुरंगाच्या चरणांपुढं मी टाकून दिलं. माझी विगार, माझी वेठ संपली. आतां मी निर्भय, निश्चितपणं विश्रांति घेत आहे. पांडुरंग आतां स्पष्टपणं जेव्हां सांगतील, हें आचरण तुला अस्पृश्याला पुण्यप्रद आहे, तेव्हांच पुनः कर्मास स्पर्श करणं ! नाही तर तें पूर्वीचं कर्म आणि हा कर्मसंन्यास, दोन्ही पांडुरंगाच्या चरणीं वाहून प्राण विसर्जन करणं—तिसरी गोष्ट नाही.

सोयराः—नाथ, पण देवाला हें एक संकटच घालणं आहे, नाही का ? असं धरणं धरल्यानं, देव प्रत्यक्ष येऊन प्रत्येकाला भेटतातच, असंही नाही. फारच थोड्या महात्म्यांचे धांव्याला देव पावले. परंतु शेंकडों लोक देवाचे दारीं अन्न सोडून, धरणं धरून बसले, परंतु त्यांच्या त्या त्राग्याचा देवाला कंटाळा येऊन ते मरणीं मरून गेले पण देव आले नाहीत, हेंही ध्यानांत धरावं.

चोखाः—परंतु, साध्वि, देवानं यावंच म्हणून आम्हीं हट्ट धरून तपस्या चालविली असती तर तो क्वचित् त्रागा होता. देवानं येणं न येणं, माझ्या प्रश्नाला उत्तर देणं न देणं, हें देखील आम्हीं देवाच्या इच्छेवरच सोंपवितों. आम्हीं अन्न सोडलं नाही; तर, कांते, आमचं अन्न सुटलं आहे. माझ्या प्रियकराच्या दर्शनावांचून मला झुरणी लागली आहे. वसंताचा स्पर्श वेळेवर झाला नाही म्हणून लता जी सुकते, ती त्याला संकटांत घालावं म्हणून थोडीच सुकते; वासंतिक वायूच्या श्वासोच्छ्वासावांचून तिला फोंफावतांच येत नाही, म्हणून ती सुकते; आईवांचून तान्हं रडतं तें तिला संकटांत घालायला नव्हे, तर तिच्याघांचून त्या तान्ह्याला हांसवतच नाही, म्हणून तें रडतं. तशीच आमची अवस्था. त्या जगज्जीवनावांचून माझ्या जीवनाला जगवतेच नाही, म्हणून तें झुरत आहे, देवानं मला भेटावं म्हणून नव्हे; तो विचार त्याचा आहे. पण त्याच्या भेटीवांचून आम्हांला वाचवतच नाही, म्हणून आम्हीं मरणाचे दारीं बसलों आहों. एका श्रीहरीवांचून आतां काहींच नकोसं झालं आहे; त्यांनीं भेटावं ही इच्छा आहे, विनंति आहे. यालाच आम्हीं धरणं म्हणतो, पण हा त्रागा नाही. हें त्याला संकट घालणं नव्हे. मी तरी काय करूं ?

बावरलें मन करी धांवाधांवी, यांतुनी सोडवीं देवराया ॥
 लागलासे चाळा काय करूं आतां, नावरे वारितां अनावर ॥
 तूं वो माझा बाप तूं वो माझी माय, दाखविणें पाय झडकरी ॥
 मीं तव धरणें धरूनी वैसेलों, आतां काय बोलों ये यापरी ॥
 कळेल तैसेंचि करा जी दातारा, तारा अथवा मारा पाडुरंगा ॥
 चोखा म्हणे माझा हाचि नेम आतां, तुम्हीं कृपावंता सिद्धि
 न्यावा ॥

धीर माझे मना, नाहीं नाहीं नारायणा ॥

दया करीं पंढरिराया, चोखा लागतसे पायां ॥

[गोविंद, गोविंद म्हणत निषेष्ट होतो.]

सोयरा:—अगबाई, हें काय ? नाथ ! नाथ ! मूर्च्छा आली यांना. आतां कोणाला बोलावूं ? एका देवाविणं आतां कोणाला बोलावूं ? देवा, या माझ्या निष्पाप नाथांना अजून कां वरं छळतां आहां ? अहो, उभ्या जन्मांत कोणाचं अहित म्हणून चितिलं नाहीं, तो माझा हा निरुपद्रवी, परोपकारी, साधुवृत्ति कांत, येथें उपास तापास काढीत मूर्च्छित पडला आहे ना ? तुमच्यासाठीं पडला आहे ना ? हाय ! हाय !

आमुची तों दशा विपरीत झाली, कोण आम्हां घाली पोटामध्ये ॥

सोयरा म्हणे माझे जीवप्राण तुम्ही, आणिक तों आम्हीं कोठें जावें ॥

नाथ ! नाथ ! अगबाई, ही मूर्च्छा कांहीं मनस्वी दिसते !

(आकाशवाणी होते. “ सोयराबाई, साध्वि तुझा कांत मूर्च्छित झालेला नाहीं, समाधिस्त झालेला आहे. ”)

सोयरा:—कोण आश्चर्य ! वरतून कोण बोललं ? माझ्या कांतांना समाधि लागली आहे ? कोण या भक्तीची थोरवी | परंतु हें काय ? एकाएकी माझ्या डोळ्यांना दिपवून टाकणारी, ही तेजस्वी लहर कुठून चमकून गेली ? आकाश निरभ्र आहे; बीज तळपली असंहि म्हणतां येत नाहीं ! अगबाई हे मंजुळ वायु

कुठून सुटले ! आणि आंबराई फुलून गेली असतां जसा दरवळ तींत मावत नाही, तसा हा सर्व प्रदेश सुगंधानं दरवळून गेला, का माझ्या हृदयाला कोण-चसं दिव्य सान्निध्य भासमान होत आहे ?

चोखाः—(एकदम दचकून उठून.) साध्वि, सोयरे, कांते ! आत्तां इथं कोण आलं होतं ? सूर्यासारखा तेजःपुंज असूनहि, चंद्रासारखी शीतळ अशी प्रभावळ धारण केलेली कोणाची तरी दिव्य मूर्ति आत्तां इथं उभी होती; सांग, कुठं गेली ती ?

सोयराः—नाथ ! नाथ, कोणी आलं नाही.

चोखाः—साध्वि, ती मोहक मूर्ति, ती वरद मूर्ति ! (पुन. निचेष्ट होतो.)

सोयराः—अगबाई ! देखतां देखतां पुनः समाधिस्थ झाले की ? पण ही समाधि की पोटांत अन्न नसल्यामुळं आलेली मूर्च्छा ! माझा जीव घाबरला आहे, वायूचा झटका तर नाहीना आला यांना ?

चोखाः—(अकस्मात उठून.) श्रीकृष्णा, नंदकिशोरा, गोपाला, हे गोपी-जनवल्लभा, थांव ! थांव !

सोयराः—नाथ, हें काय ? कुठं आहे श्रीकृष्ण ? तो गोकुळामधला गोपगोपींचा वल्लभ, तो आम्हां अस्पृश्यांचा थोडाच पालक वा वल्लभ आहे ! तो गोपींसाठीं धांवेल, अस्पृश्यांसाठीं कोण धांवणार ?

चोखाः—साध्वि, पीतांबरधारी ती गोजिरी मूर्ति कुठं गेली ? आत्तां इथं होती.

सोयराः—महाराज, एकरुसारखा ध्यास लागल्यानं आणि अन्नत्यागामुळं मज्जातंतु अशक्त झाल्यानं आपल्याला नसते भास होत असतील ! वायूंतहि भलभलते भास होतात.

चोखाः—असेल, भासहि असेल. आणि वायूविषयीं विचारशील तर, हा प्राण देखील वायुच आहे. तें विट्ळाचं दगडासारखं अचल देऊळ, हा देखील वास्तविक मज्जातंतूंचा भासच आहे. हे आकाश, हा मी, ही तूं, हाहि भासच आहे; कारण जें जें नाशवंत, तीं तीं भास. परंतु त्या त्या नाशिवंतांत सापे-

क्षतः हें आकाश, हें जग, ही तूं, जितकीं मला वास्तविक म्हणून भासतात—
तितकीच ती मूर्तिहि वास्तविक होती ! आहे !—ती—पहा—पीतांबरधारी श्रीकृष्ण
मूर्ति ! साध्वि, ती पहा ! हीच ती मूर्ति ! हाच माझा श्रीकृष्ण ! हाच माझा देव !

(श्रीकृष्ण प्रगट होतात.) ✓

सोयराः—कोण आश्चर्य ! (चोखा आणि सोयरा दोघंही साष्टांग
दंडवत घालून.)

आनंद जाहला आनंद जाहला, देवोचि देखला देहामाजी ॥
डोळीयाचा डोळा दृष्टीस भासला, देव प्रकाशला आदी अंतो ॥
वाटलें नवल नवल वाटलें, देव कोंदाटले मार्गे पुढें ॥
चोखा ह्याणे माझा मंदेह फिटला, देव प्रगटला देहामाजी ॥

भगवान् आपल्या तेजाला पाहून आम्हां पामरांचें हृदय दिपत आहे !

श्रीकृष्णः---

हे संता ! हे साध्वि ! भय नको, उठा ।
वरदहस्त माझा, मी श्रीहरि स्वयें
हरिभक्ता तूझीया या मस्तकावरी
ठेवितसें प्रेमभरें,

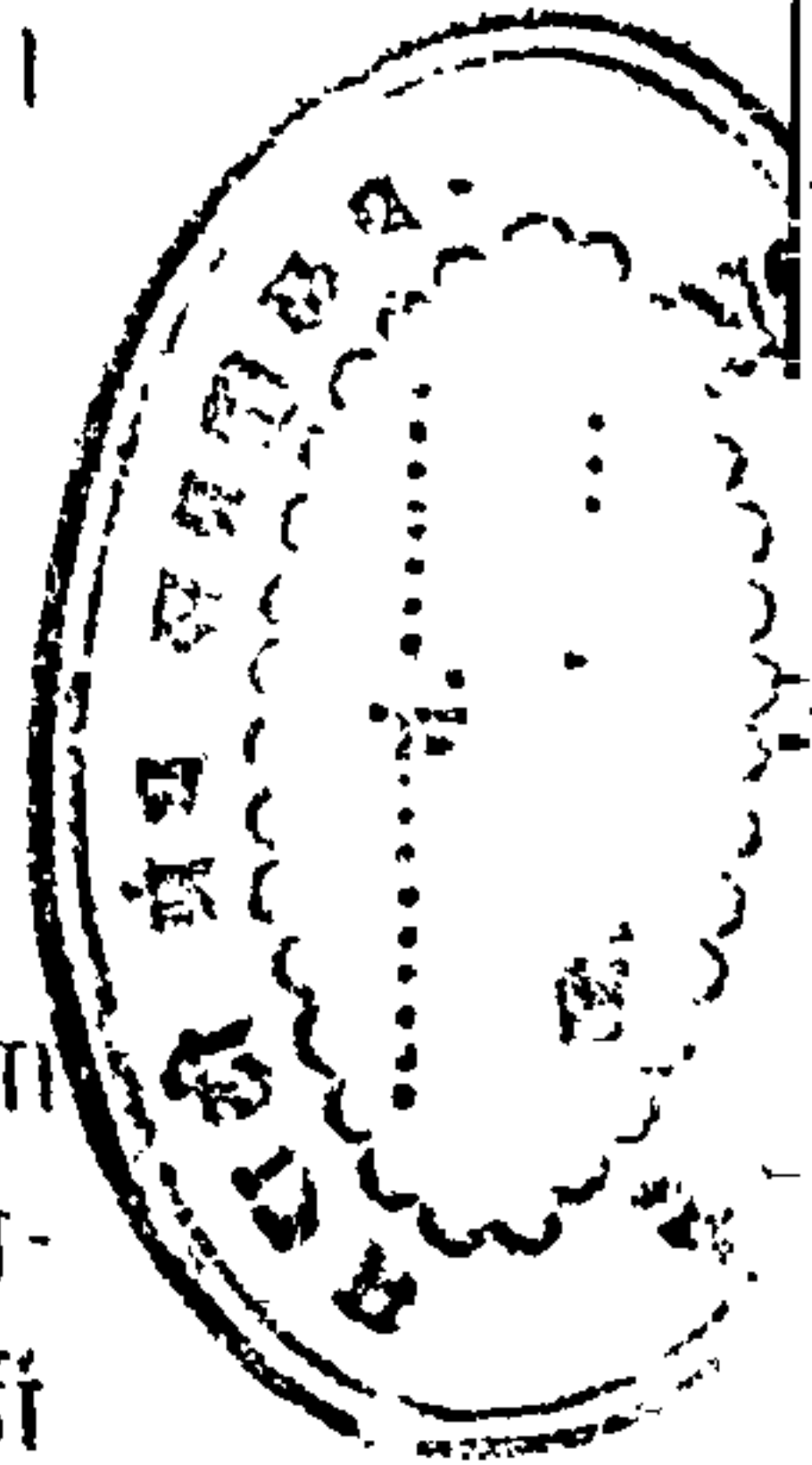
चोखाः—

परि कृपानिधे

आम्हीं अस्पृश्य असों, पतीत हीन, या
भगवन तवचरणाची धूळ आडण्या-
सही अपात्र, जातीचा मी महार कीं

श्रीकृष्णः—

आणि म्हणूनीचि अशा करूनियां त्वरा
आलों आहोंत येथ सत्वर न असे

येतों धावूनि जरी ब्राह्मणहि तुम्ही
 असतां वेदज्ञ कुणी; आणि वरद हा
 हस्त तुम्हां स्पर्श करी कीं तुम्हीं असा
 अस्पृश्यचि म्हणुनीयां स्पृश्य जरि कुणीं
 असतां तरि चरण हे न आमुचे तुम्हां
 स्पर्शाया सहज असे गवसते कधीं !
 कोणतेंहि नाम दुजें प्रिय न मज गमे
 अधिक या युगांत पतितपावनाहुनी
 पतितपावनत्व हेंचि ब्रीद या युगीं
 मुख्यत्वे अंगीकृत गमतसे मनीं

(श्रीकृष्ण वरदहस्त ठेवितात.)

चोखाः--

॥ केला अंगिकार, माझा उतरला भार ॥
 ॥ अजामिळ पापराशी, जैसा नेला वैकुंठासी ॥
 ॥ गणिका नामेंचि तारिली, चोखा म्हणे मात केली ॥

श्रीकृष्णः--

तें असो; परंतु मला भूक लागला
 तुजसमचि आत्यंतिक, गेहिं चल कसा,
 प्रियभक्ता आणि साध्वी प्रथम खावया
 घा मजसी शाक पाक कंद मूल वा
 जें असेल जेवूं तें पंक्तिसी तुझ्या

चोखाः--

हे भगवन् भवनाशक भक्तवत्सला
 ओघ महान् ह्या अपुल्या दिव्य दयेचा

वळता ना सहसाची ह्या जनावरी,
 आनंदें अत्युत्कट होत घाबरें
 मन माझे पतिताचें, देव घरीं ज्या
 जायाची बंदि असे सर्वथा सदा
 आज महारांच्या त्या तो स्वयेंचि कीं
 देव घरीं येत असे ! भक्तवत्सला
 देवा तूं थोर नभाहुनी आणखीं
 घर माझे पतिताचें झोंपडीवजा
 मावशील तरि देवा त्यांत तूं कसा

श्रीकृष्णः--

गेहांतुनि गवळ्यांच्या मावळीं जसा

चोखाः--जशी भगवंताची आज्ञा ! चल, चल, कोण हें भाग्य आपलं !

अभंग

विठोबा पाहुणा आमच्या ये घरा । लिंबलोण करा जीवें भावें ॥

पंचप्राण ज्योती पाजळूं आरती । ओंवाळूं ये पती रखुमाईचा ॥

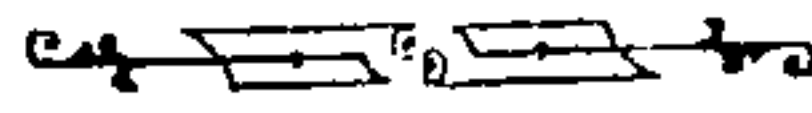
षड्रस पक्कानें विस्तारीं गे ताट । जेवूं एकवट चोखा म्हणे ॥

चोखा व सोयराः--चलावं भगवन् आत

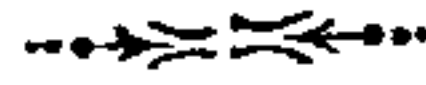
[ते पायां पडतात आणि श्रीकृष्ण त्यांवर वरदहस्त ठेऊन उभे राहतात.]

पडदा पडतो.

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला.

[स्थळः—सत्यागार. पात्रेंः—सत्यवान् शिष्यांसह.]

सत्यवान्ः—शिष्यहो, कलियुगाचा अंत होऊन सत्ययुगाचा उदय होण्याचे आधीं, सृष्टिप्रलय घडतो. त्या प्रलयांत सत्ययुगाचं बीज, एका वटवृक्षाच्या पानावर अधिष्ठित असतं. हें आमचें सत्यागार म्हणजे, ज्या नवीन सत्ययुगाची आम्हीं स्थापना करणार त्याचं, बीज धारण करणार तें वटवृक्षाचं पान होय. सत्य बोला, सत्यानं तुमचं सर्व इच्छित पूर्ण होईल. कलियुगाचा नाश होईल. देव देखील असत्य बोलत म्हणून पूर्वीचं सत्ययुग नाश पावलं. आतां माणसांसच काय पण पशूंसहि आम्हीं सत्यचरित्र करणार. आमच्या आश्रमांत जे पाळीं व कुत्रे आहेत, त्यांना देखील सहज बागडतांना लपून उड्या मारावयची जी फसवी संवय असते, ती काढून टाकण्याचा आम्हीं प्रत्यहीं उपदेश देत असतो आणि वळण लावीत असतो.

पहिला शिष्यः—माझा घोडा हरवला आहे, कांहीं केल्यानं तो सांपडत नाही.

सत्यवान्ः—तूं कर्त्री आपल्या मुलांशीं घोडा, घोडा खेळत होतास का ?

प० शिष्यः—होय.

सत्यवान्ः—म्हणूनच तुझा घोडा चोरीला गेला. अहो ! मुलांना जेव्हां बाप म्हणतो 'वाळ, मी घोडा होतो, तू माझ्यावर वैस,' तेव्हां त्या मुलाच्या कोवळ्या मनावर, असत्य बोलणं हें क्षम्य आहे असा भयंकर संस्कार होत नाही का ? 'सत्यं वद, धर्मं चर' म्हणून ब्रह्मचाऱ्याला उपदेश देण्याचा जो प्रसंग, त्या उपनयनांतच आपण मुलाला शेजारच्या आळींत भिक्षावळीनिमित्त धाडून म्हणतो तूं काशीयात्रेला गेला होतास ! छे ! छे ! जिकडे पहावं तिकडे खोट !

अरे शिष्या, तू चार दिवस निर्भळ सत्य बोल, घोडा सांपडेल—आपण होऊन तुझ्याकडे येईल.

पांडुरंगः—आचार्य, आपल्या पवित्र आश्रमाचं मलाहि सभासद होतां येईल का ?

सत्यवानः—तुझं नांव काय ?

पांडुरंगः—पांडुरंग.

सत्यवानः—अरे, धादांत तू कोळशाप्रमाणं काळ्या रंगाचा असतांना, तुझं नांव पांडुरंग-ठेवलं तरी कोण्या लुच्च्यानं? असत्य! तुझं नांव-कृष्णा-ठेवीत असशील, तर बैस. नाहीतर चालंता हो. मुलांना पाळण्यांत घातलं कीं, त्याला असत्याचे धडे शिकवायला आरंभ केलाच, या थापेबाज जगानं ! पाळण्याचं गाणं पहा ‘ चहुं बाजूनीं चिमण्या मोर बसविले’. खरे चिमण्या, मोर तर राहोतच, खोटे लाकडी मोर सुद्धां, एका बाजूला देखील बसविलेले नसतात ! असत्य भाषणाचा हा पहिला धडा संपतांच, मुलाचं नांव ठेवण्याचा दुसरा धडा देण्यांत येतो. मूल मनुष्य; नांव, दगडू, धोंडू किंवा धोंडी ! कुणाचं नांव ‘महावीर’, उंदिर पाहून पळ काढतात. नांव ‘गोदावरी’ आणि वहात नाहीं मुळींच. नांव ‘काशी’ आणि म्हणे राहते नाशिकला. नांव ‘सोनुबाई’ आणि हातीं कथलाचा वाळा ! या थापेबाज जगाचं शिक्षण मुलांना पदोपदीं मिळून, त्यांची सत्यबुद्धि ठार मारली जाऊं नये म्हणून, आम्हीं आमच्या शिष्यशिष्यिणींचीं नांवं पार बदललीं आहेत. या पुढं तुम्हीं स्वतःच्या मुलींचीं नांवं, एकदां त्यांच्या गुण-रूपावरून किंवा त्यांच्या आईबापांवरून ठेवावीं. गुणावरून नांवं कशीं ठेवावीं, याचं उदाहरण पहायचं असेल तर आमच्या ठेंगूबाईंना पहा. त्या ठेंगु आहेत म्हणून, त्यांचं ‘यमुना’ नांव बदलून, आम्हीं ‘ठेंगूबाई’ नांव ठेवलं आहे. त्यांनीं त्यांच्या मुलाचं नांव ‘ठेंगय’ म्हणून ठेवलं. आमची दुसरी सत्यवक्ती शिष्यीण नकटाबाई, यांनीं आपल्या पुत्राचं नांव ‘नाकट्य’ ठेवलं आहे. उंचाबाईंच्या मुलाचं नांव ‘औंच्य’ व लंगडाबाईंनीं आपल्या पुत्राचं नांव ‘लांगड्य’ ठेवलं आहे. अशा नावांत किती सत्य आणि सरळपणा भरला आहे पहा ! नांव घेतांच अर्धी ओळख पटते. उंचाबाईं म्हणून, उंच मूर्ति डोळ्यांसमोर उभी राहते. गुणां-

वरून नांव ठेवण्याची पद्धत आमच्या पूर्वजांत होती. आईवापांवरूनहि मुलांची नांवां ठेवीत. पण त्यांत सुधारणा एवढीच केली पाहिजे की, ' राघव ' ' पांडव ' अशीं पितृसाधित नांवां सोडून, आईवरून नांवां ठेवावीं. कारण अमक्या बाईनीं अमक्या मुलाला जन्म दिला, हें अधिक विश्वसनीयपणें लोकांना सांगतां येतं. राधेय किंवा सत्यकाम जाबाली हीं सत्य नांवां होत. हे पहा ! हे येताहेत या हाडकुळ्यांचें उदाहरण. (देवीसिंह येतो व नमस्कार करून उभा राहतो.) माझ्या सर्व शिष्यांनो, हे शिष्य नवीन असूनहि पूर्ण सत्यव्रती आहेत. जीव गेला तरी सत्य बोलेन, अशी त्यांनीं शपथ घेतली. नंतर मी त्यांना नांव विचारलं. त्यांनीं त्यांचें नांव ' माधव ' असं सांगतांच, मी म्हटलं हें असत्य नांव सोडून द्या. त्यांनीं त्वरित तें सोडून दिलं. मी म्हटलं ' तुमची आई स्वरूपानं कशी आहे ? ते त्वरित म्हणाले ' हडकुळी ' ! मी म्हणालों, तर हडकुळ्या मातोश्रींचे पुत्र म्हणून तुमचें सत्यवेदी नांव ' हाडकुळ्य ' ठेवलं आहे. त्या दिवसापासून कागदोपत्रीं देखील, हे आपलं हाडकुळ्य नांवच वापरतात, म्हणून म्हणतात. काय हाडकुळ्य ? बरं आहे ना ? बस.

मोहिनी:—मला एक विनंति करायची आहे. जरा एकांतांत काम आहे.

सत्यवान:—छे, छे, छे, स्वतः पत्नीशीं देखील एकांतांत कांहीं काम करणं, सत्यवेदी पंथांत निषिद्ध आहे. मग परक्या अनोळखी स्त्रीशीं गोष्ट कशाला ? म्हणून उघड बोल, नांव काय ?

मोहिनी:—मी फडक्यांची मोहिनी—

सत्यवान:—वाः, वाः ! स्त्रिये फडक्यांची बाहुली करतां येईल, पण फडक्याची तुझ्यासारखी चालती बोलती जिवंत स्त्री करितां येईल का ? आम्हाला धडधडित फसवतेस ? असत्य ! त्याज्य ! आणि स्वतःचें नांव तुझ्यासारखी कुरूप स्त्री, ' मोहिनी ' म्हणून सांगण्याचें धाष्ट्य तरी कसं करिते ? तुला नाहीं घाटत तूं कुरूप आहेस म्हणून ?

मोहिनी:—खरंच सांगूं का ? इश्रा बाई, मला लाज वाटते. . .

सत्यवान:—लाज ? लाज म्हणजे असत्याचरणाची इच्छा ! असत्य त्याज्य ! सत्यागारांत प्रत्येकानें निर्लज्ज असलं पाहिजे. शरीरावर लाजेनं

कपडे धारण करणं हेंहि असत्य—त्याज्यच आहे. बोल, खरं तेंच बोल ! तुला तूं कुरूप आहेस असं नाही वाटत ?

मोहिनी:—आरशांत एकटी बघतें, तेव्हां किनई, मी मला अगदीं रता-सारखी मोहक आहे, मोहिनी आहे, असंच वाटतं. केवळ दुसऱ्या कोणा स्त्रीसह आरसा पाहिला, म्हणजे जरासा हुरूपमोड होतो.

सत्यवान:—मग कांहीं हरकत नाही. कारण निदान स्वतःला तरी तूं मोहक वाटतेस म्हणून तुझं नांव मोहिनी, त्या अर्थां खरं आहे. बरं, मोहिनी-बाई, काय विनंति होती तुमची ?

मोहिनी:—एक ठेव ठेवायची होती दहा हजारांची. आपणासारखा सत्यवान पुरुष कधींहि कोणाची कवडी वुडवील, हें संभवत नाही. आपण अशा बायावापड्यांच्या ठेवी ठेवून त्यांना उपकृत करितां, असा आपला लौकिकच आहे. माझ्या सर्व मुलांची ही ठेवच आधार आहे.

सत्यवान:—ठीक आहे, या इकडे. हां हाडकुळय, तुमच्यासारख्या सत्यप्रिय आणि शूर शिष्यांनं परवां जी विनंति केली, ती तुमची मी मान्य करितों आणि आजपासून आमच्या सत्यागारावर तुमचा पहारा ठेवतों. चला ह्या किल्ल्या घ्या, ही ठेव घ्या. चला मी सर्व कठोरं तुम्हांला दाखवतों. रात्रीं नीट पहारा ठेवत जा.

देवीसिंह:—आचार्यांचे धनरक्षणाच्या कार्यां प्रामाणिकपणें झुंजून, वेळेवर हा हाडकुळय प्राणहि देईल. सत्य हेंच परब्रह्म, सत्य हाच धर्म, ही या हाडकुळ्याच्या रोमरोमीं आतां सत्यप्रीति, जशी कांहीं भिनून गेली आहे. चला गुरुजी ! (सत्यवानाचे इतर शिष्य त्याला उठतांना पाहून.)

इतर शिष्य:—बरं आहे गुरुजी, आचार्य, येतों आतां.

सत्यवान:—(उसळून.) काय ? पुन्हां धडधडीत खोटं ! अहो तुम्हीं जायला निघालां, आणि येतों म्हणतां ? माझा सर्व उपदेश व्यर्थ गेला ! हाय, हाय ! या जगाला असत्याच्या रोगापासून मां कसा मुक्त करूं ?

देवीसिंहः—मूर्खानो ! खरं कां नाहीं बोलत ? खरं बोलण्यानं आपल्या आत्म्याला समाधान होतं, समाजांत परस्पर विश्वास वाढतो. इहलोकीं कल्याण, परलोकीं कल्याण, मग सत्य कां बोलत नाहीं तुम्ही ?

सत्यवानः—तुझ्यासारख्या, हाडकुळ्य, एखाद दुसऱ्या शिष्याचं सत्य-प्रेमं पाहून, माझी निराशा अजून झाली नाहीं. नाहींतर मला केव्हांच निराशेनं वेडं लागलं असतं. !

देवीसिंहः—तरी देखील तें घेड, सत्याचंच वेड असतं. सत्वेडा म्हणवून घेणं, हा मी मानच समजतो. बरं आहे, जा आतां तुम्हीं सोरे. चलावं आचार्य आंत, सर्व कोठार माझ्या रक्षणाखालीं द्यावं सोंपवून. (जातात.)

प्रवेश २ रा.

[स्थळः—गंगाजीची माडी. पात्रेः—नारंभट, गंगाजी.]

नारंभटः—(स्वगत.) त्या दारुड्या गड्यानं, त्या मावशीचं पुरलेलं धन जिथं पुरलं म्हणून म्हटलं, तिथंच तें सांपडलं ! दागिने पण दागिने आहेत ! गंगाजीची मागची बाकी चुकवून देणार हा पट्ट्या ! आणि नवीन विलासाची उधार मागणार ! तिकडे ती मावशी आतां शंखनाद करीत असेल ! पण त्या गड्याव्यतिरिक्त, तिचा संशय माझ्यावर येणं शक्यच नाहीं ! आलीच गंगाजी. आज असा खुर्चीवर बसूं, का गादीवरच पडून राहूं तिच्या ?

गंगाजीः—[प्रवेश करून] नारंभट, मागची बाकी ?

नारंभटः—गंगाजी, तोंड संभाळून बोल. आज हा नारंभट हात हाल-वीत आलेला नाहीं समजलीस ? ही घे मागची बाकी ! हंसली रे हंसली ! का, झाली फिटफाट ? आतां नवीन उधार थोडीशी ? गंगाजी, हात जोडतो—
एकच—(चुंबन घेतो.)

गंगाजीः—तेवढ्यावर आज अधिकारच आहे तुमचा. बरं जा आतां कसे पाहूं ? चार दिवस मला अगदी फुरसत नाहीं. मग या.

नारंभटः—हे पहा, मी जातो, पण आता ज्याअर्थी मी मागची बाकी चुकती करून, वर देखील दोन तीन हजारांचं गांठोडं, माझी वकिली करण्यासाठी तुझ्या न्यायालयांत धाडलं आहे, त्या अर्थी आता कमलिनीची एकदा भेट करविलीच पाहिजे.

गंगाजीः—थोडे थांबा ! बिचकलेलं पांखरूं बंदुकीचे वायवार काढीत बसल्यानं का जवळ येतं कधीं ? मी तिला चुचकारून जवळजवळ प्रेमात आणली आहे. एक दिवस याच खिडकीशीं अशी उभी राहून, वाट पहात मला विचारील “ गंगाजी, केव्हां ग येतील, नारायण भटजी ?

नारंभटः—(मिटक्या मारीत.) काय ग तुझं हें रसाळ बोलणं ? आज नुसतं तिला पाहूं तरी देशील का ? तिचे ते डोळे किनई, गंगाजी, काय मारू आहेत मारू !

गंगाजीः—नुसत्या पाहण्याचं काय ? काल ती मला इतकं देखील म्हणाली, माझ्या पायाच्या नखाचं चुंबन, नारंभटांना, तूं म्हणशील तर घेऊं देईन.

नारंभटः—अग, मग तूं कां म्हटलं नाहीस, हो म्हणून ?

गंगाजीः—ती महारीण, तुम्हांला अस्पृश्यांना शिवण्याचा तिटकारा—

नारंभटः—वेडगळ आहेस तूं ! अस्पृश्यतेचा खरा अर्थ म्हणजे अस्पृश्यांनीं आम्हांला शिवूं नये. आम्हीं मनाला वाटलं तरी त्यांना शिवूं नये, असा कांहीं निर्वेध नाही. जा, जा, आण तिला.

गंगाजीः—पण पायाच्या नखाचं चुंबन ?

नारंभटः—अग, रतिशास्त्रांत तेंच सर्व चुंबनांत कुशल प्रणयाचं चिन्ह समजलं जातं. कारण तोंडावरचं चुंबन घेऊन मग गडगडत खालीं घसरून मानिनीच्या पायांवर पडण्यापेक्षा, प्रथम पायाचं चुंबन घेऊन अशा पायधरणीनेच मनधरणीकडे चढत जाणें हेंच प्रणयाला आपलें साध्य अचुक, सत्वर आणि सलीलपणें प्राप्त करून देतं. आण, आण तिला, जा !

गंगाजीः—आज नाही. चार दिवसांनीं पायाच्या नखाचं चुंबन तर देवितेंच तुम्हांला. आतां जा पाहूं कसे ?

नारंभटः—जातों. पण एक मात्र अट कीं, इब्राहिम किंवा देवीसिंह यांच्या दृष्टीला, तिच्या पायाचं तें नख देखील न पडलं पाहिजे. मी पैसे दिले आहेत, कमलिनी माझी झाली !

गंगाजीः—त्याची नको तुम्हाला चिंता, त्या मेल्यांना उभं करणार नाहीं इथं ! हं, जा आतां. पुन्हा लोंचटपणा ! चालते व्हा. (नारंभट जातो.)
(पडदा उघडतो.)

गंगाजीः—(स्वगत) काय भेले निर्लज्ज हे लोक ! माझ्यासारखीच्या पायां पडतील. मी चेष्टेनं म्हटलं, कमलिनीच्या पायाच्या नखाचं चुंबन देव-वितें, तर त्याच्या तोंडाला पाणी सुटलं—आणि गुप्तपणानं हीं नीच कृत्यं करणारे हे लोक, त्या चोखा मेळ्याला 'महार' 'महार' म्हणत आणि तो मुलीवर पापदृष्टि ठेवतो म्हणून आरोप करीत, त्याला धक्के मारून हांकून देताना, कसे अगदीं धर्माचे धर्मवार बनून बत्तावणी करतात पहा ! हं, हे आले दुसरे धर्माभिमानी—(देवीसिंह येतो.) (त्याला.) हं, चालते व्हा आलांत तसे, बुडाऊ मनुष्याचं मी तोंड पहात नसतें. मला आज काम आहे, जा !

देवीसिंहः—आज तुला काम आहे ना ? वा ! तरमग हीच इथून न जाण्याची वेळ. तूं निष्काम असशील तेव्हां, तुझ्याशीं शृंगाराच्या लीला करण्या-इतका, हा देवीसिंह दुष्ट नाही हो ! आतां तुला काम आहे, आणि माझ्या अंगांत पण तो आतां संचरलेला आहे, म्हणून तर हीच लग्नघटि—घालूं मिठी ? हें तरी पहा एकदां. (थैली पुढें करितो.) झालं ? फिटली अं तुमची वाकी. अग त्या सत्यवानासारखे सत्वेडे लोक या जगांत आहेत तोंवर, तुझी वाकी फेडण्याला आम्हांला काय कठिण ? त्यानं आपण होऊन मला पाहण्यावर नेमलं. चोराच्या हातांतच किल्ल्या दिल्या—

गंगाजीः—दुष्टा ! आणि मग त्या किल्ल्या तूं—

देवीसिंहः—प्रामाणिकपणानं पुन्हां त्याच्यापशीं जशाच्या तशाच परत केल्या. केवळ पेटांतलं सोनं तेवढं हें धर्मार्थ, ह्या गंगाजीच्या घांटातर आणून अर्पण केलं. कोण्या मोहिनी नांवाच्या बाईनं त्याच दिवशीं ही ठेव तिथं ठेवली होती.

गंगाजी:—देवीसिंह, पण ज्या बाईनं ही ठेव ठेविली, तिच्या मुलां माणसांना भिकेला लावलंस ना तूं, तिचं हें धन चोरून ? तुला दुःख वाटत नाही तिचं केविलवाणं क्रंदन ऐकून ?

देवीसिंह:—दुःख तर काय ? रडूं देखील येतं. पण माझ्या अश्रूंची दर दिवशीं अशी उधळपंटी करणं मला बरं वाटत नाही. जोंपर्यंत त्या सत्यवानासारख्या मूर्ख साधूंच्या छंदाला लागणाऱ्या भावड्या लोकांना झालेला रोग बरा झाला नाही, तोंवर मी माझीं हीं सर्व व्यक्तिशः दुःखं दावून टाकीत आहे. जेव्हां जगांतून भावडेपण नष्ट झाल्यानं, लुचेपणाला कोणत्याहि नव्या बाया बापड्यांना फसविणं अशक्य होईल, तेव्हां मीं, तोंवर नागविलेल्या सर्व कुटुंबांच्या दुःखानं एकत्रच हळहळून, माझे अश्रू एकदमच खर्च करणार आहे; जसा काटकसरी शहाणा गृहस्थ, दहा पांच लग्नें एकाच मंडपांत उरकून घेतो. बरं, आतां बाकी चुकतो केली आम्हीं ! आतां—कमलिनी ?

गंगाजी:—आठ दिवसांचे आत तुझी ! आतांशा तुझं नांव काढलं म्हणजे गालांतल्या गालांत हंसते थोडीशी, पण थोडा आणखी थांब ?

देवीसिंह:—चिंता नाही, पण मध्यंतरीं त्या भटुरड्या नारंभटाला वा इब्राहिमाला मात्र, तिचं नख देखील दृष्टीला पडूं देऊं नकोस हो, गंगाजी ?

गंगाजी:—ती नको तुम्हांला चिंता. फडकूं देत नाहीं त्या मेल्यांना इथं ? जा आतां, बरोबर आठव्या दिवशीं या. कमलिनी तुमची. हं जा आतां. (तो गेल्यावर) काय मेला भंगट आहे तो सत्यवान् ? असल्या अस्सल चोरांच्या हातीं, बायाबापड्यांच्या ठेवी ठेवलेल्या पेट्यांच्या किल्ल्या देतो. आग लागो मेल्या त्या सत्याला कीं, जे दीन आणि सरळ साधु जनांना दुष्टांच्या पाशांत फशीं पाडतं. कितीक कुटुंबं आज अन्न अन्न करून मंरतील या सत्यवानाच्या नावानं खडे फोडीत, तें एका देवाला ठाऊक. हे-हे आले तिसरे उल्लू ! (इब्राहिम येतो.) काय खानसाहेब, एक फक्कड बातमी हवी का ?

इब्राहिम:—कमलिनी मेरेसाथ प्यार करनेको लागली, हीच बात ना ?

गंगाजी:—ठीक ताडलंत. आठ दिवसांनीं या पलंगावर प्रथम, आणि नंतर तुमच्या शयनागारांत, कमलिनी तुमच्या दुर्लभ प्रेमाचे मनोरथ पूर्ण करील पण—

इब्राहिमः—ए घे तेरी पण ! बस्स. आतां सगळी बाकी चुकली. आतां या आठ दिवसांत कमलिनी हवी. हें पहा गंगाजी, माझा हात त्या देवीसिंहाच्या आणि नारंभटाच्या दगडाखाली अडकला आहे. त्यांच्याशीं उघड लढूं, तर ते कमलिनीची गोष्ट सुभेदाराला कळवतील. सुभेदारांना, कमलिनी कुठं आहे हें कळावयाचा अवकाश कीं, ते तिला स्वतःच्या अंतःपुरांत कोंबतील आणि इब्राहिम पुनः आपला हात हालवीत आणि तुझ्या दारापुढं शिष्ट्या मारीत रात्र काढील ! गंगाजी, आतां तूच माझी सासू आहेस, आई आहेस, माता आहेस, पिता आहेस.

गंगाजीः—(त्रासून.) आतां तुमचा हा नेहमींचा पाल्हाळ पुरे झाला. थोडक्यांत म्हणजे नारंभटाच्या आणि देवीसिंहाच्या तोंडाला पानं पुसून, आणि कमलिनीचं मुसलमान व्हायला मन वळवून, तुमच्याशीं लग्न लावून घ्यायचं ना ? तें काम माझं ! हं जा आतां. त्याची तुम्हांला मुळींच चिंता नको.

इब्राहिमः—बिलकुल ठीक वतलाया तुमने. एकदां लग्न लावलं कीं मग, सुभेदाराचा बाप तिला माझ्यापासून सहज नेऊं शकणार नाहीं. सगळे मुसलमान माझा पक्ष घेतील. आतां चोरून मारून एखादे दिवशीं तिला नेलीच, तर मेहुणाच आहे माझा !

गंगाजीः—हं लावलंत पुन्हां पाल्हाळ ! चला जातें मी आंत आतां. हं, चला. आठव्या दिवशीं सगळं उरकतें. जा. (इब्राहिम गेल्यावर.) आणि आतां खरंच उरकतें सर्व आठ दिवसांच्या आंत. आज जमलेली सर्व रोकड, एका कमलिनीच्या आकर्षणाची करामत आहे. नाहीतर हे मेले बुडवे, थोडंच असे सुखासुखी मला सोन्याच्या लडीच्या लडी देणार होते ! हें धन कमलिनीच्या रूपाची ओंवाळणी—म्हणूनच मी तें तिच्या पदरांत—तिच्या मानलेल्या आईचं स्त्रीधन म्हणून टाकणार आणि चार पांच दिवसांत सर्व संपत्ति घेऊन, माझ्या त्या दत्तक स्वयंवृणीत, म्हणूनच अत्यंत आवडत्या मुलीसह काशीयात्रेला निघून जाणार ! हें सर्व या तिघां बदमाशांची आपसांत झुंज लागली नाही तोंवर साधलं पाहिजे. जर का हे रेडे आपसांत टक्करले कीं, कमलिनीची गोष्ट सुभेदाराच्या कानावर जाऊन, मला तिचं रक्षण करणं केवळ अशक्य होईल. इथपर्यंत डाव ठीक पडला.

आतां काल जी एक बातमी उडत कानावर आली, ती मात्र काय घोंटाळा करील तें सांगवत नाहीं. कमलिनीचा प्रियकर शंकर—आणि तो मुसलमान व्हावा, मला नाहीं वाटत खरं, पण न जाणो ! जर खरं असेल तर तें न कळविताच तिला येथून घेऊन जावं, कीं तें तिला कळवावं ?

कमलिनीः—(घाईघाईनं प्रवेशून.) ताई ! ताई ! तो दारावरून चाललेला मनुष्य—तो तरुण—तो मनोश युवा—ताई, तोच माझा शंकर, मुसलमानी वेषांत आहे—कचित् मला गुप्तपणं शोधित फिरत असावा. परंतु मी त्या वळणापासून त्याला निरखून पहात आहे—तो शंकरच, बोलाव, तो जाईल देखील !

गंगाजीः—(पडद्यांत जाऊन येते.) धाडतें बाळ बोलावूं ! येतोच आहे तो बघ. पण तो ज्याअर्थी मुसलमान वेषांत आहे, त्याअर्थी, लडिवाळ मुली, जरा धीरानं घेतलं पाहिजे. एकामारखीं एक मनुष्यं नसतातच असं नाहीं. भलत्याच मनुष्यापाशीं तुझा हा गुप्त निवास प्रगट झाल्यास अनर्थ कोसळेल—उद्यां सकाळचे आंत, तो दुष्ट सुभेदार बंगषखान, तुला आपल्या शयनागाराचं शिरोभूषण करून ठेवील.

कमलिनीः—थूः त्या मेल्याच्या शिरावर आणि भूषणावर ? पण ताई, हा शंकरच ! आतां मला धीर निघत नाहीं. ताई ! कोण ही देवाची लीला ! माझा प्रियकर आज मला भेटणार !

५५०

आजि मजला जिवलग गे माझा पहा हा ॥ भेटणार, जाई, ताई, येई घेउनी अहाहा ॥

गंगाजीः—हं आलाच तो. धीर धर. कमलिनी, तुझ्या मनःस्थैर्याची मी वारंवार केलेली वाखाणणी खोटी पडणार नाहीं, असा धीरोदात्त चित्तवृत्ति-निरोध करून बाजूला उभी रहा—जोंवर मी तुला हांक मारली नाहीं तोंवर—(कमल बाजूला उभी राहते.) (दरवान शंकरला घेऊन आणि तेथें सोडून परत जातो.) बसावं ! अनोळखी मनुष्यानं बोलावलं याचा राग नसावा,

शंकरः—मुळींच नाही. कारण एक माझ्या ओळखीचं मनुष्य हरवल्यानं, त्याच्या शोधासाठीं मीं होऊन अनेक अनोळखी ठिकाणीं जात असतां. आपला निरोप येतांच माझ्या हृदयांत अकस्मात अपेक्षेची धडपड सुरू झाली—वाटलं माझ्या ओळखीच्या कोणा मनुष्यानं—कचित् जिला मीं त्रिखंड शोधित फिरत आहे, त्या माझ्या कमलिनीनंच तर मला बोलावलं नसेल !

कमलिनीः—(स्वगत.) अगबाई ! हा शंकरच ! घुसूं का अशी आतां पुढं आणि पडूं का त्या माझ्या प्रियकराच्या कंठांत ! पण मेला हा मुसलमानी वेष ! माझ्या दोन्ही हातांनो, माझ्या हृदयाला घट्ट धरून ठेवा असं. नाहीतर मला, ताई, अधीर वृत्तीची म्हणून धिक्कारील.

गंगाजीः—आपलं नांव मला कळेल का ? कचित् आपणाला माझ्या हातून कांहीं साह्य होण्याचा संभव आहे.

शंकरः—माझं नांव शिकंदरखान.

गंगाजीः—आणि ज्यांच्यासाठीं आपण त्रिखंड शोधित फिरत आहां म्हणून म्हणालांत, त्यांचं नांव कमलिनी ? पण तें तर हिंदु नांव आहे ?

शंकरः—आणि माझंहि नांव शंकर असं हिंदूच होतं.

गंगाजीः—शंकर हें नांव होतं तर आपलं ? मग असलं सुंदर नांव कां टाकलंत ?

शंकरः—सुंदर नांव कां टाकलंत ? यासाठीं कीं, जोंवर हीं नांवं आणि त्यांतील अंतर्हित हिंदुत्व माझ्या अंगाला एखाद्या रक्त शोषणाच्या जळूसारखं बिलगलं होतं तोंवर, जळूसारखंच माझ्या अंगांतून रक्तच नव्हे, तर माझ्या संसारांतून सुख, माझ्या लौकिकांतून मान, आणि माझ्या आत्म्यांतून आनंद शोषून पिऊन टाकीत होतं. पण तें नांव आणि तें हिंदुत्व मीं, विषारी सापासारखं माझ्या कल्पनेच्या वारुळांतून बाहेर उपसून, ठेंचून, दूर फेंकून देतांच, हा पहा मीं महाराचा मनुष्य झालों ! मीं असं ऐकलं आहे कीं, 'कमलिनीनंहि त्या आत्मघातकी नांवाचा नायनाट केलेला असून, माझ्या प्रमाणंच मुसलमानी धर्म स्वीकारला आहे !

कमलिनी:—(स्वगत.) ज्या चांडाळून कमलिनी बाल्याची बातमी शंकराला दिली, त्याची जिव्हा गळून कां पडली नाही. आणि शंकर बाटल्याची बातमी जी जिव्हा एवढ्या डौलाने आज कमलिनीला देत आहे, ती पण अजून झडून कां पडत नाही ? (मृदुल स्वरांत.) पण कमलिनी, तुझा हा शंकरच ना ? मग त्याला तूच जर अमं टाकून बोललीस, तर त्यानं समाधानासाठी कोणाकडे जावें ? प्रियकर तो माझा !

गंगाजी:—पण शिकंदरखान, जर ही बातमी खोटी असली तर ?

शंकर:—तरी काय झालं ? देवांना साक्ष ठेवून ज्या कमलला मी वरण्याचं वचन दिलं आहे, तिला मी वरणारच !

कमलिनी:—(स्वगत.) अगवाई, देवांना मानतो हा माझा प्रियकर अजून ? मग मी उगाच त्याला कठोर शब्द बोलून गेलं. हें मुसलमानी नांव माझ्या शेधासाठी छद्मवेश म्हणूनच केवळ स्वीकारलेलं असावं. माझा शंकर हिंदूच आहे !

शंकर:—माझ्या कमलला मी वरणारच, माझ्याप्रमाणं तिलाहि मुसलमान करणारच. आणि महारवाड्याच्या नीचतेतून काढून तिला राजवाड्याच्या उच्चतेवर विराजविणारच !

कमलिनी:—(स्वगत.) छे: हा राक्षस माझा शंकर नाहीच मुळी. हा कोणी शिकंदरच असेल. माझ्या डोळ्यांनी मला फसविलं. चर्मचक्षूंना हा शंकर भासला, पण मनश्चक्षूंनी बरोबर ओळखलं. मना याच्यासाठी अतःपर झुंनकोस !

शंकर:—बोला तर—जिच्यासाठी मी विव्हाळ झालेला आहे, जो माझी बालत्वाची गृहिणी होणारी आहे ती माझी कमलिनी कुठं आहे, याचा तुम्हांला काहीं पत्ता आहे का ?

कुणि पाहियली कां कुठें प्रिय सखी माझी ॥ धृ० ॥ काळे डोळे
वदन मनोहर, केश सडक भरदार । अशी सुकुमार ॥ १ ॥

कमलिनी:—(स्वगत) आतां शंकाच नको. हाच माझा शंकर, आणि मीच ती ह्याची कमलिनी ! माझ्या हातांनो, माझ्या हातांतून निसटून त्याच्या गळ्यांत पडा ! थांबा पण—नीट पहा—तो शिकंदर तर नाही ना ?

गंगाजीः—कमल—

कमलिनीः—(उधड.) ओ ! ताई (पुढं येते)

शंकरः—हीच ती माझी कमलिनी ! अहो हीच ती ! कोण हें सुख. माझ्या कमलिनी चल. तूच माझी कमलिनी (आलिंगनास पुढें येतो)

कमलिनीः—पण हाय रे दैवा ! तूं मात्र माझा शंकर नाहीस !

शंकरः—अशी भितेस कां ? मीच तो तुझा पूर्वीचा शंकर ! मीच आतांचा शिकंदर ! कमलिनी ! इतक्या हालअपेष्टा काढून तुझा शोध करीत आलेला, आणि तुझ्या भेटीसाठी कासाविस झालेला, हा तुझा शंकर—हा शिकंदर—आतां एक पळ देखील विरह सहन करूं शकत नाही. चल ?

कमलिनीः—आलेंच. ही, प्रियकरा, व्या या आपल्या कमलेला पदरांत—(हात पुढं करून जाते तोंच त्याला निवारून कठोरपणें म्हणते.) नाही पण. कोण प्रियकर ? शंकर, कीं शिकंदर ? दोन्हीहि एकत्र राहूं शकत नाहीत. दोन्हीहि प्रियकर होऊं शकत नाहीत. पायांनो, थांबा ! स्वर्गाच्या शिखरावर म्हणून जें पाऊल टाकूं पहात आहां, तें क्वचित् घसरून नरकाच्या खोल गर्तेत तुम्हांला नेऊन टाकील,

शंकरः—ये, ये सखये. आतां अंत पाहूं नकोस. अशी भितेस कशासाठी ?

कमलिनीः—त्या संतापदायक वेषासाठी ! त्या पतित अहिंदु वेषाची मला भीति वाटते !

शंकरः—तर मग, तूं अजून हिंदूच आहेस कीं काय ?

कमलिनीः—आणि तूं आतां हिंदु नाहीस कीं काय ? बोल, स्पष्ट बोल ! तुझ्या उत्तराच्या एका विश्वासावर माझ्या आयुष्याचं, सोनं अथवा माती होणं अवलंबून आहे ! बोल, पण वुरून बोल ! त्या दुष्ट वेषाची आणि जे हिंदु धर्मा-विरुद्ध भयंकर प्रलाप इतका वेळ तूं काढलेस, त्या विचारांची सावली माझ्यावर न पडेल, इतक्या अंतरावरून बोल.

शंकरः—नाहीं, मी आतां हिंदु नाही. तूं आणि मी हिंदु-असताना जें मीच योनित्वाचं भूत आपल्या मानगुटीला बसलं होतं, तें आतां या मुसलमानी वेषाचं कवच घालताच, मला शिवूं देखील शकत नाहीं. कमल, या वेषानं नवं

भय उत्पन्न होत नाहीं, तर असलेलं भय दूर पळतं. कमलिनी, तूं हा वेष घाल, या विचारांचं वर्म धारण कर, आणि मजबरोवर ज्या मार्गानं तूं त्या कारंजावर चालत आलीस, त्याच मार्गानं चल. त्याच घोड्यावर तेच तुला बसवतील, कीं ज्यानीं तुझ्या सांवलीनं, घोडा देखील विटाळतो म्हणून म्हटलं होतं—त्याच कारंजावर तूं स्नान कर, त्याच ब्राह्मणाच्या रुमालाला तूं तोंड पूस, आणि त्याच क्षत्रियाच्या गुढघे मोडून केलेल्या सलामांचा स्वीकार कर. कारण मी आतां शिकंदरखान आहे. मीं शिपायांचा नाईक झालेला आहे ! आणि तूं माझी स्वयंवृणीत पत्नी आहेस !

कमलिनी:—शिकंदर, हे पापी शब्द पुन्हां बोलूं नकोस ! मी शंकराची स्वयंवृणीत अर्धांगी आहे. शंकर—प्रियकरा (अकस्मात कठोरतेनें.) शिकंदर, नीचा (पुन्हा मृदु स्वरांत) अगवाई, कोण हा माझा दुष्टपणा ? माझा प्रिय मित्र, माझा सखा, माझा दयित हा शंकर, एखाद्या मौल्यवान् हरवलेल्या रत्नासारखा मला पुन्हां गवसला, त्याला मीं हें काय बोललें ? शंकर—(पुन्हां पुढें जाऊं लागते.)

शंकर:—कमलिनी, थावूं नकोस; ये. जरी माझा हा वेष तुला भयंकर पाप वाटत असलं, तरी हें ध्यानांत धर कीं, ही तुझ्या प्रेमाचीच एक छाया आहे. तूं मुसलमान झालीस, हें ऐकून, निदान तुझ्या जीवनातील दुःखापासून तुझी सुटका करावी, या हेतूनं मी हिंदुधर्माचा त्याग केला आहे.

कमलिनी:—तर मग मी तुझा अधिकच तिरस्कार करतें. हिंदुत्वाचं मूल्य माझ्यासारख्या दुर्गंध मूर्तियुक्त एका यः कश्चित् मुलीवरच्या प्रीतीहून जो अधिक समजला नाहीं, तो अधमच असला पाहिजे ! तत्वासाठीं उभय धर्मांचा अभ्यास करून, कोणी एखाद्या जर हिंदुत्व सोडून मुसलमान झाला, तर मी त्याला फार तर मतिमंद म्हणेन, पण धिक्कारणार नाहीं. परंतु जो दुःख टाळण्यासाठीं म्हणून, कोण्या मुलीला, कोणा नरकाच्या सोनेरी रांजणाला भुलून, किंवा केवळ व्यक्तिगत छळाचा सूड घ्यायचा म्हणून, आपल्या हिंदुधर्माला लाथाडतो— त्याच्या नीचपणाची पराकाष्ठा झाली असें मी समजतें ! मी त्याच्या छायेलाहि वृभी राहणार नाहीं—ताई, मला धर. माझे अवयव एकमेकांविरुद्ध कसे बंध

करूं पहात आहेत. माझा देह माझ्या शंकराच्या आलिंगनाच्या अमृतपानासाठी कासावीस होऊन, पतंगासारखा त्याच्यावर झेंप घालूं पहात आहे ! माझा आत्मा मला, तूं मरशील; तो शंकर नाही; तो शिकंदर नावाचा रौरवाग्नि प्रज्वलितपणे उभा आहे असं म्हणून मला मागं खेंचीत आहे !

कारण हा हिंदुधर्मापासून पतित झालेला महापातकी शिकंदर आहे. !!

शंकरः—हिंदुधर्मापासून पतित ' नव्हे ' तर हिंदुधर्मात असतांना जो पतित होता, तो आज पावनच नव्हे, तर पावक होऊन तुझ्या समोर उभा आहे. जेव्हां तो शंकर होता, तेव्हां त्याच्या सांवलीनं घोड्याला विटाळ होई ! आज तो घोडेस्वार झालेला असून ते, विटाळ, विटाळ म्हणून ओरडणारे क्षत्रिय वैश्य त्याच्या घोड्याचा खरारा करीत, ते बघ खालीं दाराशीं उभे आहेत ! सांग आतां, हें माझे पतन कीं उद्धार ?

कमलिनीः—' घोड्यावर बसणं ' म्हणजे जर उद्धार असेल तर गोमाशांचं भाग्य राजाहूनहि अधिक समजलं पाहिजे. गोमाशा रात्रंदिवस घोड्यावर स्वार झालेल्याच असतात ! शंकर, जर तूं हिंदु महार म्हणून, तूं महार हिंदु म्हणून, माझे हिंदुबंधु तुला हस्तस्पर्श करते, मनुष्याप्रमाणं समानतेनं वागविते, घोड्यावर बसूं देते, आणि प्रेमानं तुझ्या पाठीवर हात फिरवते, तर मात्र मी तुझी ही खरी उन्नति मानली असती; परंतु हे हिंदु क्षत्रिय वैश्य तुझ्या घोड्याचा खरारा, तूं महार त्यांचा धर्मबंधु म्हणून करीत नसून, तूं मुसलमान म्हणून करीत आहेत. महार म्हणून शिवत नसून मुसलमान म्हणून शिवत आहेत. या स्थित्यंतरांत त्या माझ्या हिंदु बंधूंची आत्मघातकी कापुरुषता जितकी व्यक्त होत आहे त्याहून दसपट, स्वजातीच्या अवनतीनं संतुष्ट होणारी तुझी स्वधर्मद्रोही नीचता व्यक्त होत आहे ! माझा शंकर हिंदु होता—तूं मुसलमान आहेस !

शंकरः—तर मग कमलिनी, तो तुझा हिंदु शंकर आतां या जगांत राहिलेलाच नाही ! जो आहे तो हा शिकंदर आहे !

कमलिनीः—मेल्या, जळो तुझी ती अभद्रवाणी ! माझा शंकर आहे, हिंदु आहे—या जगांत आहे आणि जोंवर हें कमलिनीचं हृदय जीवनानं

स्फुरत आहे, तोंवर तो तसाच चिरंजीव राहणारा आहे ! ताई, माझा शंकर आहे, माझ्या गळ्याची शपथ, आहे—त्या प्राजक्ताखाली उभा आहे—ज्या प्राजक्ताखाली, ताई तुला माहित आहे का ? कीं त्यानं मला, किसन तो—मी—आम्हीं लपंडाव खेळत असतां, हंसत धरलं आणि अकस्मात पोटाशीं घेतलं, आणि अकस्मात् कुण्या नवीन देवानं माझ्या हृदयांत प्रवेश केला. मी त्याच्या बाहूंत बाहू गुंफून अशी (शंकरकडे जाऊं लागते.) (इतक्यांत मल्हार गायकवाड येतो.)

मल्हार:—सलाम, शिकंदरखान साहेब !

शंकर:—कमलिनी, हा पहा—माझ्या हाताखालीं सुभेदारानं दिलेल्या पथकापैकीं, एक क्षत्रियकुलावतंस मराठा, पहा किती लवून सलाम करीत आहे ! क्या है गायकवाड, घोडा आणला आहेस हमार ? मल्हार बोलो !

मल्हार:—हां जी खानसाहेब ! आणि सुभेदारांनीं आपणाला तांतडीनं बोलावलं आहे, हा निरोप पण सांगायला आलों आहे.

शंकर:—ठीक है ! हें पहा, ही माझी स्वामिनी आहे. तिला पण माझ्या अधिकाराला योग्य असा लवून मुजरा कर, आणि मग जा (मल्हार मुजरा करायला जातो तोंच कमलिनी म्ह०)

कमलिनी:—(मागें सरकून.) छे, छे, पाटिलबुवा, मी एक महाराची मुलगी आहे. आपण मला हिंदु म्हाणीण—आपली एक धर्मभगिनी—म्हणून मुजरा केल्यास, मी तो कृतज्ञतापूर्वक स्वीकारीन. परंतु तुम्हाला फसवून तुमच्या धर्मसमजुतीवर आघात करणार नाहीं.

शंकर:—गायकवाड, मुजरा करतोस कीं नाहीं ?

मल्हार:—आम्हीं हिंदु, उच्चवर्णीय मराठे, महारणीला मुजरा कसा करणार ?

शंकर:—मला कसा केलात, मी महारच होतो.

मल्हार:—पण आतां तुम्हीं हिंदुधर्म सोडला आहे. त्याहि हिंदुधर्म सोडून तुमच्याशीं विवाह करितील, तर आम्हीं त्यांसहि मुजरा करूं. मुसलमानाला आम्हीं जातिवंत हिंदु, मान दहादां वांकवूं; पण महारांना, ते हिंदु आहेत तोंवर नाहीं वांकवणार मान ? ही आमची हिंदूंची रूढि आहे.

कमलिनी:—आणि आपल्या हिंदूंच्या आजच्या चालत्या रूढीप्रमाणे, पाटील, ही महाराची पोर, आपणाला दुरून प्रेमाचा जोहार करीत आहे.

शंकर:—(स्वगत) हिला लहानपणच्या संस्कारांनीं अजून पूर्णपणे पछाडलेलं अहे. एखाद्या भूतबाधा झालेल्या रोग्याला जसं अपघातापासून बलात्कारानं बचावाचं लागतं, तसं मी हिला बळानं महारवाज्यांतून उचलून, महालांत नेणार हिंदूची मुसलमान करणार (उघड.) कमल, आज मी आतां जातो. तूं थोडा विचार कर. मी थोडेच दिवसांत परत येईन. जाऊं का कमल ? इतके दिवसांनीं भेटून, कमल, हातांत हात देखील धरूं दिल्यावांचून मला परत धाडतेस ना ?

कमलिनी:—माझ्या हृदयाचं पाणी, पाणी होत आहे. शंकर जाऊं नकोस. तो शब्द ऐकतांच पूर्वीपासून डोळ्यांत अश्रू उभे राहण्याची मला संवय झालेली आहे, म्हणून शंकर जाऊं नकोस.

पद.

जगेन ना जगेन ना जगेन ना । प्रियाप्रती आलिंगिल्याविना
पिंजऱ्यांत जरि देह तरी हें । प्राणपांखरूं उडुनि जाउनि ।
जगेल ना । जगेल ना जगेल ना । प्रियाप्रती आलिंगिल्याविना ॥ १ ॥

ये शंकर—(धिक्कारून.) शिकंदर तूं मात्र चालता हो !

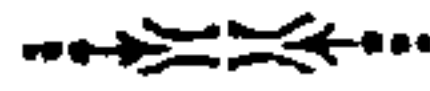
शंकर:—जाणार नाहीं. तुला आलिंगिल्यावांचून जाईन तर मला वेड लागेल !
(बळानं तिला धरूं लागतो.)

गंगाजी:—हं, सावध ? शिकंदर, बलात्कारानं त्या हिंदु मुलीला, माझ्या मानलेल्या कन्येला स्पर्श करूं नकोस ? नाहीं तर, आतां माझ्या रक्षकांना मी आत बोलावीन, इथं रक्ताचे पाट वाहवीन ! चला, चालते व्हा.

शंकर:—(स्वगत.) ही माझी चूक होत आहे. हिला सध्यांच विचकविल्यास, हें हरिण हातांतून निसटून जाईल, दुसरं कुठं पळून जाईल. सुभेदाराला सांगून सर्व पथकासह या घरावर अकस्मात् छापा घालून यांना धरणं, हाच उत्तम मार्ग, आतां मी कांहीं हिंदू राहिलों नाहीं. तेव्हां कोणालाहि धर्मा-

पासून बलात्कारानं च्युत करायला मला काहींएक हरकत नाही. मी मुसलमान झालों आहे. आतां सर्व महारांना, सर्व अस्पृश्यांना, शक्यतर सर्व हिंदूंना तर-वारीचं पाणी पाजून, काफराचं काजी बनविणं, हें माझं ब्रीदच झालेलं आहे. (उघड.) क्षमा करा वाई; झाली गोष्ट झाली नाही असेंच समजा. मी पुनः या वाटेला कधीं जाणार नाही. शंकराच्या हातांत एकच कमल होतं; शिकंदराच्या गळ्यांत माळ होऊन रुळण्यासाठीं, अनेक कमलं झुरत आहेत. तुम्हीं सुखानं इथं नांदा. आम्हीं इतरत्र नांदूं ! (जातो.)

प्रवेश ३ रा.

[स्थळः—बंगषचें विचारालय. पात्रेंः—बंगषखान.]

बंगषः—आजपर्यंत हिंदु लोकांच्या बागेतील, अनेक कोमल फुलं, या सुभेदार बंगषखानानं खुडून, त्यांच्या तारुण्याच्या बहाराचा उपभोग घेतला. तीं सर्व फुलं आतां शिळीं झालीं. म्हणून आज साऱ्या फुलांची राणी, जी कमल, तीच आज माझ्या चरणावर वाहिली जाणार ? मला गुणगुण कळलीच होती कीं, इब्राहिमनं काहीं लोकांच्या साह्यानं, कुणी एक अत्यंत सुस्वरूप अशी हिंदु कन्यका पकडून, माझ्या दृष्टीला पडूं नये म्हणून, लपवून ठेविली होती. परंतु आज त्या उल्लू शिकंदरानं—त्या पूर्वीच्या शंकर नांवाच्या धेडानं—आपण होऊन मला तिचा पत्ता दिला ! आतां इब्राहिमला किंवा त्याच्या साथीदारांपैकीं कोणालाहि, या गोष्टीचा सुगावाहि न लागूं देतां मी, एकदम छापा घालून ती कमलिनी पकडून आणणार ! माझ्या या छाप्याकडे त्याचं लक्ष मुळींच जाऊं नये म्हणून त्या इब्राहिमला मी, चोख्याविरुद्ध हिंदु लोकांनीं जीं गाऱ्हाणीं आणलीं आहेत त्यांचा विचार करून, चोख्याला शासन करण्याच्या कामावर नेमून टाकतो, आणि ह्या उत्क्षोभक शासनाकडे सर्व जनतेचं लक्ष इकडे वेधून गेलं आहे तोंच, तिकडे गुप्तपणं छापा घालून कमलिनीला धरून आणतो. हिंदूंच्या जितक्या जितक्या अधिक स्त्रियांना मी बळानं वा लुळानं धरून, माझ्या अंतः-

पुराची शोभा वाढवितों, तितक्या तितक्या पटीनं मुसलमानांत माझी योग्यता वाढत जाते—ऐहिक सुख विलासांचा उपभोग जितका अधिक घ्यावा, तितका पारलौकिक कल्याणाचा मार्ग अधिक सुखकर व्हावा असं धार्मिक साधन आजपर्यंत उपलब्ध नव्हतं, तें या मौलवी जाफर अल्लीनं मला गवसून दिलं ! मी इतक्या हिंदु मुली आजपर्यंत बाटविल्या आहेत आणि उपभोगिल्या आहेत की, शेंकडों मुसलमान मला, इस्लामाचा प्रचार करणारा, आणि इस्लामी संतति वाढविणारा, एक नवा धर्मवीरच मानूं लागले आहेत ! वाः ! कामलंपटतेनं धर्म बहुधा नासतो, परंतु या जाफर अल्लीच्या मंत्रानं, कामोपभोग जितका अधिक घ्यावा, तितका धर्मसंचय अधिक घडतो. कामाच्या भोगानं धर्म साधतो, आणि धर्म साधण्यास्तवच काम उपभोगितां येतो ! कुराणांत काहीं कां असेना, काफरांच्या कोंवळ्या कन्यका उपभोगा ! जाफरअल्लीचा हा मंत्र, हेंच माझं कुराण. हे आलेच मुह्ला मौलवी इकडे ! (पडदा वर जातो.) (जाफरअल्ली आणि मुह्लाजी येतात.) बैठिये मौलवीजी, बैठिये मुह्लाजी ! अच्छा, मौलवीजी, चोखा मेळाके विषयमें क्या फैसला हुवा ? थोडक्यांत लवकर सांगा, कारण मला एका महत्वाच्या कामासाठी इतरत्र त्वरित निघून जायचं आहे.

जाफरअल्ली:—सुभेदार साहेब, हिंदु लोकांची अशा फिर्याद आहे कीं, चोखा मेळा, देव आपल्या पंक्तीला जेवतात, आणि माझा हात धरून बळानं देवळांत नेतात, अशा कंज्या पिकवून त्यांच्या धर्माचा अपमान करीत आहे. तो धेड असूनहि चोरूनमारून देवळांत जातो. परवां त्या लोकांनीं त्याच्या कंठामध्यें विठोबाच्या मूर्तीवर घातलेला फुलांचा हार धरला, आणि तेव्हांपासून उभं पंढरपूर, चोखानं देव बाटविला म्हणून अगदीं क्षुब्ध झालं आहे ! सरकारनं चोख्याला या महान् अपराधासाठीं ठार मारावं, असं त्यांचं गाव्हाणं आहे. मला व टतं कीं, या समयीं आपण हिंदु लोकांच्या रूढीचा पक्ष घेऊन, चोख्याला ठार मारावं.

मुह्लाजी:—कसूर माफ ! परंतु अस्पृश्यता इस्लामला मान्य नसल्यानं, आपण चोख्याचाच पक्ष घ्यावा. ज्या हिंदु रूढि, न्यायाला आणि मनुष्य जातीच्या समानतेला विघातक आहेत, त्यांना उत्तेजन देणं हें इस्लामचं त्रीद नव्हे. तें

साधत नसेल तर निदान, आपण राज्यकर्ते म्हणून निःपक्षपातपणं अलग राहून, त्यांच्या रूढीचा वाद त्यांनीच मिटवावा असं सांगावं ! जर सरकारला हिंदु लोकांच्या रूढीत ढवळाढवळ करण्याची सध्यां शक्ति नसेल, तर आम्हीं कोण-चाच पक्ष घेऊं नये !

जाफरअल्ली:—हिंदु लोकांच्या रूढीत आपण राज्यकर्ते म्हणून ढवळाढवळ करूं नये, असं म्हणणंच चुकीचं आहे ! आपण राज्यकर्ते झालों तेच, हिंदु लोकांचीं सिंहासनं चूर्ण करून, आणि त्यांच्या क्षत्रियवर्गाला दास बनवून, म्हणजे त्यांच्या रूढि पायांखालीं तुडवून, झालों ! महंमद गझनवी, महंमद घोरी, अल्लाउद्दीन खिलजी इत्यादि अनेक मुसलमानी धर्म-वीरांनीं, हिंदु लोकांच्या देवळांचं चूर्ण केलं, देवमूर्तींना मशिदीच्या पायऱ्या केल्या, लाखों हिंदूंच्या कत्तली उडवून वा बळानं त्यांना मुसलमान करून, त्यांच्या कन्यकांना आणि स्त्रियांना आपल्या बटकी बनविल्या, म्हणूनच तर आज एक इस्लामचं नवीन जग हिंदुस्थानांत अस्तित्वांत आलं आहे, नाही का ? तेव्हा इस्लामी प्रचाराला आणि प्रसाराला अवश्य वाटेल तेव्हा, हिंदु रूढीच काय—हिंदु धर्म देखील—उघडपणं नष्ट करणं, आमचं ब्रीदच आहे ! पण तें करण्याची शक्ति नसेल तेथें, इस्लामी प्रचार इतर प्रच्छन्न उपायांनीं केला पाहिजे. त्यांत एक उपाय म्हणजे, त्यांच्यातील आत्मघातकी रूढीला उल्ले-जन देणं हा होय. चोखा मेळ्यानं मुसलमानी धर्म प्रसाराला फारच अडथळा केला आहे. पांडुरंगाची भक्ति हाच मुक्तीचा सोपा मार्ग असं शिकवून, आणि हिंदुधर्मातील उच्च तत्त्वं अस्पृश्यांना आपल्या आचरणांत उतरवून दाखवून ह्यानं त्यांना—हिंदु धर्माचे कट्टर अनुयायी बनविलं आहे. रोहिदास, चोखा यांसारखे संत जर अस्पृश्यांत न निघते तर, हजारों चांभार, महार, मांग, आज मुसलमान झाले असते.

सुभेदार:—मग या चोख्याला मुसलमानी धर्मघातक म्हणूनच कां भारूं नये ?

जाफर अल्ली:—नाहीं ! असं केल्यानं त्यांच्याकडे सर्व हिंदु लोक आदरानं पाहूं लागतील. स्पृश्य देखील त्याला धर्मवीर समजतील. परंतु आपण स्पृश्यांचा

पक्ष घेऊन चोख्याला मारावं, म्हणजे स्पृश्य आपल्या राज्याचे हितचिंतक होतील. आणि चोख्यासारखा, महारवाज्याकडे जाणाऱ्या इस्लामच्या मार्गातील एक विषारी कांटाहि चिरडून टाकला जाईल.

मुल्लाजीः—परंतु त्यायोगं अस्पृश्य आम्हां मुसलमानांविरुद्ध अधिकच चिडणार नाहीत का ?

जाफर अल्लीः—मी जिवंत आहे तोंवर, ती भीति नको. कारण त्या सर्व छळाचं खापर, मी स्पृश्य हिंदूंच्या डोक्यावर फोडून उलट सांगणार, बाबांनो ! त्या महार संताची आम्हांला फार कीव आली. पण राज्यकर्ते म्हणून तुम्हां हिंदूंच्या रूढि, आम्हीं तुम्हांकडून पाळविल्या नाहीत तर, तुम्हींच उद्यां आम्हांला दोष द्याल. मुसलमान, अस्पृश्यांना किती प्रेमानं वागवतात, हें पहाणं असेल तर, हिंदुत्व सोडा, त्यावांचून तुमचा छळ कधींहि संपणार नाही. तुम्हीं, महारादिक, मुसलमान व्हा. मग वधूं कोण तुम्हांला शिवत नाही तें ? असं सांगण्याचा अवकाश कीं झालाच तो अस्पृश्य, मुसलमान ! मी अनुभवाच्या गोष्टी सांगतो आहे.

सुभेदारः—विलकुल ठीक है मौलवीजी ! क्या मुल्लाजी, आपको कैसा लगता है ?

मुल्लाजीः—गुन्हा माफ ! लेकिन मैं तो सीधासाधा अल्लाका बंदा हूँ ! मला मौलवीची कूट नीति पसंत पडत नाही. इस्लामाचा प्रचार अशा दुष्ट उपायांनीं कारण, हें कुराण शरीफास कलंक लावण्यासारखं आहे. हिंदु धर्मातहि उच्च कोटीचं ब्रह्मज्ञान आहे. हिंदु लोकांतहि साधुसंत उत्पन्न होतात. माझं कुराण मला उदारपणा शिकवतं. त्याचा प्रसार उपदेशानं आणि प्रेमानं करावा. परंतु कूट नीति किंवा तरवारीची धार, किंवा अनाथ कन्यकांवर बलात्कार, या साधनांनीं ज्या धर्माचा प्रसार केला जातो, तो दैविक धर्म नसून दानवी अधर्म होय ! असं—

सुभेदारः—चुप रहो ! मुल्लाजी, मैं तुम्हांला बोलू देतां म्हणून, वाटेल तें भकूं नका. हजारों मौलवींनीं आणि धर्मवीरांनीं आचरलेला धर्मच, मौलवी आणि

मी आचरीत आहों. त्याच मार्गानं जात आहों. अच्छा, मौलवीजी, कहां इब्राहिमको ! त्या सर्व हिंदु पुढाऱ्यांना त्यांनीं पकडून आणलेल्या चोख्यांसह आणा माझ्या पुढं. मला दुसऱ्या एका महत्वाच्या कामाला जाणं आहे. झटका फटकीं निकाल करून चाललों पहा मीं निवून—(मौलवी जाऊन इब्राहिमला, आणि चोख्याला ओढाताण करीत असलेल्या पाटील, नारंभट, देवीसिंह इत्यादि हिंदु लोकांना घेऊन येतात.)

हिंदु पुढारी:—सुभेदार साहेब की जय, मुसलमानी सलतनत की जय !

सुभेदार:—हां ! हां ! बकवाज बस हुवा ! अच्छा, तुम लोगोंकी क्या फिर्दा है ? बोलो पाटील, तुम बोलो !

पाटील:—(चोख्यांचे डोक्यावर गुद्दा मारून.) बोल, आतां तूच बोल काय तें ! देव तुझ्या घरीं येऊन जेवतात नव्हे का ? आम्हां क्षत्रियांच्या घरीं त्यांना अन्न मिळत नव्हतं, नाहीं, म्हणून ते भीक मागायला, तुझ्यासारख्या घेडाव्या घरीं आले ?

भिकूशेट:—बोल (पाठींत चापटी मारून.) देव तुझा हात धरून तुला देवळांत नेतात नाहीं ? सोन्याच्या कड्यांनीं जड झालेला आम्हां वैश्यांचा संपन्न ह त सोडून—गांव उकिरळ्याच्या शेणखाईन लडवडलेला तुझा महारडा हात, ते प्रत्यक्ष येऊन धरतात, नाहीं का ?

इतर:—बोल ! मेणघुण्या, बोल ! देवाला वाटविलंस कीं नाहीं ? हा विठोवाच्या अंगावरील हार, तुझ्या गरुड्यांत कसा आला ? देवळांत घुसतोस नाहीं ? देव विटाळतोस ?

चोखा:—सज्जनहो, मज दीनाचा असा छळ कां करतां ? मनुष्य विटाळविला जातो, हें एक वेळ मानतां येईल, पण देवाला का कधीं विटाळ होऊं शकत असतो ? अस्पृश्यांच्या स्पर्शानं, जर देव विटाळतच असतील, तर ज्या दिवशीं त्यांनीं अस्पृश्यांना घडलं त्याच दिवशीं ते विटाळले गेले ! अहो ! जरा विचार करा !

सोंवळा तो कोण, ओंबळा तो कोण । विटाळा कारण देह मूळ ॥
चोखा म्हणे देव, दोर्हीच्या वेगळा । तोचि म्यां देखिला दृष्टीभरी ॥

भगवान् मज भक्तांचे घरीं येऊन जेवतात, मीं नको म्हटलं तरी माझ्या ताटांतच बसतात, ही गोष्ट सत्य आहे. परंतु त्यायोगं, मज पतिताचं घर पावन झालं, देव पतित झाले नाहीत. पांडुरंगानं मला मीं अस्पृश्य आहे असं सागत असतांना, बळं बळं देवळांत नेलं. परंतु त्यायोगं, न देऊळ पतित झालं, न देव. परंतु मीं पतितच पावन झालों. अंधकाराला प्रकाशानं स्पर्श करतांच, प्रकाश काळवंडला नाही, तर अंधकारच प्रकाशमय झाला !

सुभेदारः—ठीक है, चोखा, तुमने माना है की तुम देऊल में गया था. और तुमारे देवके साथ खाना भी खाया. अच्छा, तुम हिंदु है या नहीं ?

चोखाः—हो ! मीं हिंदु आहे. मीं हिंदु समाजाच्या पायांतला एक पाय-पोस आहे. मीं पांडुरंगाच्या प्रदक्षिणेची वाट झाडणारा झाडूवाला महार आहे.

सुभेदारः—जर तूं हिंदु आहेस, असं इतक्या डौलानं सांगत आहेस तर हिंदु महारानं देवळांत जाऊं नये, अस्पृश्य जातीनं देवाला तर काय, पण मनुष्यांनाहि शिवूं नये, हें हिंदु शास्त्रहि तुला माहित असलं पाहिजे ! मग तूं देव कसा विटाळलास ?

चोखाः—शास्त्राचं तात्पर्य मला अज्ञजनाला, कांहीं केल्या कळेना. म्हणूनच तर मीं, सकल शास्त्रांची ज्ञानगंगा ज्या चरणकमलापासून उदय पावली, त्या चरणानांच शरण गेलों. आणि अस्पृश्यांनीं भक्ति कशी करावी हा प्रश्न विचारला मला देवळांत जातां येईना म्हणून देवच माझ्याकडे आले आणि सांगते झाले

न पाहिं मीं उंच निंच जातिकुळ । खी शुद्र चांडाळ स्पृश्यास्पृश्य ॥
अग्नीला आहुति जशी गिळूं शकत नाहीं, तसा पतिताचा स्पर्श, त्या पांडुरंगाला विटाळूं शकत नाही. दारुड्या, चोर, किंवा वेद्यागामी स्पृश्यांच्या प्रवेशानं, विट्टलाचं देऊळ भ्रष्ट होत नाहीं, आणि अस्पृश्यांच्या प्रवेशानं—मग तो अस्पृश्य कितीहि निष्पाप कां असेना, पण तो अस्पृश्य कुळांत उत्पन्न

झाला एवढ्याचसाठी, तें भ्रष्ट होतं हें थोताड आहे, असं प्रत्यक्ष देवानं मला सांगितलं !

नारंभटः—लुच्चा, ब्राह्मणांना दारुडे म्हणतोस ? (त्याला पाठीवर मारतो.)

देवीसिंहः—पाजी, क्षत्रियांना चोर म्हणतोस ?

(डोक्यावर चोख्याला मारतो.)

भिकूशेटः—धेडा, वैश्यांना वेश्या म्हणतोस ? (तोंडांत मारतो.)

चोखाः—अयाई ! देवा, देवा, माझ्यावर निष्कारण होत असलेले हे

आघात, आतां तूच आपल्या ढालीवर झेल. भक्ताचा छळ इकडे चालला आहे, आणि देवळांत आपण स्वस्थ उभे आहांत ना ?

(इतक्यांत एक माणूस धांवत येतो.)

पहिला मनुष्यः—कोण आश्चर्य ! कोण चमत्कार ! देवळांत पांडुरंगाच्या मूर्तीवर आघात होत आहेत ! मस्तक सुजलं ! गालावर आणि पाठीवर अकस्मात् माराचे वळ उठले ! (आकाशवाणी होते)

“ माझ्या भक्तावर जो जो आघात होत आहे, तो, तो, मला, देवाला लागत आहे. ”

(दुसरा माणूस धांवत येतो.)

दुसरा मनुष्यः—अहो, पाहतां काय ? धरा, धांवा, शोधा ? देव देवळांतून एकाएकीं नाहींसे झाले. कोणीतरी भयंकर चेटुक केलं निश्चित !

पाटीलः—(घाबरून, संतापून.) अहो ! कोणी तरी कसलं, ह्या, ह्या धेडाची ही सगळी करणी ! सुभेदार, प्रलयकाल ओढवेल, जर तुम्ही याला ठार मारणार नाहीं तर ! आम्हीं हिंदु, आम्हीं याला मारलं तर देवालाच लागतं ! पण तुम्ही मुसलमान, तुम्हीं हिंदूला मारलं तर देवाला राग येणार नाहीं ! मारा, मारा—

भिकूशेटः—अगदीं ठीक, विजयानगरच्या त्या प्रख्यात तेलगु—कर्नाटक साम्राज्यांतील प्रत्यक्ष नृसिंहाचं भव्य मंदिर मुसलमानांनीं फोडलं, पण देव त्यांच्यावर रागावला नाहीं; उलट त्यांना राज्यच देऊन टाकलं. तेंच एखादा आपला हिंदू, नुसता एखादा नारळ फोडायला जरी विसरता, तरी नृसिंह त्याच्या बोकांडीं बसायला सोडता ना ?

सुभेदारः—अच्छा है ! इब्राहिमं, या पंढरीच्या सर्व हिंदु लोकांना मोठ्या पटांगणांत घेऊन जा. ह्या चोख्याला, देऊळ विटाळविलं म्हणून बैलाच्या शिळ-वठ्याला बांधा, आणि भर धांव सोडा. दगडावर, सडकेवर आपटून आदळून, याच्या डोक्याच्या आणि प्राणांच्या चिंध्या, चिंध्या उडेतों बैलांना मार्गातून हुसकीत चला ! जा ! (सर्व हिंदु लोक, सुभेदार साहेब की जय ! मुसल-मानी सलतनत की जय ! असं ओडरत जातात आणि चोख्याला ओडीत नेतात.) (पडदा पडतो.)

प्रवेश चौथा.

शंकरः—धिकार असो मला ! महत्पापांतून महत्तर पापांत, आणि महत्तर पापांतून महत्तमांत—असा माझा एकसारखा खोल खोल भयंकर अधःपात होत चालला आहे ! करायला गेलों काय आणि करून बसलों काय ? माझ्या कमलिनीच्या महारज्या अस्पृश्यतेचा कलंक धुऊन, तिला सुखाच्या सिंहासनावर बसवावी; स्वेच्छेनं ती बसत नसेल, तर बळानं बसवावी, म्हणून मी तिची बातमी सुभेदार बंगषखान याला स्वतः जाऊन दिली. परंतु माझ्यापासून तिच्या छळाची आणि सौंदर्याची ती बातमी ऐकतांच तो बंगष, एखाद्या कुत्र्यासारखा वसकून माझ्या अंगावर आला, आणि म्हणाला काय—अशी ही सुंदर मुलगी तुला घेडाला, बाटग्या बटकीच्या पोराला पाहिजे, म्हणून मी तुला ती धरून द्यावी ? सुभेदार बंगष मेला आहे कीं काय ? तो जिवंत असतांना सुंदर मुली घेडांच्या हातांत पडणार नाहींत. असा धडधडीत अन्याय होणार नाहीं ! असं म्हणून त्या कामलंपटानं, कमलिनीला स्वतःसाठींच धरून आणण्याची प्रतिज्ञा केली ! हाय ! हाय ! ते राक्षस क्वचित् तिला धराला निघालेहि असतील ! धिकार असो मला. मी होऊन तिचा पत्ता त्या दैत्यांना दिला. आतां ते काय काय छळ करतील ? आतां मी काय करू ? हाय ! हाय ! अस्पृश्यतेच्या छळाला कंटाळून मी माझ्या हिंदुवर्माविरुद्धच वंड केलं ! अस्पृश्यता म्हणजेच

हिंदुधर्म नाही, हे किसनचे आणि कमलिनीचे उद्धार आतां मला आठवताहेत, पण तेव्हां पटले नाहीत. हिंदूच नव्हत, तर तो मुसलमान बंगष देखील, मला बाटगा म्हणून धिकारिता झाला ! कमलिनी, माझ्यांतल्या शिकंदराची जरी तुला चीड आली असली, तरी माझ्यांतला शंकर तर तुला अजून प्रिय आहे ना ? त्या पापी शिकंदराच्या विटाळापासून आतां माझ्यांतला तो शंकर, शुद्ध करून घ्यायला कांहीं उपाय आहे का ? मी हिंदुधर्मासाठीं जगेन, मी हिंदुधर्मासाठीं मरेन, म्हणून उठणारी ती किसनची कृतनिश्चयी गर्जना, माझ्या हृदयांत तोफेच्या गडगडाटासारखी अजून दुमदुमत आहे ! नीचा, शिकंदरा ! माझा किसन, माझी कमलिनी, माझी जन्मभूमि, माझी जाति, माझा धर्म,— हे सगळे, नव्हे—माझ्यांतला मी देखील, तुझा पापी प्रवेश माझ्या हृदयांत होतांच, मला अंतरून मी पोरका झालों ! आतां माझ्यांतल्या या शिकंदराच्या कचाटीतून माझ्यांतला शंकर कसा सोडवूं ? का त्या शिकंदराचा गळा दावून घेऊं असा प्राण ? (गळा दाबतो) पण नको, यापेक्षां एक उत्तम मार्ग आहे. तो म्हणजे धर्मशत्रूंच्या प्राणांचे बळी घेऊन, मग आपला बळी देणं ! मरणंच, तर माझ्यांतील शंकराच्या हिंदु धर्माचे रक्षणासाठीं, माझ्यांतील त्या राक्षसी शिकंदराच्या दुष्ट साहाय्यांचं शक्य तें निर्दालन करित मरणं ! परंतु पुढं काय ? मेल्यानंतर काय ? अरे, मला असं एकाएकीं भय कां वाटूं लागलं ? मेल्यानंतर परलोक आहे. जे दुष्ट, हिंदु धर्माचा त्याग करून परधर्म स्वीकारतात, ते स्वतःच नव्हे, तर आपल्या पूर्वजांसह नरकांत जाऊन पडतात—हे जर खरं असेल (एकदम अंधकार होऊन)

प० भूतः—(प्रवेश करून) तें खरं आहे ! अक्षरशः खरं आहे. शंकर, तूं हिंदु धर्माचा त्याग केल्यासरशीं यमसभेंत, हे पहा मला ओढून नेत आहेत !

शंकरः—कोण तूं ? अरे, हें काय ! मी झोपेंत तर नाही ना ? बोल कोण तूं ?

प० भूतः—तुझी आई ! शंकर, हें पहा माझ्या अंगांतील रक्त. हें हिंदु रक्त आहे ! हें पहा, त्याच रक्ताचं झालेलं हें माझ्या स्तनांतील दूध, हें हिंदू दूध आहे ! शंकर, तूं माझ्या उदरांत जन्मापूर्वीं, आणि माझ्या अंकावर जन्म-

ल्यानंतर, हें हिंदु रक्त आणि हिंदु स्तन्य पिऊन वाढलास ! तुझ्या शरीरांतील अणुरेणु हिंदु हाडाचा आणि हिंदु मांसाचा, हिंदु मज्जांचा आणि हिंदु बीजाचा आहे. शंकर, तूं हिंदु आहेस. माझ्या पोटी येऊन मला, तुझ्या पापासाठीं नरकांत ढकलूं नकोस !

शंकरः—आई, क्षमा कर !

दुसरं भूतः—नाहीं, क्षमा नाहीं करणार ! दुष्टा, माझ्या कुलाला कलंक लावलास ! वर बघ ! बघ, मी कोण आहे !

शंकरः—बाबा ! हे पृथ्वी, दुभंग हो आणि माझं लजेनं काळं ठिकर झालेलं हें तोंड, मला बाबांपासून लपविण्याला जागा दे !

दुसरं भूतः— तिथं पाताळांत देखील तुला लपतां येणार नाहीं. यमदूत तिथं देखील, आपला परमपूज्य हिंदु धर्म त्यागिल्याच्या महान् पापासाठीं, तुझा पाठलाग करितील ! मी तुझा पिता ! आत्तां मला बाबा म्हणालास, पण मी महार होतो; मी हिंदु महार होतो. मग मला बाबा कसा म्हणतोस ? तुला महार जातीची लाज वाटते ना ? माझ्या सारख्या महार बापाच्या पोटी जन्माला आल्याची लाज झांकण्यासाठीं, तूं तुझ्या हिंदू बापाला, बाप न म्हणतां, मुसलमानाला बाप केलास नाहीं का ? मग त्याला बाबा म्हण, आणि आपल्या खऱ्या बापाला नरकांत ढकल !

शंकरः—बाबा ! शंकरचे तुम्ही बाबाच आहां. ज्या नीचानं मुसलमान बाप केला, त्या शिकंदराचा सूड मी लवकरच घेईन. बाबा तुमचा शंकर, त्या त्याच्यांत चोरासारख्या प्रविष्ट झालेल्या शिकंदराला लवकरच ठार मारणार आहे ! आपण स्वस्थ असावं !

तिसरं भूतः—शंकर ! मी तुझा आज्ञा !

चवथं भूतः—शंकर ! मी तुझा पणजा !

शंकरः—आतां माझं हृदय भयानं, आदरानं, आश्चर्यानं, पश्चात्तापानं—अरे बाप रे—फाटून जाणार ! अरे बाप रे !

सर्व भुतेंः—मुसलमानाला बाप म्हण ! किरिस्तांवाला बाप म्हण ! आम्ही हिंदु, आम्ही हिंदु महार, आमची तुला लाज वाटते ना ? दुष्टा, कुलकलंका—हिंदुधर्मांत—आमच्या कुटुंबांत जन्म घेऊन आम्हांला नरकांत ढकललंस कीं ? अजून तरी आमची या यमदूतांच्या हातून सुटका कर ! अजून वेळ आहे !

शंकरः—माझ्या अंगांतील सर्व शक्तींनो, आतां एकत्र व्हा, आणि जिन्हे कांपूं नकोस ! हे माझ्या पूर्वजांनो ! मी काय केलं असतां हिंदुधर्मत्यागाच्या घोर पातकाचं क्षालन करून, मी तुमच्या आत्म्याला शांतिता देऊं शकेन ? मी काय करूं ?

सर्व भुतेंः—पश्चात्ताप !

शंकरः—पण पश्चात्तापानं पतित झालेला हिंदु, पुन्हा हिंदुधर्मांत प्रविष्ट होऊं शकत नाहीं, असं म्हणतात ना ?

स. भुतेंः—तें असत्य आहे ! जनानं—सामान्य लोकांनीं जरी, हिंदुधर्म-भ्रशाला शुद्धि नाहीं म्हणून म्हटलं तरी, कठोरांतील कठोर असा यमधर्महि, पश्चात्तापानं—भ्रष्ट पुनः सुष्ट होऊं शकतो—पतित—हिंदुधर्मांत परत येऊं शकतो—असं मानतो ! तर पश्चात्तप्त हो. आणि—

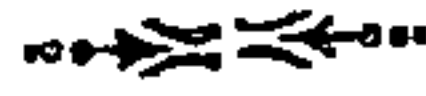
शंकरः—सांगा सांगा, आणखी कोणचा संस्कार करूं ? कड्यावरून कडे-लोट करून घेऊन देखील म्हणाल तर मरतो, पण मला पुनरपि हिंदु करून घ्या !

सर्वभुतेंः—पश्चात्तापानं तूं हिंदु झाला आहेसच. पण तुझं विशिष्ट कर्तव्य म्हणून सांगतो कीं, तुझ्या मूर्ख लंपटतेचा परिणाम, तिकडे त्या सती कमलिनीला भोगावा लागत आहे—जा ! तिकडे जा ! तिच्या आणि तिच्या मुसलमानी छळकांच्यामध्ये ढाल हो, जा ! हिंदुकन्यकांवर बलात्कार करूं पाहणाऱ्या दुष्ट दैत्यांतील, निदान एका तरी दैत्याला वधदंड देऊन, मग तूं तुझ्या हृदयांतील रक्तानं कमलिनीचे पाय धू ! म्हणजे आम्हीं तुझे सर्व पितर पुन्हां सुखी होऊं ! हेंच तुझं विशिष्ट प्रायश्चित्तविधान ! जा !

शंकरः—चाललोंच ! चाललोंच ! (सर्व भुतें जातात) मी शंकर आहे, मी हिंदु आहे—हे माझ्यांतील मुसलमान झालेल्या शिकंदरा ! चल, रणांगणांत उतर ! कमलेच्यासमोर तुझा वध करून, तुझ्या हातून मला आणि माझ्या कमलला आत्तां सोडवतो—चल. काय म्हणतोस ? माझ्या देहाच्या घरांतील सर्व प्रदेश, तूं शंकराला मोकळा करून दिलाच आहेस ! आणि तूं आलास तसाच निघून जातोस ? छट, नीचा, तसा नाहीं तुला पळूं देणार. शिकंदरा, तुझा मी कमलेसमोर वध करणार ! चल, आतां असा पळशील कसा ! चल !!

(स्वतःच स्वतःला ढकलीत ढकलीत जातो)

प्रवेश ५ वा.

(स्थळः—गंगाजीजी माडीः—पात्रें—गंगाजी, कमलिनी)

गंगाजीः—वाळे कमलिनी ! संकटं चारी वाजूनीं मी, मी म्हणत आपणां-
वर चालून येत आहेत ! तुझ्या प्रेमानं वेडावलेल्या, त्या इब्राहिमादिकांच्या
चांडाळचाकडीला तर मीं तोंडघशीं पाडलं. परंतु हा तुझा शंकर, हा बाट्या
शिकंदर, ह्यानं सुभेदार बंगषला तुझा पत्ता दिला, आणि सुभेदाराची पापी
दृष्टि तुझ्यावर पडली. तो त्या शिकंदराला वाजूला सारून तुला धरून नेण्यासाठीं,
आतां कोणच्या क्षणीं येईल याचा नियम नाही. कमलिनी, आतां जें काहीं
साहस करायचं, तें आतां या क्षणीं केलं पाहिजे. वाळे, तुझा निश्चय तर
स्थिर आहे ना ?

कमलिनीः—ताई, स्थिर आहे. कोणाहि अहिंदूला मी होऊन स्पर्श
करणार नाहीं. बलत्कारानं कोणाहि अहिंदूनं माझी विटंबना केली, तर मी
त्याचा सूड उगवायला सोडणार नाहीं. ताई, मी चोख्यामेळ्याची शिष्यीण
आहें; मी जानू महाराची मुलगी आहे. हिंदुधर्माच्या वेशीवर पहारा देण्याचें
काम, आम्हा महारांकडे सोपवलेलं असतं. मीं वेसकराची मुलगी आहे. मीं
हिंदुत्वाच्या वेशीचं रक्षण करीत मरेन. पण धर्मशत्रूंना आंत घेण्याला, माझा
हात तरी उपयोगी पडूं देणार नाहीं. पण, ताई, माझ्यासाठीं तुला हा केवढा
त्रास झाला ! तुझ्या सुखांत मी माती कालवली कीं ग ?

गंगाजीः—कमल, तुझ्यासारख्या देवतेच्या स्पर्शानं पावन झालेली ही
गंगाजी—ही वेश्या या तुझ्या प्रतिज्ञेच्या सिद्धीस्तव काय करूं धजते, तें आतां पहा !
तुझ्यासाठीं नव्हे—माझ्यासाठीं ! आजपर्यंत जी पापाची घाण माझ्या हृदयावर
सांचत आली, ती सर्व कोणत्या तरी एका महत्कृत्याच्या स्फोटासरशी,
माझ्या रक्ताचे पाट फोडून मीं धुऊन काढणार. कमल, वध ही स्फूर्ति, माझ्या
अबलेच्या कोमल देहाला क्षणभर कंपित करून कशी लगेचं लोखंडासारखी
कणखर आणि निष्कंप करीत आहे वध ! आतां माझ्या जीवाचं कांहींहि होवो !

गंगाजी:—हा बघ, हा तुझी निर्वाणीची मैत्रीण.

पृष्ठ १३७.

मीं माझं सर्व द्रव्य माझ्या एका विश्वासु नोकरणीसह, माझ्या मावशीच्या घरां धाडून दिलं आहे, तें तुझं आहे, तें तुला तुझ्या आयुष्यभर पुरेलं. तूं येथून नीघ, पण संत चोल्याकडे जाऊं नकोस ! त्याच्यावरहि भयंकर किटाळ आले आहे. तर तूं, नदीवर मीं तुला दाखविलेल्या झोंपडींत जाऊन बस. मीं तुझी पाठ राखण्यासाठीं इथं किंचित् वेळ उभी राहतें. ते इतक्यांत आलेच तर मला पाहून, तूं इथंच आहेस असं समजतील आणि मीं बोलाबोलांत वेळ काढान. नंतर माझं काय होणं तें होवो. सुखरूप राहिलें तर मागोमाग येऊन, तुला झोंपडींत भेटतेंच. तेथून आपण माझ्या मावशीचे गांवीं निघून जाऊं.

कमलिनी:--ताई, मी एकटीच जाऊं ?

गंगाजी:--थांब ! तुला एक सोबत देतें. (एक कट्यार काढून) ही बघ, ही तुझी निर्वाणीची मैत्रीण

पद.

जिवाची सोबत तुज ही आजि गे । कठिण संकटा माजि गे ॥ धृ० ॥
पोंचविल तुझ्या घरासि पाहीं । न तरि घरा त्या देवाच्या ही ॥ १ ॥

कमलिनी:--ठीक ! ताई ! या मैत्रीणीला पाहतांच, मला किती धीर आला आहे म्हणून सांगू-मोठा पाणीदार पोर आहे ! अगदीं जशी माझी चंपी ! तिच्यासारखी माझ्या कशी अगदीं मुठींत वागू लागली आहे !

[पड्यांत खडाखड आवाज होतात]

गंगाजी:-- कमल, कमल ! मला वाटतं ते आलेच असावेत. जा, लाडके, जा ! देव तुझा सांभाळ करो. मागच्या दारानं पार हो !

कमलिनी:--घाबरूं नकोस, ही मीं निघालेंच, पहा. (परतून) तूं मात्र-तुला मात्र केवढा त्रास झाला ! ताई, माझा एक मुका घेतेस का ?

गंगाजी:-- (मुका घेते) छे, छे, बाळे, माझ्या कमल, ही अश्रू गाळण्याची वेळ नाही ! माझं कमलच तें !

कमलिनी:--पण आतां वज्राहून कठोर ! ताई, माझ्या नयनांत होतें नव्हते तेवढे अश्रू तुझ्या हृदयावर गाळून टाकले नाही तर ते माझा मार्ग मला

स्पष्ट दिसूं देते ना ! आतां डोळे सुकले; आतां त्यांच्यांतून गळेल, तर केवळ रक्त गळेल-अश्रू नाही ! येतें तार्ई—(जाते)

गंगाजीः—जा ! मुली ! जा ! (पद्यांत पुनः आणखी आवाज) (अगदीं जवळ जवळ होत असलेले आवाज ऐकून) दार लावून टाकतें पुढचं. देवा, आतां या माझ्या निर्धार्याच्या दाराचा अडसर तूच हो !

पद.

करुणाकर देवाजी । करिं करुणेसी आजी ॥ धृ० ॥

पतितांच्या निर्धारा । आधारचि द्यावा जी ॥ १ ॥

(पडदा पडतो)

अंक ५ वा.

प्रवेश १ ला.

[स्थळः—सत्यागारापुढील मार्ग]

कमलिनीः—अगबाई ! आतां कांहीं एक शंका उरली नाही. ताईच्या घराहून मी गुप्तपणं पळतांना, त्यांनीं मला दुरून पाहिलं असावं निश्चित; आतां कुठं जाऊं ? या मार्गाच्या आगं मागं त्यांची कुजबुज आणि दौडादौड ऐकू येत आहे. आतां मध्येच कुणाच्या घरांत शिरून लपतां आलं, तरच बचाव, नाही तर हें व्याधांचं वर्तुळ आकुंचित होत होत, मला लवकरच भिडणार. पण मला महाराच्या मुलीला कोण आपलं दार उघडणार ? उलट, माझी जात-गोत ओळखली गेली, तर नसती आरडाओरड होऊन, माझा घात माझे हिंदु बांधवच करितील. हें पुढं सत्यागार तेवढं आहे. मीं ऐकलं होतं कीं, हा सत्य-भीरु सत्यवान् अस्पृश्यता मानीत नाही; तेव्हां आतां त्यालाच शरण रिधावं. एक दोन घटका जर हा इथं मला लपूं देईल, तर हे शत्रु सहजच, मी आड-गल्लींत निसटलें असं समजून इतरत्र पाठलाग करित निघून जातील. ठोंठावतेंच दार. आतां हा सत्यवान् मला तारो अथवा मारो. (दार ठोठावते. सत्यवान् येतो)

कमलिनीः—महाराज !—

सत्यवान्ः—खोटं बोलतेस ! मी राजा नाही, मला आचार्य म्हण. तुझं नांव काय ?

कमलिनीः—कमलिनी.

सत्यवान्ः—पुनः खोटं बोललीस ! मनुष्य असून कमलिनी म्हणजे एक झाड आहे म्हणून मला फसवितेस ?

कमलिनीः—मला मनुष्य म्हणा, काय पाहिजे तें म्हणा, पण आतां माझी जीव वाचवा ! मी एका हिंदु महाराची मुलगी आहे. मला बलात्कारानं धरून

पळवून नेण्यासाठी, काहीं मुसलमानी गुंड माझ्यामागं लागले आहेत. आपण हिंदु आहात. मी दुसरं काहीं मागत नाहीं; आपण ही वावठळ निघून जाईतो मला सत्यागारांत राहूं द्यावं !

सत्यवान्:—सत्यागारांत, जो सत्य बोलतो, तोच राहूं शकतो.

कमलिनी:—मी तर सत्यासाठीच या संकटांत पडलें आहे. कशी, तें मग निवेदीन.

सत्यवान्:—होय का ? ये आंत. परंतु तूं मघां, महाराची मुलगी आहेस म्हणून म्हणालीस, तें खोटं बोललीस. महारांच्या स्त्रियांशीं तदितर पुरुषांचे आणि तदितर स्त्रियांशीं महारपुरुषांचे गुप्त गांधर्व संबंध अनेकदा घडतात. अनुलोम आणि प्रतिलोम संबंध जेथें रूढ आहेत, त्या जगांत कोण कोणाचा हें सांगतां येणं कठीण आहे. म्हणून तूं महाराची मुलगी, असं सांगणं खोटं असूं शकेल. तूं केवळ मी मुलगी आहे इतकं म्हण, कीं घेतों आंत !

कमलिनी:—मी एक मुलगी आहे.

सत्यवान्:—ये आंत. (मोठ्यानं) ठेंग्य, अरे ठेंग्य, काय करीत आहेस ?

ठेंग्य:—(प्रवेशून) पळी पंचपात्री घांशीत आहे, आचार्य !

सत्यवान्:—खोटं बोलतोस ! मूर्खा, जी वस्तु नेहमीं ठेवावी तिथं स्थिरपणं उभीच्या उभी राहते आणि जन्मांतरीं कधीं पळून जात नाहीं, तिला पळी म्हणतोस ? आणि प्रत्यक्षपणं जें एकच पात्र दिसत आहे, त्याला पंचपात्री म्हणतोस ? अशा असत्यानं वाणी विट्ठाळून घेऊन, मग तूं संध्येला बसणार ? सुधार ती चक आर्धी आणि नंतर ने या मुलीला. ती दमली आहे, बसूं द्या तिला स्वस्थ. सत्यासाठी ती संकटांत सांपडली आहे.

(जातो. पाठोपाठ ठेंग्य व कमलिनी जातात)

प्रवेश २ रा.

[स्थळः—सत्यागारापुढील मार्गः—बंगषखान शिपायांसह येतो]

बंगषः—क्या उल्लू हय तुम लोग ! अभी वो परी, रास्तेसे निकल गयी थी. फेर पकडी कैसी गयी नहीं ?

१ ला शिपाईः—गुन्हा माफ ! परंतु ती या आडव्या गर्ळीत पुढच्या सडकेकडे पळून गेली असावी. तिकडे लोक तो रस्ताहि रोंखून, आहेतच उभे !

बंगषः—मध्येच तिला कोणी घरांत नेऊन लपविली तर नाही ? कोणी हिंदूनं तिला, ' हिंदु ' म्हणून घरांत छपवून, रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला असावा.

२ रा शिपाईः—अजि सुभेदारसाहेब ! ती महाराची पोर, तिला ' हिंदु ' म्हणून घरांत घेण्याइतके, हिंदु लोक स्वजातीचे अभिमानी ज्या दिवशीं होतील, त्या दिवशीं हिंदुस्थानांत इस्लामी प्रचारार्चा आशा नष्ट झाली, असं समजावं ! ज्यांनीं चोखामेळ्याला, देऊळ वाटवतो म्हणून, ठार मारण्यासाठीं मुसलमानांच्या हातीं दिलं, ते हिंदु लोक का त्या महाराच्या मुलीला ' हिंदु ' म्हणून, मुसलमानांच्या हातांतून वांचवण्यासाठीं, घरांत घेणार ? तिला ते मुसलमानांच्या घरांत घालतील पण हिंदूच्या घेणार नाहीत !

१ ला शिपाईः—परंतु, सुभेदारजी, या सत्यागाराचा तो सत्वेडा मात्र, अस्पृश्यता मानीत नाही म्हणतात ! तेव्हां न जाणो, त्यानं तिला आंत घेतली असावी. इतक्यांत इकडे होती !

बंगषः—फेर देखते क्या ? घुसो अंदर, मारो बदमाशको !

१ ला शिपाईः—नहीं साव ! घुसने मारनेकी क्या जरूरत ? हा सत्वेडा गवार है. तो आपण होऊन सर्व सांगेल; कारण तो जितका सत्यवादी आहे, तितकाच भय ड आहे. त्याचे शिष्य त्याच्याच माळेचे मणी ! (शिपाई दर—वाजा ठोठावतात. सत्यागारांतून ठेंग्य बाहेर येतो)

१ ला शिपाई:—क्यारे शिष्य ? तुमच्या आश्रमांत आतां एक मुलगी आली आहे तिला बोलाव. तिचा भाऊ तिला भेटायला आला आहे. सुभेदारांचा हुकूम आहे. बोलाव तिला !

ठेंग्य:—आंत नसलेल्या माणसाला, सुभेदारसाहेबांचाच काय पण देवाचा हुकूम असला तरी, बाहेर कोण बोलावणार ? आंत मुलगी कुणी आली नाही. आम्ही सत्यवानाचे शिष्य, खोटं कधीं बोलत नाहीं, म्हणून मी होऊन इतकं सांगतो कीं, एक मुलगी मध्यम आकाराची, जिचे डोळे विकसित, काळेभोर आणि घाबरलेले आहेत अशी—

बंगष:— वो ही वो ही मेरी प्यारी, किधर है बतलाव ?

ठेंग्य:—कःहीं वेळापूर्वी या बोळांतून पळून, त्या पलीकडच्या सडकेकडे गेलेली मीं पाहिली होती. खरं असेल तें आपण होऊन सांगावं, असा आमच्या गुरूचा उपदेश आहे.

बंगष:—अच्छा बेटा, तेरा और तेरा गुरूका ईश्वर भला करे. दौडो शिपाई वही सडकपर चलो. या गळ्याच्या टोंकाशीं एक दोन रखवाले ठेवून सगळे तिकडचे मार्ग रोंखा चला, गुपचुप !

(सगळे जातात व सत्यवान् प्रवेश करितो)

सत्यवान्:—ठेंग्य, काय गडबड झाली ? कोण आतां तुझ्याशीं बोलत होते ?

ठेंग्य:—कमलिनीनं आतांच ज्यांच्या नीच वर्तनाची कहाणी सांगितली, ते पापी, सुभेदार बंगषासह, इथं आले होते, आणि मला विचारूं लागले कीं, कमलिनी इथं आहे का ? मीं सांगितलं ती पळून पुढं गेली म्हणून ! तेव्हां तें लटांबर भलतीकडेच निघून गेलं. आतां कांहीं तासांनीं सर्व सामसूम होतांच कमलिनीला गुपचुप बाहेर काढून देऊं !

सत्यवान्:—गुपचुप ? अरे मूर्खा ! सत्यागारांत गुपचुप ! राजकोप किती भयंकर असतो, माहीत नाहीं तुला ? जर का आम्हीं तिला लपवून ठेवली म्हणून कळलं, आणि तें तुझं गुपचुप सहसा उघडकीला आलं, तर माझ्या शरीराचे तुकडे करून टाकतील तुकडे ! जा, सांग जा त्यांना, ती मुलगी इथंच

आहे. आम्ही अजाणपणानं तिला आंत घेतली. जा, सत्यागारांत गुपचुप वसत नाहीं. सत्य बोल !

ठैंग्यः—मी सत्य तेंच सांगितलं आहे. कमलिनी इथं आहे असं सांगितलं असतं तर, तेंच या परिस्थितींत असत्य झालं असतं !

सत्यवान्ः—गाढव कुठला ! गुरूला शिकवतोस ? कसली परिस्थिति ?

ठैंग्यः—महाभारतकारांनीं परिस्थितीची मर्यादा—

सत्यवान्ः—पुन्हां महाभारत ! ज्या महाभारतांत श्रीकृष्णाला देखील पुरुषपुंगव, म्हणजे पुरुषांतला बैल म्हणून म्हटलं, तें खोट्या भाकडकथांनीं भरलेलं महाभारत ! जा, आतां जा, आणि ती मुलगी इथं आहे असं सांग जा !

ठैंग्यः—मी जात नाहीं. आजपर्यंत आपलं ऐकलं ! एक निष्पाप हिंदु कुमारिका जिवाच्या भयानं नव्हे, तर केवळ आपल्या हिंदुत्वरक्षणासाठीं, मला एका हिंदूला माझा धर्म, मुसलमानी गुंडांच्या बलात्कारापासून वाचीव म्हणून विनवीत असतां, तिला-माझ्या धर्मभगिनीला त्या विधर्मी दुराचाराच्या जबड्यांत ढकलणारं पापी सत्य मी बोलूं ? गाय कसायाच्या हातांत सदक्षिण देऊं ! मी हें दुष्ट कृत्य साफ करणार नाहीं !

सत्यवान्ः—बंड ! माझ्या शिष्यांनीं माझ्याविरुद्ध बंड पुकारलं !

ठैंग्यः—ओरडूं नका. तुम्हींच हिंदुधर्माविरुद्ध बंड उभारीत आहां !

सत्यवान्ः—हिंदु धर्म ? कोणचा धर्म ? सत्य हाच एक धर्म आहे ! आणि मी सत्य तेंच सांगणार ! अहो शिपाईबुवा ! अहो सुभेदार, ती मुलगी इथं आहे ! (ओरडतो—कमलिनी येते.)

कमलिनीः—आचार्य ! हात जोडतें, आतां माझा आणखी छळ करूं नका. मी अबला, बालिका, निरपराध. अस्पृश्यतेच्या आर्गांत आधींच होरपळून निघालेलं हें जीवित, आतां सत्याच्या जळजळीत फुपाट्यांत खुपसूं नका ! धर्माच्या नांवानं तुम्ही सज्जनांनीं माझा आजवर छळ केला. आतां सत्याच्या नांवानं माझा वध तरी करूं नका. ही वावटळ जातांच सकाळचे आंत मी निघून जातें. तोंवर मला लपूं या !

सत्यवान्:—लपणं ? असत्य ! तुझ्या दीड दमडीच्या जीवाच्या भयासाठीं मी सत्याचा त्याग करूं कीं काय ?

कमलिनी:—जीवाचं भय ! जीवनांतील सुख अजून जिनं पुरतं चाखलं देखील नाहीं, त्या मला अबोध कन्यकेला वाटतच आहे. पण मी इतकी गया-वया जी करतें, ती केवळ जीवनाचे भयाकरितां करीत नमून, जीवनाहूनहि प्रिय असणाऱ्या, माझ्या व आपल्या हिंदु धर्माचे रक्षणाकरितां करीत आहे. माझीच परीक्षा पहाणं असेल, तर ही ध्या सुरी आणि स्वतः खुपसा माझ्या हृदयांत ! पण आचार्य, त्या म्लेंच्छ कसायांच्या पापी लालसेला, मला विकूं नका. बोला वून आणून, ही त्यांच्या तावडींतून सुटलेली गाय, त्यांच्या सुन्यापुढं ढकलूं नका ! दया करा ! “ दया धर्मका मूल है. ”

सत्यवान्:—काय भक्तेस ? “ दया धर्म ! ” ‘ न हि सत्यात्परो धर्मः नानृतात्पातकं परं ’ शिपाई धावा !

ठैंग्य:—हे निर्दय पुरुषा ! विजयनगरच्या हिंदु साम्राज्याचो गुप्त बातमी, जे नराधम शत्रूला कळवीत होते, ते सत्यच बोलत होते. तुझी ही सत्याची व्याख्या खरी ठरली तर, जो जो देशद्रोही आणि धर्मद्रोही विश्वासघातकी असेल, त्याची त्याची आत्तांचे आत्तां नरकांतून स्वर्गाकडे बढती केली पाहिजे ! हें पहा, तुम्हीं असत्य बोलूं नद्या, पण निदान चुप रहा ! मी असत्य बोललों आहे ना ? मी नरकांत पडेन ! या निरपराध कन्यकेचा जीव वांचेल, धर्माचा पक्ष राखला जाईल, अन्यायाचा हेतु निष्फळ केला जाईल. ज्यायोगं इतकं धर्मकार्यं साधतं, त्यासाठीं मीं एकटा आनंदानं नरकांत जाईन. केवळ चुप रहा म्हणजे ते परतून येणार नाहीत आणि भिण्याचंही कारण उरणार नाही !

सत्यवान्:—अरे भयासाठीं मी हें म्हणतों कीं काय ?

ठैंग्य:—नाहीं तर काय ? ढोंगी मनुष्या, तुझ्या अंतःकरणांतील राजकोपाचं भय, मघां तुझ्याच तोंडाच्या त्रिळांतून डोकावून गेलं आहे. तुझ्या देहाचे, कमलिनी लपविला म्हणून, क्वचित् तुकडे तुकडे होतील, म्हणून हें सत्याच अवडंबर रचतो आहेस !

सत्यवान्:—गुरूचा उपमर्द ! अहो शिपाईबुवा धांवा, ती मुलगी इथं (ओरडतो)

कमलिनी:—साधो ! देवा ! मनुष्या ! ज्या हातांनीं आजन्म कोणाचाहि घातपात केला नाही, ते या कुमारिकेचे निष्पाप हात तुझ्या पायाला विळखा घालीत आहेत.

केवीं दीन गायिसि द्याया । सदक्षिणा त्या दुष्ट कसाया ॥ धृ०॥
ज्या पायां मीं पडतें बाळा । लाथाडा त्या पायिंच, सोडून
माया ॥ १ ॥

माझा विश्वासघात करूं नकोस ! माझ्या धर्माचा तूच त्राता आहेस. थोडा चूप रहा.

सत्यवान्:—(तिला ढकलून) चूप राहणं—म्हणजे सत्य छपवणं—म्हणजे असत्य ! अहो सुभेदार—(ठेंग्य हातानें त्याचें तोंड दाबतो. तो मधून ओरडतो तोंच शिपाई येतात.)

शिपाई:—काय आरडाओरड आहे ?

सत्यवान्:—शिपाईबोवा, ही पहा ती पोर, जिला धरायला तुम्हीं धांवपळ करीत आहांत. ही माझ्या आश्रमांत, नको नको म्हणतां घुसते आहे. या माझ्या शिष्यानं, ती आंत असतां जाणूनबुजून खोटं सांगितलं. बोलवा, सुभेदाराला—मी मात्र सत्य बोललों हो ! (एक शिपाई शिटी वाजवितो; सुभेदार वगैरे येतात.)

शिपाई:—सुभेदारजी, ती सुंदरी सांपडली. ती पहा त्या कोंपऱ्यांत खळी आलेल्या गोंज्यासारखी उभी आहे. सत्यवानानं खरं तें आपण होऊन सांगितलं. या ठेंग्यानं आम्हांला फसवलं !

सुभेदार:—आच्छा, पहिले ठेंग्य को बांधो ! सत्यवानको अवश्य कुछ बक्षिस देना चाहिये !

१ ला शिपाई:—नही साहेब ! तीभी तो काफर है ना ? मारो इसको भी !

बंगध:—चुकतोस. सत्याच्या नावानं विश्वासघात, अहिंसेच्या नावानं पौरुषघात, आणि भूतदयेच्या नावानं आत्मघात करणारे सज्जन, हिंदु लोकांत

-जिवंत आहेत, म्हणूनच तर त्या राष्ट्रवर, नांगी नसलेल्या किड्यावर आपण नाचतो, तसे आम्ही नाचू शकत आहो. सत्यवानासच नव्हे, तर त्याच्या या उपयुक्त पंथाच्या संस्थेलाहि साह्य पोंचवा !

सत्यवानः—सत्याची चाड सुभेदारांना इतकी आहे, हें पाहून मला आनंद होतो. माझी अशी विनंति आहे कीं, आपणाहून या मुलीला इतःपर कोणताहि त्रास पोंचू नये. या बलात्काराने—

सुभेदारः—(संतापून) हं ! कुठला लेकांचा ! कोणावर बलात्कार करायचा आणि कोणावर नाही, हें तूं नको शिकवायला आम्हांला ? जर पुनः मध्ये तोंड घातलंस, तर जीभ छाटून टाकीन !

सत्यवानः—नको, नको, मला सत्य बोलायला तेवढी राहूं द्यावी.

शिपाईः—चूप रे बेक्कूफ ! (सत्यवानाला धक्का मारतांच तो एका कोप-
न्यात जाऊन थरथर कांपत उभा राहतो व शिपाई त्याला धरतो)

बंगषः—आणि आतां हे सुंदर कन्यके, तूं मला सांग कीं, एखादी हरिणी व्याधाच्या वर्तुळांत कांपत उभी राहते, तशी तूं तिथं कां उभी आहेस ? मी कांहीं तुझी मृगया करण्यासाठीं, तुला बाण मारायला धनुष्य ओढून उभा नाही ! उलट तुझ्या त्या भुकुटीच्या प्रत्यंचेपासून सुटणाऱ्या कटाक्षशरानीं विद्ध होऊन मी इथं उभा आहे. विचित्र हरिणा, तूं व्याधाचीच मृगया केलीस !

कमलिनीः—सुभेदारांना माझे कटाक्षशर, ते असे दूर आहेत तोंवर, सोसावेच लागतील. ते शर जर सहन होत नसतील तर त्यांनीं जवळ येऊन हरिणीच्या अंगावर एकदां अभयदानाचा सौम्य हात फिरवावा, म्हणजे तेंच विभीत हरिण लडिवाळपणानं तो हात चाटूं लागेल.

बंगषः—अवके अब ! [जवळ जात] प्यारी, ये हिंदु लोंगोंने तेरा बहुत छळ किया ! त्या छळांतून तुला सोडवण्यासाठीं हा सुभेदार बंगष इथं आला आहे. हे कुरळ्या केंसाचे, काळ्याभोर डोळ्याचे, छाती तडतडून धर आलेले कामोद्धीपक कुमारी, हे माझे समर्थ बाहु तुझ्या सालिंगन स्वागताला प्रसन्न झालेले आहेत—ये !

ठैंग्यः—(स्वगत) काय आश्चर्य ! धर्मासाठी प्राण देईज म्हणून म्हण-
णारी हिंदु कुमारिका, त्या सुभेदाराला पाहतांच एकाएकी भाळली तरी कशी !
पहा ! ती त्याला आलिंगन घायला, स्मिताची लाजरी आमंत्रणहि देऊ लागली.
किती झालं तरी महाराची पोर ! जातीवर जायचीच ! धिक्कार असो स्त्रियांच्या
कामलंपट चंचलतेला !!

कमलिनीः—(सस्मित) सालिंगन स्वागतासाठी प्रसृत झालेल्या सुभेदा-
राच्या बाहूंना, त्यांचे पाय मात्र मागं घेत आहेत असं वाटतं !

बंगपः—सौंदर्याच्या फुला ! तुला हुंगायला पैगंबराचे पाय देखील, पुढं
पडल्यावांचून राहणार नाहीत ! घे हें सालिंगन स्वागत (आलिंगन घावयास
जातो तोंच कमलिनी अकस्मात् त्याचे पोटांत कठ्यार खुपसते व कर्कश आवाजाने)

कमलिनीः—आणि घे हें त्याचं फळ !

ठैंग्यः—हरहर महादेव ! हरहर महादेव ! महाराच्या कन्यकेनं धर्मवीरत्वांत
चितोडच्या राजकन्यकेला लाजवलं ! हरहर महादेव !

बंगपः—या अल्ला ! मारा ! लडकीनं मेरा खून किया ! (खाली पडतो)

कमलिनीः—[ती रक्तानें भरलेली कठ्यार वर परजून] हा पाहिलास !
हिंदु तरुणीच्या सौंदर्याच्या फुलाचा कांटा ! हिंदु कुमारिकांनो, ही रक्तानं माख-
लेली कठ्यार पहा ! पावित्र्यरक्षण आणि धर्मसंगोपन, आमच्या पुरुषांना
आणि देवालाहि जेव्हां करितां येत नाहीं, तेव्हां तें, एकतर चितोडची चिता
करूं शकते, नाहीतर ही सूडाची सुरी ! त्या दोहींत एक महत्वाचा फरक आहे.
चितोडची चिता ही, दुष्टांसाठी सुष्टांचा बळी घेते. चोरासाठी संन्याशाला फांशी
देते. बलात्काराला वाव मिळूं नये म्हणून अवलांचाच संहार करून टाकते.
आगलाव्याला आपल्या घराला आग लावतां येऊं नये म्हणून आपलं घर
आपणच जाळून टाकते. चितोडची चिता दुष्टाची निराशा करूं शकते, पण
त्याचं निर्दालन करूं शकत नाहीं. परंतु सूडाची ही सुरी, ही क्रोधाची कठ्यार
तीं दोन्ही कार्ये करूं शकते. आपला देह वा धर्म बलात्कारानं वाटविणाराला,
आज नाही उद्यां, रात्री नाही दिवसा, आधी वा मागून, उजेडांत वा अंधारांत,
आक्रमांत वा आलिंगनांत, जागेपणीं वा झोंपेंत, जिथं जशी संधि सांपडेल तिथं,

ही सात्विक क्रोधाची राजसी कट्यार गांठून, त्याला त्या पापाचा दंड दिल्या-
वांचून सोडीत नाहीं. म्हणून चितोडच्या चितेपेक्षां या सूडाच्या सुरीला, बला-
त्कार धरथर कांपत असतो. ही कट्यार एखाद्या कुमारिकेची शुद्धता क्वचित्
संरक्षूं शकणार नाहीं ! परंतु त्या भ्रष्ट शुद्धतेचा सूड उगवल्यावांचून मात्र राह-
णार नाहीं. ही या सूडाच्या प्रतापानंच इतर शेंकडों कुमारिकांची शुद्धताहि
पण संरक्षण करील. कारण अशा अदृश्य कट्यारी धारण करणाऱ्या आकसबाज
अंगनांना, आपल्या अंतःपुरांत पाळायला, दुर्जन बलात्कार तसा दचकून राहिल
कीं, जसा मनुष्य आपल्या अस्तनींत विस्तव बाळगायला दचकत असतो !
हरिण, हरिण, म्हणून मेला माझी मृगया कळं पहात होता नाहीं ! मेल्या,
हिंदुकन्यकांचे डोळे हरिणासारखे असतात, परंतु हें बघ त्यांचं नख ! (कट्यार
दाखवते) सिंहिणीच्या नखाहून अणकुचीदार, कठिण आणि क्रूर ! माझा सूड,
माझ्या धर्माचा सूड ! ज्या हिंदु कुमारिका या अधमानं आजपर्यंत वाटविल्या
असतील, त्यांचा सूड मी उगवला. आतां दुसरा कोणचाहि सुभेदार हिंदूंच्या
सांदर्याचीं फुलं खुडीत, हिंदु उद्यानांतून इतक्या निर्भय आणि निर्लज्ज साहसानं
फिरणार नाहीं ! कारण त्या उद्यानांत ही कट्यार नागिणीसारखी वावरत असते
आणि केव्हां केव्हां कडकडून डसते, हें त्यांच्या प्रत्ययाला आलं आहे. नसेल
तर चाख पुनः हें तिचं विषारी पाणी !!! (धडपडणाऱ्या सुभेदाराला पुनः
सुरी भोंसकते व तो मरतो)

१ ला शिपाईः—ए शिपाई, तुम क्या देखता है ? हमारे सामने सुभेदार
मारा गया ! पकडो ये लडकी को !

मर्व शिपाईः—धरा, मारा ! बलात्कारा !

सत्यवानः—धरा ! वरवर प्रेम दाखवून या चांडाळीनं, त्या सरळ सुभे-
दाराचा खून केला. ही थापेबाज, पापी, राक्षसीण आहे. तो सुभेदार आपलं
प्रेम खरं वोलून व्यक्त करीत होता, तो सत्यवक्ता होता. मला सोडा, हिजा धरा.
(दोन शिपाई कमलिनीवर चालून जातात तोंच गंगाजी येते).

गंगाजीः—(सुभेदाराला मारलेलं पाहून) धन्य आहे तुझी वीर बालिके !
कमल, उगवलास तूं आमचा सूड ! आणि हा मी उगवतें आतां तुझा सूड !

जाफर अल्ली:—अरे निदान हैं तुझं भयंकर मरण टाळण्यासाठी तरी तूं मुसलमान हो !

चोखा:—मौलवीजी, आपले पैगंबरसाहेब सध्यां कुठे असतात ?

जाफर अल्ली:—(स्वगत) याला पैगंबरविषयक जिज्ञासा वाटूं लागली तर ! बहुतेक हा द्रवत चालला ! (उघड) अरे वेड्या, आमच्या पैगंबरविषयीं पाहिलंस ना तुझं अज्ञान किती गाढ आहे तें ! म्हणूनच तो दगडी देव तुला सर्वस्व वाटतो. ऐक, आमचे पैगंबर आपल्या हजारों अनुयायांसमक्ष मदिनेस शेंकडों वर्षापूर्वीच देह ठेवते झाले.

चोखा:—होय ना ! तर मग मौलवीजी, जो मुसलमानी धर्म त्याच्या प्रत्यक्ष संस्थापक पैगंबराचं मरण टाळूं शकला नाही, तो मुसलमानी धर्म माझ्यासारख्या एका नवागत पतिताचं मरण टाळील, हें संभवतं तरी कसं ?

जाफर अल्ली:—मर, मर दुष्टा तर, तूं असाच हाल हाल करून घेत मर (पडदा उघडतो) इब्राहिम, लोक हो, हा ध्या चोखा, मीं तुमच्या हातीं दिला आहे. चांगला ठेंव ठेंचून याला ठार करा ! जोडा बैल, आणा शिळवटा आणि बांधा याला जोखडाला ! [इब्राहिम, नारंभट भिकूशेट इत्यादि लोकांसहित चोख्याला ओढीत आणतात आणि शिळवट्याला बांधूं लागतात]

सोयरा:—(प्रवेश करिते) अगबाई, अहो मी पायां पडतें ! नका असें माझ्या त्या निरुपद्रवी नाथाला छळूं ! देवा ! देवा !

✓ अभंग.

घाई घाई आतां विठू चालूं नको मंद । मारिताती लोक वदतां
केला अपराध ॥ विठोबाचा हार तूझ्या कंठि कैसा आला ।
शिव्या देती, मारा म्हणती, देव वाटवीला ॥ तुमचे दारींचा
कुत्रा नका मोकळूं दातारा । अहो चक्रपाणी तुम्हीं आम्हां
जिमेदारा ॥

जाफरअल्ली:—चोखा वघ, अजून मघां मीं म्हटलं तें ऐक,

चोखाः--

अभंग-भैरवी.

माझा मीं तो सर्व निवेदिला भाव । धरोनी एक ठाव राहिलोंसें ॥
जेथें काळाचाहि पुरेचि न हात । त्याचे पार्यो चित्त समर्पिलें ॥
भय नाहीं चिंता कोणता प्रकार । झालोंसें निर्भर नामवळें ॥
चोखा म्हणे आतां लागलासे झरा । विठोबा दातारा याची नामें ॥

(भजन करितो.)

जाफरअल्लीः--मर तर हुसका ते बैल !

सर्व लोकः--हुसका बैलांना, मारा चाबुक ! (बैलांना चाबुक मारतात)

जाफरअल्लीः—अरे हुसका बैल, अजून उभेच, आसूड मारा, चाबुक हाणा !

इब्राहिमः—अरे हे काय ! बैल कां चालत नाहीत ! मला असा थरकाप कां सुटला ? माझं मन मला असं खाऊं कां लागलं ?

नारंभटः—अरे बाप रे ! ही भुई अशी कां हादरूं लागली ?

(आकाशवाणी.)

[मूर्खानो, ऐका, नीट ऐका ! संतरक्षणासाठीं स्वतः श्रीकृष्ण आपल्या प्रवळ भुजांनीं जोखडाला थोपवून, आड उभे आहेत. आतां बैलांची काय कथा ! प्रत्यक्ष यमदूत जरी ओढूं लागले तरी तो शिळवटा हालणार नाही ! शुद्धीवर या, नाहीतर भयंकर संकट कोसळेल !]

(श्रीकृष्ण प्रगट होतात.)

सर्वजणः—अरे पळा ! अरे पळा ! भूकंप, विजा, कडकडाड ! पळा !

श्रीकृष्ण—

वैनायक वृत्त.

हां ! न एक पद पुढती जाल कुणीही !

माझ्या प्रियभक्ताच्या अंत्यजांतल्या

छळ जो हा केला ती, केवळ न अहा

छळ त्याचा, परि अंत्यज जातिचा उभ्या

केलाती छळ असह्य आजवरी जो,

त्याचें फळ घातक ना भोगतां असे,

एकही न पद पुढती जाल कुणी ही !
 ब्राह्मण हो, क्षत्रिय हो, वैश्य, शूद्र, हो
 तुम्हि महारांसि महानीच लेखिलें
 अस्पृश्य श्रानाहुनि, तेंविची तुम्हां
 पुत्रांसी, पौत्रांसी आणि प्रपौत्रां
 तुमच्या त्या, हाय हाय, अखिल भूवरी
 लेखितील जाति अन्य अन्य खंडिंच्या,
 द्वीपांतरिं, खंडांतरिं हिंदु पाहतां
 रक्तपिती सम जग हुसकील तुम्हां ही !
 हे महार तुमचे, त्यां हिणवितां तुम्हीं
 जगताचेची महार व्हाल तुम्हीं जें,
 धर्मबंधु छळ करिता तुमच्या अशा,
 दुष्ट अहंतेचा तें दंड तुम्हांला
 लागेलचि द्यावा मोजूनि पै न पै

सर्वजणः—

प्रभाविष्णो, विष्णो, तूं कृष्णकृपाला !
 अपराधी हे पश्चात्तप्त आपुल्या
 ह्या भीषण शापें भयभीत हाउनी
 रिघताती चरणिं शरण, यापुढें जशी
 आज्ञा देतील देव बर्तु तसेची

श्रीकृष्ण—

ऐका तरि आज्ञा सुस्पष्ट आमुची !
 यद्यपि कालांत अन्य बहु पुरातना,
 रक्तबीज संस्कृतिच्या तीव्र विरोधें
 हें अपुश्यत्व समाजासि हित असें
 गमलें सुज्ञां हि शास्त्र सिद्धसं तरी
 तो आजी शास्त्रवाद मिटाविं मी स्वयं !

अस्पृश्यत्वासी या पुठति समजणे
 कलिवर्जी आर्ये ही स्पष्ट मदाज्ञा,
 या विरुद्ध जे जे तें शास्त्र वर्ज्य कीं
 शब्द आमुचा तोची शास्त्र जगाचें !
 देवालय देवांचें, देव मीं स्वयें
 आज द्वार उघडीं तें अंत्यजांप्रति
 सोसुनियां खळबळ जळ नित्य नवाची
 ज्याची ना पायरी हि स्पर्शु ये तयां,
 देवळांतल्या देवा देव मानुनी
 निवसत जे हीन दीन कोटि कोटि हे
 हिंदु जातिच्या ध्वजासि धरुनि राहिलें
 हिंदुधर्मदुर्गाची वेस रक्षुनी
 त्या त्यांच्या भक्तीनें तुष्ट होउनी
 पाप शाप पूर्वींचे अंत्यजांप्रती
 करित मीं क्षमा स्वयेंचि, त्यांस देतसें
 स्पृश्यांसम सर्वहि अधिकार यापुढें !
 हा नव उःशाप त्यांसि म्यां समर्पिला
 हितकर तो हिंदुजाति होइलचि तुला

सर्वजणः—

अनुगृहीताः अनुगृहीताः अनुगृहीताः वयं
 (भरत वाक्य)
 पद (नाचाचें.)

होइलचि भारत विजयी पुन्हां । कृष्ण कृपा तरि ।
 ह्या हि संगरीं ॥ होई० ॥ धू० ॥

साहस नव नव सिंहासत नव । आशा मनीषा पराक्रम नान

समाप्त ।